

HISTORICKÁ SOCIOLOGIE

2/2016

ČASOPIS PRO HISTORICKÉ SOCIÁLNÍ VĚDY

HISTORICAL
SOCIOLOGY

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
2016

Obsah

■ EDITORIAL	
Bohuslav Šalanda	5–8
■ STUDIE	
Crisis or Fluidity? Florian Znaniecki's Theory of Civilization	
Elzbieta Hałas	9–27
Global Elite as Transnational Capitalist Class	
Lukáš Kantor	29–50
Autobiografie v českém středověku	
Marie Bláhová	51–74
Proměny hodnotových orientací a sebehodnocení obyvatel Hlučínska a České republiky	
František Znebežánek	75–99
Velká válka a edukace historií	
Zdeněk Beneš	101–112
DIY or Die! Proměny českých a slovenských hardcore-punkových scén a fanzinů od 90. let 20. století do současnosti	
Jiří Almer	113–137
■ RECENZE	
Jiří Šubrt: <i>Individualismus a holismus v sociologii: Jak překonat teoretické dilema?</i> (Michael Voříšek)	139–141
Drahomír Jančík – Barbora Štolleová (ed.): <i>Pivo, zbraně i tvarůžky. Podnikatelé meziválečného Československa ve víru konjunktur a krizí</i> (Jan Štemberk)	142–144
Břetislav Tureček: <i>Labyrintem Íránu</i> (Karel Černý)	144–148
John F. Padgett – Walter W. Powell: <i>The Emergence of Organizations and Markets</i> (Eva Šerá)	148–152
James Mahoney – Kathleen Thelen (ed.): <i>Explaining Institutional Change. Ambiguity, Agency, and Power</i> (Eva Šerá)	152–156
Zdeněk Jindra – Ivan Jakubec a kol.: <i>Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie</i> (Šárka Mašková Janotová)	156–158
■ KRONIKA	
Ivo Možný in memoriam (Bohuslav Šalanda)	159

Časopis *Historická sociologie* se tímto číslem dostává do další vydavatelské fáze. Co do počtu publikovaných svazků jsme překročili pomyslnou, či snad přímo magickou třínáctku. Jak již bylo podrobně referováno v předchozích úvodních, naše vědecké periodikum je dosti výrazně a v žádoucím směru etablováno v příslušném ekosystému, popřípadě se o něm lze dočíst na webových stránkách. A to jak na jeho vlastním domovském webu, tak všude tam, kde se o něm ví.

V každém svazku přináší aktuální soubor textů vždy novou zkušenost. Největší redakční starosti nám způsobují různé doplňky hlavních textů, včetně tabulek a obrazových nebo grafických příloh. Naší hlavní snahou přitom je, aby nebyly pozorovatelné jakékoliv nežádoucí mezery, a vůbec aby si všechno takříkajíc „dobře sedlo“. Vzhledem k tomu, že *Historická sociologie* vychází dvakrát ročně, přesněji v polovině a na závěr kalendářního roku, nelze přirozeně zachytit všechny aktuality. Jako obvykle, ani tentokrát se autor tohoto redakčního vstupu nechce vydávat do příliš rozlehlých a vzdálených končin a rozhodně nemá v úmyslu nahrazovat či svévolně doplňovat myšlenky publikovaných autorů. Pojďme se tedy na obsah druhého letošního čísla *Historické sociologie* alespoň v letmém přehledu podívat.

Přítomné poznámky k úloze osobnosti ve společnosti byly v poslední instanci inspirovány zamyšlením nad biografií nedávno zesnulého brněnského sociologa Iva Možného, který se mimo jiné stal nezpochybnitelným měřítkem kvality jakékoliv činnosti, a to nejen v sociálních vědách. Shora naznačené úvahy navozují ještě další souvislosti. Tak například by bylo možno uvést, že na okraji lidských společností se neustále objevují osobnosti se zvláštní kvalifikací (predispozicí, talentem apod.), která má pro dějinný vývoj rozhodující vliv. Mimochodem, třídní, stavovské, popřípadě i jiné bariéry mohou ztížit nebo deformovat proces objevování těchto lidí s určitými mimořádnými vlastnostmi.

Na počtu těchto a podobných aktérů a v neposlední řadě na procesu jejich objevování závisí do značné míry dynamika a směřování historického vývoje. Tento typ lidí můžeme nazvat iniciátory, organizátory nebo integrátory [*Topolski 1998: 314*]. Iniciátoři inspirují různé aktivity, vtahují do nich větší či menší skupiny lidí. Může běžet o aktivity politické (pokud jsou politiky), ekonomické, kulturní, vzdělávací, umělecké nebo náboženské. Takovými iniciátory byli třeba zakladatelé intelektuálních, literárních a uměleckých směrů, náboženských hnutí, popřípadě vynálezci, kteří výrazně ovlivnili určitý způsob života.

Setkat se můžeme také se zesilujícími momenty osobnosti, přičemž se může jednat kupříkladu o navýšení kulturního a sociálního kapitálu. V některých případech tyto osobnosti dostávají přídomek akcentované, tento důraz ovšem lze klást jak ve směru pozitivním, tak i negativním. Akcent jim může být připsán taktéž zvnějšku. Terminologicky se v těchto souvislostech nabízejí rovněž pojmy autorita, leader, guru, popřípadě mesiáš. Do hry pak někdy vstupují i momenty idealizace, monumentalizace, glorifikace a heroizace.

V tomto směru se mimo jiné pohybuje faktograficky neobvykle bohatá studie historičky a archivářky Marie Bláhové, která pojednala o autobiografiích ve středověku, přičemž speciální pozornost badatelka věnovala opusu *Vita Caroli*. Velmi cenné jsou také její úvodní definiční poznámky k vymezení autobiografie vůbec a té středověké zvláště. Právě ze středověkých autobiografií totiž vyplývají specifické problémy týkající se reprezentace sebe sama a vymezení vlastního já. Důležitou roli tu někdy sehrává hrdinův sen, který představuje liminální záležitost: jednak komunikaci mezi světy a dále pak v ritualizované formě konverzi.

Podotýkám, že již dvě století před dobou Karla IV. se v prostředí klášterů především v západní Evropě objevuje zájem o vlastní osobnost, inklinace k odhalování vnitřního života, nastupuje též vědomí kajícího, vyznání viny a hříchů. K této problematice se pro předcházející období let 1050–1200 výstižně vyjádřil rovněž Colin Moris [1972].

Stranou bychom neměli ponechat ani dílo klasika francouzské historiografie Jeana-Clauda Schmitta, který se dlouhodobě zajímá právě o středověké autobiografie. Společně s Pierrem Monetem například inicioval překlad životopisu Karla IV. do francouzštiny (viz Monnet, Pierre – Schmitt, Jean-Claude [2010a]). Důležité místo v křesťanském náboženství zaujímá také již zmiňovaná konverze, tedy obrácení na pravou víru. Historik Schmitt [2010b] o tomto problému pojednal na příkladu obrácení žida Hermanna, který přestoupí na křesťanství, a stane se dokonce knězem. Pochopitelně se takto nevyčerpává veškerá problematika středověkých personologií – do hry by v tomto kontextu samozřejmě mohly vstoupit další „těžké badatelské kalibry“, například typu Michaela Braxandalla s jeho termínem *dobové oko* (*period eye*). V tomto myšlenkovém kontextu jde mimo jiné o sociokulturní zakotvenost zobrazování a vůbec vidění. Koneckonců v přednáškách a publikacích k historické sociologii osobnosti lze s prospěchem shora uvedenou problematiku tvůrčím způsobem uplatnit.

Mohlo by se snad zdát, že z koncepce našeho časopisu „vypadává“ příspěvek Jiřího Almera k postmoderní kultuře. Konkrétně se jedná o dosti neobvyklou studii k svého druhu časopisecké produkci (takzvaným *fanzinům*) od devadesátých let minulého století až do současnosti. Hned na první pohled rezonuje v názvu této stati styl, obsahové zaměření a celkové ladění příslušné (sub)kulturní tvorby. Akcentuje se v ní – někdy přímo demonstruje – soběstačnost a nezávislost na stávajícím systému, čímž se vytváří protiklad ke konzumní a masové kultuře. Určitě v těchto kruzích stále zabírá zkratka *DIY* čili „Udělej si sám“, vlastně jde o *bricolage*, jak o tomto zvláštním způsobu tvorby a „dělání“ uvažoval francouzský sociální antropolog Claude Lévi-Strauss. Nezapomeňme ani na spřízněný výraz *DIE*, jež má překladatelsky mnoho významů: odmítat, odcházet, dosloužit, prahnout, ale též lisovací forma nebo raznice. Zdá se, že při dostatečně tvůrčím přístupu jsme schopni uplatnit všechny uvedené ekvivalenty. A nejen pro mladší čtenáře a badatele bude znít přitažlivě i další z autorem analyzovaných termínů *hardcore-punkový fanzin*.

Pro studium osobnosti i sociálních skupin lze s prospěchem využít dílo britského sociálního antropologa Victora Turnera [2004], který byl nejen významným afrikanistou, ale také představitelem *anthropology at home*, sociální antropologie západní Evropy. Ritualista Turner propracoval a zdůraznil v rámci „rituálů přechodu“ výše uvedený koncept liminality, který je široce aplikovatelný taktéž na studium osobnosti. Prostřednictvím liminality můžeme například zaostřit na takové fenomény, jako jsou marginalita, alterita, subalterita, excentricita, rebelie a deviance. Přitom se v tomto případě jedná o něco

transitivního, procesuálního, popřípadě anti-struktuálního. Liminální fáze je zároveň zónou sociokulturní non-identity, non-existence. Victor Turner uplatňuje pojem liminality jako způsob nebo cestu distinkce a poukazuje na řadu příkladů různých institucí, praktik hnutí, situací, rolí a osob: poutník, mnich, asketa, poustevník, hippie, revolucionář, zbojník apod. Právě Turnerova expozice liminální identity, kognice a praxe se zdá být velmi užitečná pro dnešek, kdy se stále výrazněji prolínají světy reálné, možné a virtuální.

Přiznám se, že při celkové přetíženosti paměti v našich informačně bouřlivých časech se mi nedávno nepodařilo v mysli zafixovat jednu zajímavou ideu, která měla kloubit vědecké myšlení s tím spontánním. Znělo to trochu přidržle, takže klasická hermeneutika to nebyla. Nebo snad v nějakém svém novém kabátě byla? Všechno nasvědčuje tomu, že šibal Hermés se mi v té chvíli tak trochu vysmíval. Ponechat něco v půli cesty a s tím potom dále zacházet; to je též princip liminality v akci. A co teprve takový jazz, to je pořádný mix „nízkého“ a „vysokého“ umění. Dokonce na to má angličtina už svoji zaužívanou frázi: „Jazz it.“ Vypadá to, že jsem se až příliš nechal unést (zdánlivě) okrajovými fenomény. Na usmířenou tedy alespoň připomenu, že společnost jako celek se kvůli své stabilitě navzdory všem inovacím neobejde bez konformního jádra.

Ale vraťme se ještě v několika komentářích k přítomnému číslu našeho periodika. Již několikrát jsme v těchto editoriačních úvahách vyslovili uspokojení, že se *Historické sociologii* daří prezentovat úvodní studie v anglickém jazyce. Rovněž tentokrát se nám podařilo zajistit takové texty, a to s (makro)sociologickou tematikou. Jedná se o příspěvek polské socioložky Elżbiety Hałas ke klasické teorii civilizace Floriana Znanieckého a úvahu českého badatele Lukáše Kantora o globálních elitách.

V neposlední řadě se hodí dodat, že se na stránkách časopisu začínají prosazovat i příspěvky zabírající se problematikou regionální, konkrétně studiem pohraničí. Již v minulém čísle se objevila studie Heleny Kubátové [2016] věnovaná problematice pohraničního regionu Hlučínska. Teď pokračuje studium sociálních procesů v témže regionu v pojetí Františka Znebejánka. Snad neprozradím tajemství, když sdělím, že do redakčního procesu a odborného hodnocení byly již přijaty další dva texty vztahující se právě k problematice českého pohraničí.

Tím jsme se ocitli na konci úvodního přehledu alespoň některých bodů z nabídky „dvojky“ *Historické sociologie* roku 2016. Bohužel bylo nutné kvůli stručnosti jako obvykle oželet leccos zajímavého a definičně důležitého pro obor historické sociologie jako celku. Pokud jde o vyjádření našich pozic a hodnotových orientací, pokračujeme v nastoupené cestě i přesto, že se konkurence na publikačním poli stále více „zahušťuje“, neboť doba se informačně a distribučně výrazně změnila a v příslušných směrech posunula.

Na závěr stačíme už jen připojit obligátní přání, aby časopis našim čtenářkám a čtenářům – doufejme dosti četným – přinejmenším vyhovoval a aby jim též přinášel potěšení, jakož i dnes tak žádoucí inspiraci. Samozřejmě nelze zapomenout ani na přátelské povzbuzení všem potenciaálním přispěvatelkám a přispěvatelům našeho periodika. Společně strávený čas, ať už nad reálnou přípravou článků a studií, nebo jen v pomyslném čtenářském společenství kolem časopisu, má vzdor stále náročnější době pořád svůj nezpochybnitelný význam.

Bohuslav Šalanda

Literatura

- Kubátová, Helena [2016]. Growing Up in the Hlučín Region: Shifting Boundary in the Twentieth Century. *Historická sociologie. Časopis pro historické sociální vědy* 1: 11–32.
- Monnet, Pierre – Schmitt, Jean-Claude (ed.) [2010a]. *Vie de Charles IV de Luxembourg*. Paris: Les Belles Lettres.
- Morris, Colin [1972]. *The Discovery of the Individual, 1050–1200*. Toronto: University of Toronto Press.
- Schmitt, Jean-Claude [2010b]. *Konverze Hermanna Žida. Autobiografie, historie a fikce*. Praha: Academia.
- Šubrt, Jiří [2015]. The Society of Individuals: How to Solve the Dilemma of Individualism and Holism in Historical Sociology. *Historická sociologie. Časopis pro historické sociální vědy* 1: 9–23.
- Topolski, Jerzy [1998]. *Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej*. Warszawa: Oficyna Wydawnictwa RYTM.
- Turner, Victor [2004]. *Průběh rituálu*. Brno: Computer Press.

Crisis or Fluidity? Florian Znaniecki's Theory of Civilization

ELŻBIETA HAŁAS*

Krize, nebo tekutost? Teorie civilizace Floriana Znanieckého

Abstract: The preoccupation with the processes of globalization, which has become a key concept in the analysis of the sociocultural condition of postmodernity, has led to a decreased interest in the theory of civilization. The ideological burden of the concept of civilization and its stigmatization by critics of post-Enlightenment modernity also contribute to this current state. However, issues associated with the processes of civilization have once again come to the fore, as shown by the reconstruction of threads associated with civilization in social theory, including sociological works. The views on civilization presented by Weber, Durkheim and Mauss, by their successors Sorokin, Elias and Nelson, down to the contemporary publications of Huntington and Eisenstadt are widely known, whereas works published on this subject in Polish by Florian Znaniecki are not. On a backdrop of the genesis of civilization-associated discourse and its antinomy as regards religion, the article presents Znaniecki's concept of civilization processes as the social integration of culture, developed on the basis of his theory of cultural and social systems. Two types of human participation in culture are significant here: cultural communities and social groups which create a cultural bond. The de-civilizing processes which Znaniecki described are shown. The article analyzes Znaniecki's idea of a fluid civilization and the conditions which are necessary for its existence, in the shape of reflexive cultural knowledge as the answer to a cultural crisis. The new type of cultural crisis stems from cultural innovations. The article shows the differences between Znaniecki's concept of fluidity and Bauman's liquid modernity. It presents the concept of "civilization of the future" as a pan-human civilization, which requires the formation of a new type of cultural community – the world culture society.

Keywords: civilizational discourse; cultural crisis; fluid civilization; Florian Znaniecki

DOI: 10.14712/23363525.2016.7

Introduction

The works of Florian Znaniecki (1882–1958) were completed over several decades, from the beginning of the 20th century to the late 1950s. They dealt with philosophical and sociological themes, as well as with issues of cultural sciences. Znaniecki believed that the cultural sciences (including sociology), if properly developed and pursued, will make it possible to meet the growing challenges of global processes. He was one of the first researchers to study those processes [*Halas 2010: 181–188*]. He developed his own philosophy of culturalism, and used it as the foundation for building his own theoretical system in humanistic sociology, based on the categories of social actions and values. Social reality sui generis is made from emergent social systems of varying complexity, built upon social actions and social values. These are linked with other cultural systems of actions and

* Professor Elżbieta Hałas, Institute of Sociology, University of Warsaw, Karowa 18, 00-927 Warsaw, Poland. E-mail: ehalas@uw.edu.pl.

values, e.g. technical or religious ones. However, those cultural systems possess relative autonomy, which means that Znaniecki's theory never became embroiled in various types of conflation of society and culture [Archer 1996]. Both the philosophy of culturalism and the theory of cultural and social systems were proposed as a solution to the dispute between neo-Kantians and pragmatists, advocates of idealism or realism, as an attempt to overcome these and other dualisms [Halas 2010: 49–64]. In the field of sociology, Znaniecki likewise sought to create a theory that would dispense with one-sidedness and with the oppositions between the standpoints of Max Weber, Émile Durkheim and Georg Simmel.

Znaniecki, a Polish and American sociologist, published most of his works in English, from *Cultural Reality* (1919), through *The Method of Sociology* (1934) and *Social Actions* (1936), up to *Modern Nationalities* (1952) and *Cultural Sciences* (1952). His unfinished book of systematic sociology was published posthumously as *Social Relations and Social Roles* (1964). It shows Znaniecki's processual, relational and simultaneously historical approach; he focuses on changes understood as social and cultural becoming. This approach was already present in Znaniecki's *Methodological Note to The Polish Peasant in Europe and America*, a book co-authored with William I. Thomas.

The issue of civilization is also a significant topic in Znaniecki's works and he gave civilization a new meaning in his theory of social and cultural systems. He views civilization as processual, defining it as the processes of social integration of culture. Two of Znaniecki's books dealt exclusively with the issue of civilization. However, since they were written in Polish, they went largely unnoticed around the world. Furthermore, the popularity of new paradigms after World War II, including the structural functionalism of Talcott Parsons, was not conducive to making Znaniecki's works widely known [Halas 2006]. In this article, I will discuss the above-mentioned two books about civilizational processes, focusing on key questions associated with the crisis of civilization and Znaniecki's idea of a fluid civilization, in order to show that these works remain pertinent today. The first book, *Upadek cywilizacji zachodniej* [*The Fall of Western Civilization*], was published in 1921, and the second one, *Ludzie terażniejsi a cywilizacja przyszłości* [*Contemporary People and the Civilization of the Future*], appeared in 1934. While an analysis of the content and structure of cultural systems in order to present their duration and their changes over time does not focus on specific social collectivities, the concept of civilization introduced by Znaniecki allowed him to include spatiality in the relations between groups. As he wrote in *Cultural Reality*, "each group with its total civilization becomes geographically localized" [Znaniecki 1919: 293]. The geographical environment is endowed with a humanistic coefficient, since it is meaningful and valued in human historical experience. It must be emphasized that, unlike Arnold Toynbee, Znaniecki did not attempt to determine a specific number of civilizations – he took the radical stance that there is an unspecified multitude of them, while his theory regarding the civilizational process precluded treating civilizations as closed entities, inevitably doomed to clash [Huntington 1996].

Znaniecki's approach was also completely different from the stance popularized by Alfred Weber and Robert M. MacIver: perceiving culture and civilization as two separate and different orders, where civilization is utilitarian in character, ruled by the criterion of efficacy, and where the products of civilization can be classed as superior or inferior depending on their usefulness as means to an end [MacIver 1937: 274]. On the other hand, in this popular approach, culture refers to the order of autotelic values and their

expression as an antithesis of civilization [MacIver 1937: 273]. Znaniecki rejected this distinction, since in the light of his theory, cultural systems are based on various criteria of valuation. His concept of civilizational processes also differs from that of Norbert Elias, developed later, because it is not limited to “the idea of a standard of morals and manners” [Elias 1998: 48].

Znaniecki did not adhere to the post-Enlightenment concept brought to sociology by Auguste Comte, which defines civilization as the process of progress in humanity's development [Hałas 2010: 163]. Unlike analytical studies of various cultural systems (such as religious or social systems), which are the domain of specialized disciplines, studying civilizational processes is always a synthetic undertaking in cultural sciences [Znaniecki 1971: 642–643]. According to Znaniecki, civilization is the historical entirety of many systems of cultural actions and values, created, maintained and changed by distinct and organized social collectivities.

Cultural ideals play a key role in civilizational processes. They make cultural systems not only persist, but also develop over time, since ideals carry a transgressive potential in regard to the shaped axionormative order.

This article discusses Znaniecki's views on civilization, presented in the interwar period, which was marked by the experience of the Great War and the appearance of new totalitarian regimes. After World War II, Znaniecki continued to bring up civilizational issues, particularly the prospect of the civilization of the future. His views will be presented on the backdrop of the history of civilization as an idea and an outline of the problem of civilization in sociology, in order to highlight the originality of his approach.

The genesis and ambiguities of civilizational discourse

The appearance of the idea of civilization marks the point when the processes of collective life became reflexive [Mazlish 2005: 5]. This was associated with the shaping of historical consciousness and the development of social sciences. The issue of reflexivity, so intensely discussed today, was an object of Znaniecki's scientific curiosity. Znaniecki associated the key processes that change cultural reality with the development of cultural knowledge, and thus, he considered the quality of cultural sciences a key factor that shapes the future. This social scientist's views on civilization have rarely been commented upon, especially in English [Burakowski 1986; Hałas 1989; Szczepański 1989]; thus, they deserve particular attention.

When exploring the history of the word and idea of civilization, one immediately notices the diversity of discourses which have influenced the concept of civilization formulated on the basis of various social theories, including Znaniecki's. His thoughts on civilization ought to be made known to a wider audience, especially in light of the recent trend to reconstruct the reflections on civilization present in sociology. Pointing out the pressing need to return to a sociological analysis of civilization following September 11, 2001, Edward Tiryakian distinguished three stages of their development: the ideas of the classics – Max Weber, Émile Durkheim, Marcel Mauss – followed by the works of Pitirim A. Sorokin, Norbert Elias, Benjamin Nelson, and more recently – Samuel Huntington and Shmuel Eisenstadt [Tiryakian 2004: 36–40]. I argue that one more classic should be added to the list – namely, Znaniecki.

When discussing the theory of civilization formulated by this philosopher, sociologist and cultural scientist, in the context of the ideas characteristic for the first half of the 20th century and those formulated during the interwar period, as well as in the light of today's newest discourses, one must take into account key semantic turning points in the understanding of the concept of civilization during the European periods of Enlightenment and Romanticism. When we look at how the meaning of "civilization" changed through the ages, our attention should be drawn to the initial period in the history of this idea. As a noun, this word first appeared around the half of the 18th century. The ideology of Enlightenment gradually crystallized; however, it soon became a vehicle for radically different beliefs as well. Thus, from the very beginning, the word "civilization" demonstrated its mobilizing power, becoming the tool for conflicts, especially since it had a sort of sacred aura [Starobinski 1993: 17].

Interestingly, the first dictionary entry for "civilization" appeared in the *Dictionnaire universel français et latin*, better known as the *Dictionnaire de Trévoux*, an 18th century lexicographic undertaking realized by the Jesuits. The word "civilization" soon became an ambiguous symbol, and ideologists who claimed the right to authoritatively define the attributes of the "civilized" and "uncivilized" contended for its interpretation. In the name of civilization, one could defend both traditional religious values and the wholly secular which were to take their place [Starobinski 1993: 17]. Although the term "Christian civilization" appeared much later, at the beginning of the 19th century, experts show that this idea had originated from the 18th-century current of political theology [Plongeron 1978: 11]. However, the values of the French Revolution were also identified with civilization and sanctified. Hence, the concept of civilization, strongly tinged with ideology, was associated with valuation criteria that led to the condemnation of anything which might threaten such a civilization, and for this reason had to be perceived as absolute evil [Starobinski 1993: 18–19]. Thus, civilizational fears were never, and will never be, unequivocal. As Jean Starobinski astutely notes, they can signify complaints stemming from external causes, but also those caused by civilization itself. In the history of ideas, civilization always appears as either a threat or something threatened [Starobinski 1993: 30–31]. Thus, from the outset, controversies appeared as regards the nature of civilizational achievements or the hazards associated with civilization. As early as 1756, the physiocrat Victor de Riqueti, marquis de Mirabeau, wrote critically about the barbarity of our civilization, or about a false civilization, in his work *L'ami des hommes*. As a concept developed in the West, modern civilization has become an object for criticism and fierce disputes, in which the problem of European colonialism remains the main issue [Mazlish 2005]. Thus, civilization may on the one hand be considered a source of moral norms and political rules, and on the other, in contrast to the sphere of civilizing duties, this concept was also applied to civilization understood as the observable facts of collective life; the criteria of their evaluation were drawn from other, external sources [Starobinski 1993: 31]. Thus, the concept of civilization was used both as an instrument of criticism and in regard to facts being subjected to critical evaluation. As Jean Starobinski emphasizes, it was, however, not enough for civilization to be some described reality; it should be an authentic civilization. In the *Dictionnaire de Trévoux*, the 18th-century Jesuit lexicographers quoted the marquis de Mirabeau, who considered religion a necessary condition for the birth of civilization. The same de Mirabeau, when contrasting civilization with barbarity, also treated civilization as something

that actually exists. Thus, the new word “civilization” did not herald the strengthening of the axio-normative order of civilized society; on the contrary, it signaled the start of a crisis, or even, according to some, the last phase of what had been termed “Western civilization” [Mazlish 2005]. The echo of these discourses can be recognized in Znaniecki’s works as well, although he tried to avoid ideological bias.

Research on the history of the word and idea of civilization has continued for a long time, and whenever we study this subject, we are able to see modern civilizational thought in a different light and evaluate it from a detached stance. In the English language, the word “civilization” was introduced by the Scottish diarist and Samuel Johnson’s biographer – James Boswell [Tiryakian 2004: 30]. However, its appearance in French writings took place earlier, since in the 16th century the verb *civiliser* was already in use, and it had been preceded by the words *civil* and *civilité*, dating from the 13th and 14th centuries. The verb *civiliser* had two meanings, one of which referred to manners and customs becoming more restrained and gentler over time, while the other one, which later disappeared, was a legal term referring to the transfer of criminal cases to the jurisdiction of civil courts. The first use of the noun *civilisation* was connected with this second meaning [Starobinski 1993: 2]. As mentioned earlier, this expression appeared in the *Dictionnaire de Trévoux* in 1771. Citing de Mirabeau’s *L’ami des hommes* from 1756, the dictionary’s authors explain the meaning of civilization as *sociabilité* (socialization), stressing that the first source of civilization is religion, since it calls for brotherhood, counteracting obduracy².

De Mirabeau was the first to use the word “civilization” in a non-judicial context. Thus, although this word became popularized during the French Revolution, we can see that it was being used in its modern sense much earlier. It is an interesting observation that the idea of civilization, although popularized by the encyclopédistes, could also be used in arguments against the views presented by Enlightenment philosophers, because the first use of the word “civilization” by de Mirabeau, repeated in the *Dictionnaire de Trévoux*, was in essence a praise of religion. In the Enlightenment discourse, on the other hand, civilization became a secularized substitute of religion and the synonym of emancipation. Thus, the meanings associated with civilization kept changing and, with time, became polarized. Soon, civilization became identified with Christianity, while simultaneously others tried to equate Christianity with barbarity which should be eradicated [Starobinski 1993: 3]. In his theory of civilizational processes, Znaniecki moved beyond the opposition between religion and secularity, introducing the notion of spirituality.

In the title of his famous work, Norbert Elias stressed that civilization is a process (Elias 2000), but in fact civilization means the process itself, and the result of the process has only secondary significance. This process involves individuals as well as nations and humanity as a whole [Starobinski 1993: 3] and it is well exemplified in Znaniecki’s work. From the beginning, disputes revolved around the question about the content of civilization. Contrasting civilization with the Other in order to bring out the content that defines its identity or essence made civilization resemble an unified entity, even if it was simultaneously seen as a changeable historical phenomenon [Mazlish 2005: 5]. As Bruce Mazlish notes, natural

² “La Religion est sans contredit le premier et les plus util frein de l’humanité: c’est le premier ressort de la *civilisation*. Elle nous prêche, et nous rappelle sans cesse la confraternite, adoucit notre coeur” (Dictionnaire universel français et latin, 1771, vol. II, p. 617).

history – in other words, the scientific depiction of nature and its evolution, as well as the taxonomic classification of organisms – influenced views on civilization. Studies on civilizations were conducted analogously to studies on natural history. In this way, the universal concept of civilization gained particular meanings, leading to the idea of a multitude of civilizations and their disparity [Huntington 1996]. Znaniecki introduced his culturalism in contrast to such a naturalistic approach.

In later times, as mentioned above, culture and civilization were often set in opposition to each other: the latter was linked with instrumental and utilitarian control over the conditions of social life [MacIver 1937: 272]. However, at its roots, the concept of civilization (as understood by de Mirabeau) is associated with the spiritual, mental and moral dimension. Turning to reflections on Znaniecki's theory, one must remember these varied meanings of the expression "civilization". Znaniecki upheld the distinction between civilization and culture, but without contrasting them with each other. One can see the continuity of inspirations coming from the author of *L'ami des hommes*, as well as, presumably, from François Guizot; the latter, in his 1828 work *Histoire de la civilisation en France*, drew attention to the link between two dimensions: the social and the individual; in other words, the external and internal dimension of civilization [Starobinski, 1993: 4]. These two sides of the civilizational process were astutely analyzed by Znaniecki, as shown by the title of his work from 1934, *Ludzie terażniejsi i cywilizacja przyszłości* [Contemporary People and the Civilization of the Future].

Civilizational processes and the social integration of culture

Along with criticism aimed at the idea of progress as a determinant of modernity, post-modern controversies also surround the concept of civilization, a characteristic for progressive discourse. It should be admitted that Znaniecki's works contain certain hallmarks of the idea of the human spirit's progress. One example is the contrast he draws between civilization and barbarity or savagery. Like the Enlightenment philosophers, Znaniecki is optimistic as to the possibility of humanity's creative development. Although his works show little interest in those theories which attempted to distinguish universal stages of the evolution of social organization, he upholds the vision of creative evolution in his reflections on the past and future of civilization. He also raises the issue of the reflexivity of this process – the possibility of purposefully directing social evolution. As Jerzy Szacki states, it seems that Znaniecki regarded this task as the most important one [Szacki 1986: 174]. Civilization should be viewed as a universal process, in which all human societies are involved through the ages. However, besides this neutral, descriptive meaning of civilization, there is also its normative sense. The key issue here is not the contrast between civilized forms of collective life and uncivilized ones, nor some single, exclusive frame of normative reference, like Western civilization, but a humanistic ideal projected into the future. This is a significant feature of Znaniecki's theory, since the concept of civilization was usually associated with a depiction of its opposite [Starobinski 1993: 8].

As we noted earlier, reflection on civilization very quickly transformed into critical reflection, in which the poles of evaluating the state of nature and the state of civilization changed over the years; Jean-Jacques Rousseau's concept is a good example. Besides the association with the term *sociabilité*, the concept of civilization was explained by referring

to the word *politesse*, where the words *polie* (polite) and *policé* (orderly), similar but etymologically different, were used interchangeably, linking the Latin etymology of *polire* (to polish) with the Greek words *polis* and *politea*. In other words, beautifying and perfecting something was associated with creating order through legal regulations [Starobinski 1993: 11]. Having said that, it must be emphasized that Znaniecki does not allude to those popular ideas; instead, he stresses the phenomenon of creativity. However, in this thinker's works, the concept of civilization is also accompanied by somewhat of an aura of sanctity. It refers to values which the concept of civilization used to be associated with before the French Revolution – humanism, charity and the civic spirit [Starobinski 1993: 17]. If one trusts Starobinski's research, the word “civilization” was not used by de Mirabeau the younger, Danton, Robespierre, Marat, Desmoulins or Saint-Just in their political texts. For these activists, the key words of the French Revolution were “fatherland”, “the people”, “freedom”, “equality” and “civic virtue”.

Znaniecki's interest in the dilemma of civilization is already noticeable in his early philosophical works, as well as in the essay *Znaczenie rozwoju świata i człowieka* [*The Significance of the Evolution of the World and of Man*] (1913) and in the work that presents, in English, a synthesis of his philosophy of culture – *Cultural Reality* (1919). As noted above, I focus on the concepts regarding civilization which Znaniecki formulated more systematically after World War I, at a time when the question of civilization became pertinent not only in this scholar's philosophy of culture, but also in the humanistic sociological theory which he was building. An analysis of the ongoing changes consists in a confrontation with the dramatic crisis of modernity. Thus, I will focus on two key works: one concerning the fall of Western civilization, described as a sketch that combines elements of philosophy of culture and sociology, and a work on the civilization of the future, published after Znaniecki's second stay in the U. S. in the early 1930s. Some ideas contained in the latter can be also found in English in the newly discovered report *Education and Social Change* (Znaniecki 1998). It must be noted that civilizational problems also appear in Znaniecki's later works, published after World War II – especially in *Cultural Sciences* (1952) and in *Modern Nationalities* (1952), but also in *Social Relations and Social Roles* (1965), although they are presented in a less systematic fashion, and mostly pertain to the problems of communism, Nazism and totalitarianism.

Cultural reality, as well as civilization, cannot be reduced to objects or states of things, since they consist of processes of becoming, as already stressed by Hegel [Hegel 2010: 316]. In his theory, Znaniecki specified that cultural becoming is not a single process, but a multitude of different cultural processes consisting of the development and cultural changes of systems of actions and values [Znaniecki 1991: 933]. The distinguishing characteristic of Znaniecki's theory is the statement that the cultural world is marked by creative activities which can be presented by philosophy of culture as a continuity of creative development, as opposed to the repetitive and causally conditioned social processes studied by sociology. Significantly, Znaniecki's reflections on civilization grow out of the philosophy of pragmatism; they are based on the assumption that accurate predictions of the future depend on the ability to shape it. In other words, accurate predictions require the ability to formulate and propagate the ideals which one wishes to realize [Znaniecki 1991: 917].

In his analysis of civilizational processes, Znaniecki reveals the reciprocal relations of social and cultural phenomena, thanks to his theory of cultural systems of actions and

values. On the highest level of generality, all human reality is cultural reality, but social values – above all, humans as individuals and collectivities, as well as their actions in regard to those values – form social systems, have their own regularities and their own history, not identical with the regularities of other cultural systems. They have their own rules for existence and changes. Significant here is the distinction between two types of participation in culture – cultural communities participate in a different way than social groups. In the case of the former, a social tie forms on the basis of common cultural values, whereas in the case of the latter, a common culture shapes itself on the basis of social ties formed earlier. This distinction is important, since Znaniecki understands civilization as a process in which the creation of cultural communities occurs concomitantly with the formation of social groups, and as a result, the emergent entirety of social life includes the whole cultural experience. Thus, in Znaniecki's theory the people and the nation, or – as we might say today – the ethnos and the nation are cultural groups which transform into folk civilizations and national civilizations; the former on the basis of genetic groups such as lines of descent, the latter on the basis of territorial groups.

In Znaniecki's view, the most significant element of civilizational processes was the transformation of tendencies to maintain uniformity and immutability, to rely on unchanging tradition – a trait typical for folk civilizations – into a dynamic of evolving continuity, an organic unity and growing diversity in the case of national civilization. Znaniecki did not deal in detail with the nature of the earliest cultural communities and social groups which preceded the birth of folk civilizations. He was, however, interested in the modern transformation of folk civilizations within national civilizations – in other words, the disintegration of the people in terms of the form which the ancestral social group used to give to it, but simultaneously its continued existence as a cultural community. Znaniecki speaks of a national civilization, which may indicate the influence of Montesquieu's ideas; for Montesquieu, civilization was *l'esprit de la nation*, the spirit of a nation [Mazlish 2005: 15]. Znaniecki predicted that the formation of national civilizations is merely another stage in history, certainly not the last one.

Thus, the civilizational process consists of the social integration of culture [Znaniecki 2001: 18–19]. The modern researcher, when searching for the most general, abstract concept, finds that civilization is an extended form of cultural and social order [Mazlish 2005: 18]. Znaniecki astutely characterized civilization as a process of the social integration of culture, without the conflation of culture and society. He did not commit the error of those theories which focused solely on the integrative function of culture in regard to society [Archer 1996: 3].

Thus, one may conclude that Znaniecki's vision of a world culture society [Halas 2010] is an expanded concept of a cultural community based on a bond that shapes itself on the basis of a common world culture, which may subsequently change into a pan-human civilization if the social base is conducive to such a transformation – in other words, if new types of global social ties and organizations take shape. Modern communication technology may facilitate this. Znaniecki certainly did not refer to a global super state, since from his culturalist perspective, progress always involves the restriction of state dominance through the creation of a state-independent network of social relations [Znaniecki 2001: 14–15].

The phenomena of the social integration of culture – as Znaniecki wrote – were present earlier in empires, on a broader scale than the modern formation of national civilizations.

The social integration of culture was also mediated by great religions and ecclesiastical societies. Today, economical and technical organizations with a global reach perform the same function. It must, however, be noted that neither so-called “Christian civilization” nor “technical civilization” fully justify being termed as “civilization”, in the sense in which Znaniecki used it. Both these expressions, frequently used in public discourse, refer to the partial social integration of particular cultural values – religious or technical, respectively. Znaniecki investigated the potential for the development of a new global civilization of the future.

De-civilizing processes and the crisis of modernity

Upadek cywilizacji zachodniej [The Fall of Western Civilization] – an essay published in 1921, the fruit of Znaniecki's experiences of the Great War, the Bolshevik revolution and Soviet invasion of Poland – fits the discourse, widespread at that time, of a Western civilization under threat. Focusing on the diagnosis of Bolshevism as a phenomenon and on its catastrophic consequences for society and for Western culture, Znaniecki expresses his conviction about the value of Western civilization [Znaniecki 1991: 932]. This affirmation adopts a different view to the widespread concept of Western civilization which had both defensive and triumphant connotations, symbolized by the fall of Constantinople (1453) on one hand, and by the discovery of America (1492) on the other [Mazlish 2005].

Civilization as the social integration of culture becomes the property of particular societies; thus, Znaniecki states that a multitude of civilizations exists and their common trait is the propensity to work out their own ideas which make it possible to control primitive instincts [Znaniecki 1991: 942]. He particularly emphasizes the significance of creative tendencies in civilizational processes; on the grounds of gradually emerging cultural systems of activities and values, these tendencies take on an autonomous purpose. The birth of notions – ideals which shape new forms of life and give a new organization to activities aimed at making those ideals real – is crucial. Culture, as opposed to nature, is a product of conscious activity, whereas civilization is some part of human culture in general, created by particular societies or by groups of societies. Civilization gains unity thanks to some set of ideals; its patterns and developments are socially conditioned and reflexively influence that conditioning [Znaniecki 1991: 943].

Thus, according to Znaniecki's theory, the fundamental difference between civilizations becomes visible when some of them become reflexive; in other words, when a “conscious awareness of ideals” awakens [Znaniecki 1991: 943]. This is the reason why the elite, whom Znaniecki calls the intellectual aristocracy, plays a particularly important role. It possesses the ability to create new ideals and give new meaning to hitherto relevant values, as well as to create new cultural resources instead of simply preserving the existing ones. Every war and every revolution derails civilizational processes, especially when they lead to the eradication of the intellectual elite [Znaniecki 1991: 949]. It is interesting to review the characterization of the main ideals of Western civilization, to which Znaniecki ascribed its vitality, searching for cultural resources and a new, global civilization of the future. This will also make it possible to understand his interpretation of the historical disasters of the 20th century, caused by the totalitarian ideologies of Bolshevism and Nazism; in other words – his view on the sources of civilizational crisis and the ways to manage it.

Znanięcki evaluated Western civilization in a positive light because of its propensity for inventions and productivity, which become autonomous purposes – both rooted in the aspiration to gain control over natural hazards. Another idea which he judged positively is the principle of increasing individual and social wealth, on the condition that they are used as means to attain more important goals. These goals translate into resources, of which the value producers – the human capital – are the most important. In other words, cultural resources, factors and tools of cultural production, as well as striving to increase their store, are all desirable. Znanięcki also evaluates the European national ideal positively, since in his interpretation it requires conscious social solidarity that is founded on the grounds of a common culture [Znanięcki 1991: 959]. Hence, he also praises the formation of nation-states, on condition that the state's interests remain subordinate to the values of a national culture society. He considered the great cultural diversity and unique identities of European nations a valuable potential contribution to a pan-human culture, or – as he wrote later – to the shaping of a world culture society. Like Oskar Halecki, the widely known author of classical studies on European history, Znanięcki emphasized the process of parallel birth of different national cultures which shape European civilization through cultural unifying factors – in other words, the seemingly paradoxical European unity in diversity [Halecki 1994: 33].

Znanięcki considered the shaping of ethos, a moral core, as a universal trait of all civilizations. He claimed, though, that the development of the ideal of overcoming human suffering to the extent of embodying it in institutions is particularly characteristic for Western civilization. However, he considered that all religions play a similar role in its shaping. Simultaneously, he emphasized the increasing autonomy and secularization of this humanistic ideal in Europe. As he wrote: “The prevalent and usually active compassion toward suffering is an actual acquisition of modern Western life” [Znanięcki 1991: 961]. Despite the observed crisis of traditional religious institutions and against the sociological secularization thesis which was to dominate in the 20th century, Znanięcki – like Georg Simmel, who set spirituality in contrast to an objectivized religious system [Simmel 1997: 21] – was of the opinion that this process will not constitute a serious threat to religion understood as active faith and moral solidarity [Znanięcki 1991: 963]. According to Znanięcki, the essence of religion consists in developing a sense of human dignity and, as he wrote, on creating “the consciousness that one is an active and responsible member of a great spiritual community” [Znanięcki 1991: 964].

In Western art, Znanięcki saw, above all, an enormous diversity of esthetic ideals, necessitating that both creators and recipients possess highly developed taste. Thus, as he declared, art cannot be popular. Importantly, he also stated that systems of knowledge, and above all the formation of a new scientific ideal of cognition, represent the culmination of the developmental processes of modern civilization. Such a new ideal of cognition consists not in reaching an unchangeable given truth, but in the constant progress of knowledge, characteristic for the West [Znanięcki 1991: 967]. Thus, he ascribed great significance to the principle of free creative activity – a distinguishing trait of modern civilization, as opposed to the heritage of earlier civilizations with their disciplining forms of social life and dogmatic belief systems.

The dynamic given to modern civilization by these ideals contrasts with the earlier, static rules of sociocultural order. Thus, the main problem is an inability to accept those

changes, demonstrated by the masses and by widespread conservative tendencies. In consequence, creative civilizational ideals become the source of modernity's fears as well [Znaniecki 1991: 974]. However, it is not the opposition between conservative tendencies and dynamic ideals of change characteristic for modern civilization which lies at the very root of the crisis.

Upadek cywilizacji zachodniej presents a study of the social catastrophe and de-civilizing processes caused by the Bolshevik revolution. Znaniecki describes the three most dangerous tendencies: materialism, ochlocracy and racism. He criticizes historical materialism, which he does not count among scientific theories, but rather considers it a social dogma – an ideology which enables its followers to organize their beliefs and aims [Znaniecki 1991: 985]. He states that when this doctrine contrasts physical work with intellectual work and sets economic activity above all other fields of culture, its views are fundamentally mistaken and constitute a source of civilizational crisis. Znaniecki also expresses the opinion that the philosophy of materialism justifies anti-civilizational tendencies which reduce humanity to the basic level of animal behavior. One manifestation of this, he declares, is a primitive interpretation of sexuality [Znaniecki 1991: 997; 1000].

Znaniecki considered modern democracy the great ideal of Western civilization. He wrote that democracy is the best social system, but also the one which is hardest to implement and maintain. Thus, he pointed out another danger: the degeneration of democracy. In Znaniecki's opinion, ochlocracy – a pathology of democracy as a political system, consisting in the rule of the masses – is also a problem in other fields of organized cultural activity. He mentioned that ochlocracy can also be a threat to economy, religion, art and science [Znaniecki 1991: 1053]. Recognizing and emphasizing the moral dignity of every human being, he saw a danger of ochlocracy in every manifestation of negating cultural supremacy, in the rejection of elites, in the underestimation of talents, in the inability to recognize the supremacy of outstanding minds. Thus, like José Ortega y Gasset, he mistrusted the masses – especially half-educated people, who may be prepared for acquiring knowledge, but leave school “convinced that they have already acquired it” [Znaniecki 1991: 1007]. In 1921, he predicted the expansion of organized ochlocracy – communism, proclaimed as a positive political and social program [Znaniecki 1991: 1021].

According to Znaniecki, the third threat to civilization after the materialist worldview and ochlocracy was aggressive nationalism, which he termed “racial imperialism”. Immediately after World War I he warned that this war's disastrous consequences were yet to come to light, and that the conflict between nationalities in Europe had not ended when the Treaty of Versailles was signed; on the contrary, it had only just begun. For Znaniecki, racial imperialism consisted in the regressive ethnification of the idea of nationhood, brought down to the level of a genetic group based on blood ties, and was a complete contradiction of the national ideal. Nationalities are communities of cultural values originating in the past, constantly transformed in a creative fashion through interaction with many national civilizations, which is a necessary condition for their development. According to Znaniecki, modern Western civilization, unlike ancient civilizations, “is a combination of the civilizations of numerous, diverse national groups, which develop more or less in parallel and fertilize each other” [Znaniecki 1991: 1030].

An inability to understand and accept an open, dynamic concept of nation, coupled with the unceasing ethnification of this entity – the cultivation of a myth of common

ancestry accompanied by hostility towards strangers – led to the barbarization of national civilizations, as Znaniecki astutely predicted.

That which we have termed racial imperialism has its source in that culturally lower type of nationalism which prevails among the masses and among political leaders schooled in the old tradition of the state as the ultimate value [Znaniecki 1991: 1033].

According to Znaniecki, a coupling of materialistic and ochlocratic tendencies with racial imperialism is what culminated in the phenomenon of Bolshevism.

Bolshevism is the ultimate expression and test of the strength and significance of those anti-cultural tendencies which the Western civilization has as yet been unable to subdue, and which have, under the conditions created by the rupture of all traditional restraints, condensed into social forces and turned into a mass movement [Znaniecki 1991: 1069].

In Znaniecki's opinion, Bolshevism is not a unique phenomenon which could only appear under specific historical conditions in Russia. Furthermore, he considered it a mistake to perceive Bolshevism exclusively as "an attempt to implement the communist system" [Znaniecki 1991: 1069]. He claimed that Bolshevism "by its nature is not a system, a form of social organization, but a complicated social process that leads to the disintegration of existing systems" [Znaniecki 1991: 1069]. As opposed to the later works of the philosopher and sovietologist Józef Bocheński, Znaniecki did not analyze Bolshevism as a theoretical thought system – the Bolshevik philosophy [Bocheński 2008], but as the ideology of a social movement, focusing on the flow of this doctrine through networks of small revolutionary groups which specialized in mobilizing the masses [Znaniecki 1991: 1084]. The Russian experiment was described by Znaniecki in considerable detail in the work *Upadek cywilizacji zachodniej*. However, his hypothesis that the current of Bolshevism appears in all Western societies, spawning anti-civilizational tendencies, seems original.

Znaniecki characterized Bolshevism as a negation of the ideals of Western civilization, as well as an attempt to overthrow its institutions by force if necessary. Directed against the principle of voluntary creative cooperation, it was judged as remarkably destructive. Znaniecki claimed that revolution, which consists in the total negation of the existing system, needs no preparation for creative activity and ruins all that civilization has achieved. The subsequent stages of the Bolshevik movement's influence distinguished by Znaniecki include the removal of the elites' influence through the hitherto existing institutions, centralization of the power exerted by the group that leads the revolutionary movement, anarchy associated with the revolution and the physical as well as moral losses which it causes [Znaniecki 1991: 1090–1091].

In the light of these reflections it becomes clear that Bolshevism is a form which any fierce revolution of the masses against the dominant spheres must take in modern times, in the light of the present state of civilization and the existing social currents; it is a type and is becoming an example of the modern social upheaval in general, despite those traits which it owes, in particular, to the Russian conditions [Znaniecki 1991: 1097].

Znaniecki considered Bolshevism inherently unable to create a new civilization. He disagreed with the opinion that the negative consequences of the Bolshevik movement are only a result of using the wrong methods to achieve a worthy ideal. He also considered any analogies between the French Revolution and the Bolshevik revolution, presenting them “as two stages of the same historical process” [Znaniecki 1991: 1098], unfounded. In Znaniecki's opinion, the French Revolution had certain constructive elements, whereas “Bolshevism contains none” [Znaniecki 1991: 1098]. The slogan of social justice does not justify this movement in any way – on the contrary, it is an ostensible validation, and thus in fact becomes “only an instrument of destruction” [Znaniecki 1991: 1094]. Znaniecki was convinced that Bolshevism can lead to the destructive reversal of lengthy civilizational processes and to the annihilation of the ideals of Western culture. Foreseeing such enormous threats, he emphasized the crucial role of reflexivity, which makes it possible to shape social consciousness [Znaniecki 1991: 1108] and counteract anti-civilizational trends.

The idea of a fluid civilization

The motive of a great breakthrough, so characteristic for Znaniecki's works [Szacki 1986: 174], the “either-or” of unusual civilizational threats and, simultaneously, possibilities mean that his concept of a future civilization represents a critical analysis of a cultural crisis. As Znaniecki wrote in one of his studies within the framework of the Columbia University project *Education and Social Change*, “whatever the future may bring it will certainly be unlike any of our ideas of it” [Znaniecki 1998: 107].

Znaniecki pointed out three dimensions in which civilizational processes should be steered under these critical conditions with the help of reflexive cultural knowledge. Here, we will pay particular attention to his innovative concept of a fluid civilization. It is also closely linked with the two others – the humanization and harmonization of civilization. Thus, making civilization fluid goes hand in hand with placing the spiritual values of human culture higher than material values and with the superiority of solidary cooperation over antagonisms. By stating that the rising pace of innovation is not limited to technical inventions, but encompasses all areas of meanings and values, Znaniecki indicated the core issue of the cultural crisis [Znaniecki 2001: 58]. He reminded his readers that when cultural systems encounter a crisis, it may stimulate their further development, or – in his words – their becoming. The term “crisis” thus acquired positive overtones, like the crisis of some scientific theory, caused by some new invention (as discussed later by Thomas Kuhn) or the crisis in family life caused by the birth of a child. Such crises, even if only local, always force us to rebuild the existing cultural systems [Znaniecki 2001: 59]. However, crises – whether individual or collective – usually have a negative connotation, as when an economic crisis causes fear. Znaniecki also focused on the negative aspects of cultural crises. His original contribution consists in the accurate recognition of the exceptional character of modern cultural crises caused by cultural creative activity as such. Znaniecki pointed out that constant innovations in all systems of meanings, values and actions inevitably cause crises. It seems that he was one of the first to note this new cultural trait of modernity – in other words, the cultural character of the crisis, as opposed to crises caused by natural disasters or social catastrophes, which are a constant sources of trauma. He stated that “the dangers inherently associated with creative activity itself seem

to increase” [Znaniński 2001: 60]. Cultural crises appear as a result of introducing new elements into cultural systems. However, Znaniński considered the increase in cultural innovations unavoidable and predicted that as a result, not only primitive, but also highly developed cultural systems will face the threat of collapse. He astutely stated:

We have entered a period when the changeability caused by new ideas becomes an ordinary trait of cultural life and not only is it improbable that this changeability will diminish, but on the contrary, everything suggests that it will continue to increase [Znaniński 2001: 67].

Cultural orders shaped earlier are subject to many different changes, which can create the impression that no order can emerge from the rising chaos. However, after looking at the stages of cultural evolution, having distinguished folk civilizations and national civilizations, Znaniński examines the possibility of the birth of a new, pan-human civilization in the future. Up till now, civilizations had initially been based on the principle of stable equilibrium – in other words, the principle of avoiding cultural crises by resisting all innovations – and later on the principle of static equilibrium, which consists in embedding innovative elements into the system and adapting the system to new values. Thus, static equilibrium means that innovations are assimilated into the system and accommodated by it. Finally, the need for a new principle, the principle of dynamic equilibrium, becomes apparent. Znaniński wrote:

We must openly admit that precisely because the cultural systems existing today are organized on the principle of static equilibrium, in other words – they transform only when the introduction of new elements renders transformation necessary, none of them can survive the flood of innovations. No present-day state, no economic system, no technical organization, no religion, no scientific theory which only wish to “adapt to the new trends” will survive. Conservatives and moderate reformers can console themselves with the certainty that no system built by revolutionaries upon similar principles will last long [Znaniński 2001: 68–69].

Thus, Znaniński’s innovative concept of the fluidity of cultural systems calls for deeper analysis, since its author was convinced that precisely this principle of fluidity is the key to limiting the negative consequences of contemporary cultural crises. The idea of cultural fluidity presented in the work *Ludzie terażniejsi a cywilizacja przyszłości* [Contemporary People and the Civilization of the Future] reappears later in English in *Modern Nationalities*, where Znaniński sketches out the perspective of a world culture society [Znaniński 1952: 184].

To express the idea of fluidity, the English language uses the adjective *fluid* and the noun *fluidity*, both derived from the Latin *fluo*, *fluxi*, *fluxum*, meaning “to flow”, “flow”, “fluidity”, as well as the word *fluxus* – “volatile”, “changing”. Zygmunt Bauman has fairly recently used the metaphor of fluidity when discussing liquid modernity, liquid society and liquid culture [Bauman 2000a]. Despite the synonymy of the words *fluid* and *liquid*, the concepts used by Znaniński and by Bauman are very different. Znaniński’s concept of the fluidity of civilization refers to simultaneous change and continuity – to the persistence of cultural and social systems in a state of creative evolution and to their creation by human agency. Both the concept of fluidity and the becoming of cultural reality were inspired by Henri Bergson’s philosophy of “fluid persistence” [Bergson 2004: 11] – this is

how Znaniecki himself translated into Polish the French philosopher's idea of the fluidity (*fluidité*) of time and consciousness.

Bauman's concept of liquidity has an entirely different origin and sense. Znaniecki's idea of a fluid civilization remains known to a relatively small number of scholars, whereas Bauman's metaphor has become famous as an ideological vehicle of postmodernism – in other words, a new, radical phase of modernism, interpreted as the emancipation from the existing social order. Liquid modernity supposedly manifests itself on the level of interactions between individuals free from permanent ties, from the currently valid truths, rules and meanings [Bauman 2000a: 212]. As Margaret S. Archer argues, this idea of liquidity translates into a sort of “theoretical nihilism” – the rejection of the characteristics and regularities of social structure, of objectivized culture and subjective agency, making it impossible to analyze the interactions of society, culture and agency [Archer 2013: 6]. “Liquid modernity” interpreted as a distinguishing characteristic of a thinker's outlook meets with criticism too, as shown by Pope Benedict XVI's speech in Venice on May 8, 2011. Alluding to the symbolic meaning of water and using that city, built on water, as a metaphor for civilization, he addressed Bauman's expressions “liquid modernity” and “liquid society”:

It is about choosing between a “liquid” city, homeland of a culture that seems to be increasingly the culture of the relative and ephemeral, and a city that constantly renews its beauty, taking recourse to the beneficent resources of art, learning, of relations between man and nations [Benedict XVI: 2011].

Bauman perceives modern civilization not only in an entirely different way from Znaniecki, but from Elias as well [Smith 2001: 128]. He presents a critical vision of the bureaucratic process of imposing rules. Like Lucien Fébre, he considers the concept of civilization an element of the rhetoric of power, which helps reproduce social order [Bauman 1998: 115–118]. Thus, Bauman's criticism of the order of modernity can be interpreted as a criticism of modern society, also known as the Western society. However, it pertains to globalization processes as well. Since reconstructing Bauman's views on civilization is not my aim here, the focus is on the dominant content of the concept of liquid modernity, in contrast to Znaniecki's idea of a fluid civilization of the future. Bauman is familiar with Znaniecki's views, although he rarely refers to them. In *Culture as Praxis* he emphasizes the accuracy of Znaniecki's culturalist perspective [Bauman 1999: 93–94]. He also notes Znaniecki's influence on modern sociology [Bauman 2000b]. In his version of cultural Marxism, Bauman – like Znaniecki and Simmel – treats cultural transformations as the core issue. However, significant differences must be noted in the sphere of axiology and interpretations of humanism. They center on differing perceptions of the processuality and fluidity of social and cultural reality. What Znaniecki considered the source of a civilizational crisis, Bauman considers a source of inspiration. In the concept of liquid modernity, Bauman included the contemporary interpretation of Marx and Engels's theses presented in the Communist Manifesto [Bauman 2000a: 6; Beilharz 2005: 36]. Bauman took up this thread of thought in his work *Legislators and Interpreters* [Bauman 1987]. The idea of liquid modernity doesn't just mean that established institutions are to be replaced by provisional relations; the change of the semantics of culture and the transformation of existing systems of meaning are significant here. As a critic of modernity, Bauman is

considered by some authors to be a critic of Marxism; however, his stance is ambivalent, since he sees Marxism both as a source of the problems of modernity and as their solution [Beilharz 2005: 27].

Beilharz even goes so far as to consider the work *Legislators and Interpreters* to be a hidden criticism of Bolshevism, but one can just as legitimately see it as a sign of nostalgia, since the proletariat party is presented as the thinking elite's identification with the suffering of the masses [Bauman 1998: 226]. Assuming the synonymous character of the words *fluid* and *liquid*, Bauman chose the expression *liquid* [Bauman 2000a: 3], referring to the rhetoric of the *Communist Manifesto*:

All that is solid melts into air, all that is holy is profaned and man is at last compelled to face, with sober senses, his real conditions of life and his relations with his kind [Marx, Engels 1998: 38–39].

Commentators say that this passage of the *Communist Manifesto* alludes to a verse from the witches scene in William Shakespeare's *Macbeth*: "Into the air; and what seem'd corporal melted / As breath into wind" [Shakespeare, *The Tragedy of Macbeth*, act 1, scene 3, verses 81–82].

The liquid modernity discussed by Bauman and the fluid civilization proposed by Znaniecki are, in fact, opposites. The fluid civilization – as Znaniecki wrote – is not a dizzying rush of chaotic changes, but the fluidity of the constant creation of new cultural deeds, the fluidity of selection of the existing cultural legacy with future development in mind, as well as the fluidity of the process of cultural development itself, which does not follow ready-made patterns or plans; it is a process that creates many open possibilities, which can also change and improve its guiding idea [Znaniecki 2001: 81].

Establishing the principle of dynamic equilibrium of the cultural systems of a future civilization, which is not a functionalist principle of homeostatic equilibrium, Znaniecki was convinced that the model of scientific cognition may be an example of such principle. If one views science from the perspective of the logic of discovery – in other words, from the perspective of innovative cognitive activities – the scientific system is constantly open to change. Znaniecki stressed that this system is not closed, and thus, it offers a potential for creative development in new directions [Znaniecki 2001: 74]. Analogously, a new logic of the creative development of culture appeared in the historical process. Thus, Znaniecki alludes to Hegel, having stated that this philosopher was the first to note the internal regularities of historical development. However, he considered Hegel's attempts to logically explain these processes unsatisfactory [Znaniecki 2001: 73].

It is necessary to achieve reflexivity of civilizational processes. A fluid civilization requires the presence of appropriate cognitive reflection and conscious management of the processes of change – "the help of science and of science-based practical art" [Znaniecki 2001: 82–83]. Nevertheless, Znaniecki viewed technocracy, together with communism, fascism and Nazism, as regressive, de-civilizing currents which not only endanger the existing cultural systems, but also preclude humanization, harmonization and a fluid civilization. He associated humanization with the ideal of a spiritualized culture, while criticizing the dogmatism of beliefs. His views are similar to Simmel's in this respect [Simmel 1997: 9]. Thus, he expressed skepticism regarding the projects of a new civilization

founded upon some established religious system. He wrote: "It is high time to realize that the very origination of a new civilization must, in its course, be consistent with its future essence" [Znaniecki 2001: 84].

Despite the prevalent conviction that cultural conflicts are inevitable, and thus against the opinion that culture is a battlefield [Wallerstein 1990], Znaniecki stated that cultural systems as such are autonomous and do not generate antagonism by themselves. He wrote:

There can be no contradiction between religions, e.g. between Christianity and the polytheism of ancient Greece or Confucianism. Each is a structurally different synthesis of diverse religious values, diverse as regards content as well as meaning. Even if we find that certain myths or rites are similar, they are experienced quite differently in each system. Each of these systems in itself is religiously significant from the perspective of its own tests; the fact that it doesn't pass the tests of another system has nothing to do with its internal significance, since those other tests do not pertain to it. The statement that Greek polytheism or Confucianism conflict with Christianity because they do not pass its religious tests is, from an objective point of view, as unfounded as the statement that a dye factory conflicts with an automobile factory because one doesn't follow the principles of technical structure which characterize the other [Znaniecki 2001: 40-41].

Cultural conflicts stem from social relations of strangeness and social hostility. They are a result of rivalry over the expansion of cultural systems which groups consider their own. However, harmonizing social relations becomes possible along with rising social mobility, migrations and the increasingly voluntary character of forming associations [Znaniecki 2001: 56-57]. In Znaniecki's opinion, the fact that social relations are becoming increasingly independent from territorial proximity creates new chances as regards the harmonization of civilization, rather than risks.

Znaniecki did not base his analysis of civilizational processes upon value systems and institutions which constitute a separate sphere from culture itself, as proposed by Alfred Weber, who placed spiritual values in the cultural sphere and technical and/or material values in the sphere of civilization [MacIver 1937: 273]. According to Znaniecki, spiritual culture and material culture are twin aspects of civilizational processes, where – as he wrote – the first one has usually been but a complement to the other, and thus to those values, activities and institutions which enable us to fulfill our organic needs. Observing the changes which took place in the industrial era, Znaniecki predicted the advent of a postindustrial one. In contrast to technocratic tendencies, as well as the strong tendency of critics of civilization to focus on the threats of materialism, hedonism and consumerism, Znaniecki believed that a new spiritual culture may develop, inducing a rebirth of art, knowledge and religion, possibly in entirely new forms.

Conclusion: towards a civilization of the future

The theory of civilization has for some time been met with a dwindling interest. This is because social sciences have focused strongly on globalization processes and globalization, like postmodernity, that now function as key concepts in the depiction of contemporary sociocultural conditions. A further contributing factor is the ideological burden of the term "civilization" and the stigmatization of this concept by contemporary critics of European, post-Enlightenment modernity. One of the contemporary analysts of globalization processes, Roland Robertson, considers the cultural dimension of globalization the most

significant one. He claims that a crucial step in the globalization process was the popularization of the image of the world as a whole, which took place at the beginning of the 20th century [Robertson 1991]. Long before Robertson, Znaniecki predicted the formation of a world culture society and the weakening significance of nation-states. There are some indications that Znaniecki's conception of a pan-human civilization pertains to a more distant stage of globalization than the formation of a world culture society. His predicted conception of a fluid civilization of the future refers to a global formation which could arise on the basis of a new type of cultural community – a world culture society. Znaniecki is among those few thinkers of the first half of the 20th century for whom the image of the world as a whole and a pan-human ecumene was an object of serious study and not only a more or less imaginary utopia.

Bibliography

- Archer, Margaret S. [2013]. Social Morphogenesis and the Prospects of Morphogenic Society. In: Archer, Margaret S. (ed.). *Social Morphogenesis*. Dordrecht: Springer, p. 1–22.
- Archer, Margaret S. [1996]. *Culture and Agency. The Place of Culture in Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bauman, Zygmunt [1987]. *Legislators and Interpreters – On Modernity, Post-Modernity, and Intellectuals*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Bauman, Zygmunt [1999]. *Culture as Praxis*. London: SAGE.
- Bauman, Zygmunt [2000a]. *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Zygmunt [2000b]. Florian Znaniecki – Our Contemporary. In: Hałas, Elżbieta (ed.). *Florian Znaniecki's Sociological Theory and the Challenges of the 21st Century*. Frankfurt am Main: Peter Lang, p. 71–79.
- Beilharz, Peter [2005]. Bauman, Zygmunt. In: Ritzer, George (ed.). *Encyclopedia of Social Theory*. Vol. I. Thousand Oaks: SAGE, p. 35–40.
- Benedict XVI. [2011]. Speech of May 8 in Venice [online]. Available: <http://benedictxvi.tv/site/2011/05/08/veneziavenice-6-gondola-and-basilica-della-salute> [cit. 2. 10. 2015].
- Bergson, Henri [2004]. *Ewolucja twórcza [Creative Evolution]*. Transl. by F. Znaniecki. Kraków: Wydawnictwo Zielona Sowa.
- Bocheński, Józef M. [2008]. *Filozofia bolszewicka [Bolshevik Philosophy]*. Komorów: Wydawnictwo Antyk.
- Burakowski, Stanisław [1986]. Florian Znaniecki as a Representative of Thought on Civilization. In: Dulczewski, Zygmunt (ed.). *A Commemorative Book in Honor of Florian Znaniecki on the Centenary of His Birth*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu, p. 49–59.
- Dictionnaire universel français et latin, vulgarement appelé Dictionnaire de Trévoux*. [1771]. Vol. II. Paris: Gosselin.
- Elias, Norbert [1998]. Kultur and Civilisation. In: Goudsblom, Johan – Mennel, Stephen (eds.). *The Norbert Elias Reader*. Oxford: Blackwell, p. 46–50.
- Elias, Norbert [2000]. *The Civilizing Process. Sociogenetic and Psychogenetic Investigations*. Oxford: Blackwell.
- Halecki, Oskar. [1950]. *The Limits and Divisions of European History*. London: Sheed & Ward.
- Hałas, Elżbieta [1989]. Crisis, Conflict and the Possibility of the Creative Development of Civilization as Conceived by Florian Znaniecki. *The Polish Review* 34 (2): 117–126.
- Hałas, Elżbieta [2006]. Classical Cultural Sociology: Florian Znaniecki's Impact in New Light. *Journal of Classical Sociology* 6 (3): 257–282.
- Hałas, Elżbieta [2010]. *Towards the World Culture Society. Florian Znaniecki's Culturalism*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Hegel, Georg W. F. [1997]. *Phenomenology of Spirit*. Transl. by A. V. Miller. Oxford: Clarendon Press.

- Huntington, Samuel P. [1996]. *The Clash of Civilizations and the Remaking of New World Order*. New York: Simon & Schuster.
- MacIver, Robert M. [1937]. *Society. A Textbook of Sociology*. New York: Rinehart and Co.
- Marx, Karl – Friedrich, Engels [1998]. *The Communist Manifesto*. London: Verso.
- Mazlish, Bruce [2005]. *Civilization and its Contents*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Plongeron, Bernard [1978]. Affirmation et transformation d'une "civilisation chrétienne" à la fin du XVIIIème siècle. In. Derré, J. R. (ed.). *Civilisation chrétienne*. Grenoble: Éditions Beuchesne, p. 9–21.
- Robertson, Roland [1991]. After Nostalgia? Wilful Nostalgia and the Phases of Globalization. In. Turner, Bryan S. (ed.). *Theories of Modernity and Postmodernity*. London: SAGE, p. 45–61.
- Simmel, Georg [1997]. *Essays on Religion*. Ed. and transl. by H. J. Helle. New Haven: Yale University Press.
- Smith, Dennis [2001]. *Norbert Elias and Modern Social Theory*. London: SAGE.
- Starobinski, Jean [1993]. The Word Civilization. In. Starobinski, Jean. *Blessing in Disguise; or The Morality of Evil*. Transl. by A. Goldhammer. Cambridge, MA: Harvard University Press, p. 5–35.
- Szacki, Jerzy [1986]. *Znaniecki*. Warsaw: Wiedza Powszechna.
- Szczepański, Jan [1989]. Florian Znaniecki's Views of Technological Civilization. In. Kwilecki, Andrzej – Czarnocki, Bohdan (eds.). *The Humanistic Sociology of Florian Znaniecki. Polish Period 1920–1939*. Warsaw: Polish Scientific Publishers.
- Tiryakian, Edward A. [2004]. Civizational Analysis. Renovating the Sociological Tradition. In. Arjomand, Said – Tiryakian, Edward A. (eds.). *Rethinking Civilizational Analysis*. Thousand Oaks: SAGE, p. 30–46.
- Wallerstein, Immanuel [1990]. Culture as an Ideological Battleground of the Modern World System. In. Featherstone, Mike (ed.). *Global Culture. Nationalism, Globalization and Modernity*. London: SAGE, p. 31–55.
- Znaniecki, Florian [1919]. *Cultural Reality*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Znaniecki, Florian [1952]. *Modern Nationalities. A Sociological Study*. Urbana, IL: University of Illinois Press.
- Znaniecki, Florian [1971]. *Nauki o kulturze: narodziny i rozwój [Cultural Sciences: Their Origin and Development]*. Transl. by J. Szacki. Warsaw: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Znaniecki, Florian [1991]. Upadek cywilizacji zachodniej [The Fall of Western Civilization]. In. Znaniecki, Florian, "Humanizm, poznanie" i inne pisma filozoficzne ["Humanism, Cognition" and Other Philosophical Writings], ed. by J. Wocial. Warsaw: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, p. 929–1108.
- Znaniecki, Florian [1998]. *Education and Social Change*. Ed. and introd. by E. Hałas. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Znaniecki, Florian [2001]. *Ludzie terażniejsi a cywilizacja przyszłości [Contemporary People and the Civilization of the Future]*. Warsaw: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Elżbieta Hałas is a Full Professor of Humanities and Sociology at the University of Warsaw, Poland. Her main fields of interest are theory of culture and cultural sociology, social symbolism and collective memory, interpretive social theory and history of sociology.

Global Elite as Transnational Capitalist Class*

LUKÁŠ KANTOR**

Globální elita jako transnacionální kapitalistická třída

Abstract: As a contribution to the burgeoning field of multidisciplinary globalization studies, this article evaluates how IR grand theories can conceptualize the phenomenon of global elite. It compares and synthesizes (neo)liberalism, constructivism, feminism and neo-Marxism. Liberal approaches use the analytical tool of transnational actors or transnational networks. In constructivist's perspective, part of global elite falls into the category of epistemic community. Feminists offer the term Davos Men. Neo-Marxist conceptualization revolves around the notion of transnational capitalist class. The paper concludes that neo-Marxist IR theory best accounts for the global elite and therefore, the debates on the transnational capitalist class are thoroughly and critically reviewed.

Keywords: global elite; transnational capitalist class; Davos Men; epistemic community; transnational actors/networks

DOI: 10.14712/23363525.2016.8

Introduction

Mainstream accounts of globalization often portray this crucial phenomenon in rather de-personalized manner. Globalization is said to be produced by almost anonymous forces of (Western) modernity, particularly rationalism, capitalism and technology [*Held et al. 1999: 10–12; Scholte 2000: 89–108*].

However, contrary to this explanation, some scholars stress the human-induced, elite-driven nature of current globalization [*Sklair 2001: x; Sener 2007: 119–120*]. They argue that powerful social groups shape important worldwide developments or even that globalization – far from being spontaneous automatic process (as sometimes suggested) – was caused by concrete political decisions [*Santos 2006: 395*].

Here, we can speak of “global elite(s)”, as this term, loosely conceived, has been established in the journalistic [*Freeland 2011; Unruh – Cabrera 2013*] as well as academic [*Dupuis-Déri 2007; Conti – O’Neil 2007; Rothkopf 2008; Davidson – Poor – Williams 2009; Pakulski 2010; Kakabadse – Kakabadse 2012; Hoffmann-Lange 2012; Robertson 2014; Goxe – Belhoste 2015*] literature, especially in neo-Marxist [*Robinson 2000; Harris 2013*] and feminist [*Eisenstein 2009*] writings. However, in these works (with certain exception of [*Pakulski 2010*]), the key expression “global elite” is not seriously conceptualized and

* This article was written within a Specific Academic Research Project of the Institute of Political Studies, Faculty of Social Sciences, Charles University, Prague, no. 260 230/2015, Changes and Consequences of Political Institutions. Earlier abbreviated version of this paper was presented at the 6th International Conference on Globalization in Ostrava, Czech Republic, on 11. 9. 2013.

** PhDr. Mgr. Lukáš Kantor, Department of International Relations, Institute of Political Studies, Faculty of Social Sciences, Charles University, U Kráze 8, 158 00 Praha 5 – Jinonice, Czech Republic. E-mail: lukaskantor@centrum.cz.

theorized, but rather intuitively used as an easy label to denote the small cosmopolite group of the most influential businessmen, politicians, bureaucrats and opinion-makers.

Most strikingly, in the above mentioned texts (with certain exception of [Hoffmann-Lange 2012]), the whole topic is tackled without (explicit) links to International Relations (IR) discipline. Yet IR should be natural part of this pressing debate, since global elite comprises individuals from various countries who meet on different continents and influence the world politics. Moreover, in recent years, IR has undergone the so-called “sociological turn” [Lawson – Shilliam 2010]. In addition, within the field, there is a revived interest in IR (grand) theories.¹

Indeed, IR theories can offer their own peculiar conceptualizations of the global elite entity. Yet, one question remains to be answered: if we are to speak about global elite as IR scholars, which theory should we prefer as the one best equipped to deal with this matter?

Hence, the following review article aims to assess how well the relevant IR theories describe the global elite. In this regard, we summarize and compare (neo)liberalism, constructivism, feminism and neo-Marxism. These theories were selected for two reasons. First, they all represent the so-called “grand theories” [Eriksson 2014: 105] and as such, they should be able to discern and satisfactorily cover (new) “grand themes” as globalization increasingly is and – by extension, yet to a lesser degree – global elite too,² as will be argued below. Second, and most importantly, all examined theories (unlike (neo)realism, which is therefore omitted) place emphasis on non-state actors, including various (transnational) social groups. Therefore, it is legitimate to ask which of these theories recognizes the global elite and offers the most accurate³, elaborated⁴ and widely used⁵ conceptualization for it.

When addressing global elite, liberal approaches can use their analytical framework of transnational actors or transnational networks [Nye – Keohane 1971]. If seen from constructivist’s perspective, part of global elite falls into the category of “epistemic community” [Haas 1992]. Feminists might capture the global elite with their term “Davos Men” [Beneria 1999; Danner – Young 2003]. Finally, neo-Marxist theorizing puts forward the notion of “transnational capitalist class” [Gill 2009 (1990); Sklair 1997; Robinson – Harris 2000; van Apeldoorn 2004; Carroll 2010].

After reviewing these possible conceptualizations, the paper judges that neo-Marxism best accounts for the global elite. Though quite intuitive, this is an important finding,

¹ See the special issue of a top IR journal *European Journal of International Relations* 3/2013, where different views were expressed regarding the present state and the future of (grand) IR theories.

² Admittedly, global elite is not a traditional “grand theme” of IR like, most notably, (inter-state) war. However, as the number and severity of inter-state wars decrease and globalization processes intensify, IR has been refocusing. Critical theorists even claim that global elite more or less drives globalization, which is now a “grand theme” of virtually all social sciences, so why should IR be an exception? Seen from (not only) neo-Marxist perspective, elites promote economic and political integration, which has rightfully been at the centre of much IR research. Moreover, as will be clear later on, global elite concentrates around institutions (the IMF, EU, the Trilateral Commission) that have also been a long standing object of many IR scholars. If only for these reasons, global elite can be considered as an increasingly salient (and perhaps already “grand”) IR topic.

³ Meaning specific and fitting (as opposed to vague and misleading), since only specific conceptualization yields sufficient explanatory power.

⁴ Sophisticated in terms of whether it allows for further analytical internal differentiation, which would give us a more nuanced (hierarchical) picture of the global elite.

⁵ Broad academic usage (support) alias wide (empirical) application of any concept or theory signals its quality.

which corroborates the continued validity of (often overlooked) Marxist ideas, since theoretical approaches should be evaluated according to their capacity to provide an adequate grasp of crucial phenomena [Burchill *et al.* 2005: 23–24] as the global elite undoubtedly is. However, in post-communist countries, Marxist thinking needs to be rediscovered and revitalized, so the present paper also wants to contribute to this task. At the same time, we attempt to foster closer dialogue between IR, political science, sociology and economics, all in line with current appeals for more interdisciplinary scholarship. Finally, our piece responds to recent calls for “a more critical investigation of who the global elite are and how they might be studied” [McKenna – Ravishankar – Weir 2015: 118].

The article proceeds in four main parts, dedicated successively to (neo)liberalism, constructivism, feminism and neo-Marxism. At the beginning of each part, every theory is briefly sketched out, with its origins and general basic principles. Afterwards, we always outline and debate the special conceptualization that the given theory can offer for the global elite. Then, in the section entitled “discussion of the findings”, the evaluation is made and neo-Marxism vindicated because of relative superiority of its notion of transnational capitalist class. At the end of the paper, we add concluding remarks on today’s relevance of Marxism and its research on transnational capitalist class.

Global elite in (neo)liberalism

Liberalism is one of the oldest and richest IR theories. Moreover, right from the beginning, this stream has been characterized by its non-state-centric profile. Instead, quite in line with neo-Marxism, liberal approaches traditionally focus primarily on individuals and social groups [Viotti – Kauppi 1999: 200–209]. Because of this ontological position, liberal accounts are often subsumed under the broader heading of “pluralism”.

At the same time, liberal perspectives generally prioritize economic over security and other considerations. It means that material prosperity is seen as more important (and desirable) goal than, for instance, (country’s) military status, political prestige or cultural self-determination. Yet, again, this “economism” brings liberalism close to Marxism [Moravcsik 1997: 522, note 23].

However, it seems that contrary to Marxists, liberals somehow hesitate to point to capitalists as the most significant social group. This is surprising, since liberals, just like neo-Marxists, contend that states’ foreign policy basically reflects the interests of dominant domestic constituencies [Moravcsik 1997: 516–519].

That said, the leverage of capitalists can hardly be disputed. Obviously, they represent a powerful social group (“class”) that repeatedly succeeded in promoting its own cause. For example, corporate (industrial) interests managed to influence EU governance and discourse and played an important role in completing the internal market [van Apeldoorn 2000]. Similarly, to a large degree, (transnational) business agendas have been shaping all post-cold war U.S. grand strategies of “Open Door imperialism”, regardless of the actual administration in office [van Apeldoorn – de Graaff 2014: 46, 49–50].

It follows that the primary focus on capitalists is more than justified. Indeed, one stream of liberalism has been dubbed “commercial liberalism” [Moravcsik 1997: 528–530]. So, one would expect that (international) business community should be at the center of (at least) this liberal research program, but it is hard to find works of such kind.

Transnational actors: from corporations to terrorists

Although neoliberals principally submit to the key realist premise of states as the main actors [Nye – Keohane 1971: 342], they nevertheless emphasize – just like neo-Marxists – the global interconnectedness (“complex interdependence”) of almost all states as well as markets and societies. Indeed, both neoliberals and neo-Marxists believe that nation-states are increasingly challenged (weakened, bypassed) by various transnational processes [Nye – Keohane 1971: 345; Slaughter 1997: 192, 197].

In this respect, neoliberal IR theory stresses the role of “transnational relations”, which encompass intensifying multilateral interactions (flows of information, goods, people) occurring across and beyond nation states [Nye – Keohane 1971: 331]. Consequently, neoliberals introduced the term “transnational actors” [Nye – Keohane 1971: 330]. These players can operate on global or regional level, in one or more issue-areas [Risse 2002: 255]. They might have formal structures (as firms do), but not necessarily (as transnational movements show).

As already indicated, transnational actors include corporations, activists’ groups (NGOs), but also churches, terrorists (and other criminal organizations) or the so-called governmental networks as coalitions of various domestic officials (bureaucrats, judges, etc.) and their respective counterparts abroad [Slaughter 1997]. However, as will be clear later on, the neoliberal notion of transnational governmental networks seems to be just a subset of a broader constructivist concept of transnational epistemic communities, since both labels denote small interlinked groups of professionals with expert knowledge in given issue-areas.

Apart from transnational actors, neoliberals also propound the almost synonymous notion of “transnational networks” [Nye – Keohane 1971: 331]. Most importantly, it is claimed that transnational actors/networks usually dispose of some autonomy. It means that they can pursue independent “private foreign policies” [Nye – Keohane 1971: 341] and even compete with the states. This might be true especially for corporations, since they often possess wealth that far exceeds that of many (developing) countries.

Interestingly, the neoliberal emphasis on corporations parallels similar obsession in neo-Marxists circles. Thus, in a sense, it can be argued that neoliberals and neo-Marxists share the same object of study, but not the approach to it.

In sum, network theories of world politics [Hafner-Burton – Kahler – Montgomery 2009] are suitable for studies of the global elite. Hence, in neoliberal analytical framework, the global elite can be conceptualized as the key transnational actor (for similar argument see [van Apeldoorn 2004: 162]) or transnational network. However, it is hard to find any publication that explicitly applies this neoliberal category on the topic of the global elite. Nevertheless, in a recent book on Bilderberg Group, the notion of transnational (elite) network is used [Richardson – Kakabadse – Kakabadse 2011].

Global elite in constructivism

Like feminism, constructivism has entered the field of IR quite recently. In fact, both theories gained attention almost simultaneously in the 90th. Moreover, they share some general features stemming from their joint inspiration from sociology.

Feminism as well as constructivism stress that institutions are socially constructed. Accordingly, both schools of thought emphasize the role of nonmaterial (ideational) factors, especially norms, values and identities. As a consequence, many feminist and constructivist works examine the socialization processes (how men internalize masculine gender attributes or how states embrace expected patterns of interaction, for example in various “cultures of anarchy”). Constructivism can also focus on socialization of the global elite. Nevertheless, with regard to IR theory, it would be more productive to relate the global elite to the well-developed constructivist concept of epistemic community. Two reasons justify this attempt. First, like global elite, the term “epistemic community” denotes a relatively small group of people [Haas 1992: 27] who usually form some transnational social/policy network. Second, similar to global elite, epistemic community has (potentially) great influence, since “control over knowledge and information is an important dimension of power” [Haas 1992: 2].

Neoliberal epistemic community: knowledge in service of power

Epistemic communities are said to provide expertise in specific issue-areas. In other words, epistemic community consists of specialists with common “set of normative and principled beliefs” [Haas 1992: 3]. It means that the members stick to the same values. Moreover, they have “a shared policy enterprise” [Haas 1992: 16], which practically amounts to “common interests” [Haas 1992: 18].

Politicians frequently seek epistemic communities for consultations, without which it would be difficult to successfully manage many increasingly complex problems. In addition, epistemic communities can themselves set the agendas and/or influence subsequent decision-making [Haas 1992: 4]. To this end, members of epistemic communities operate from various think tanks, universities, regulatory agencies and they maintain ties with one another through conferences, journals, research collaboration and other rather informal channels. Most importantly, there are transnational epistemic communities that work effectively across state borders. As such, these epistemic communities are examples of the above-mentioned transnational actors [Risse 2002: 256].

The involvement and impact of various epistemic communities have been documented in many different areas of both “low” (environmental protection) and “high” (trade in services and especially nuclear arms control) politics [Haas 1992: 5]. For instance, the economic order after the WWII was influenced by epistemic community of Keynesian economists [Haas 1992: 19]. Today, similarly, many authors stress the existence of epistemic community of neoliberal economists [Chwieroth 2007: 446]. Not surprisingly, the “neoliberal epistemic community” is said to dominate in the global financial institutions like IMF, World Bank, but also in “US Treasury and ministries of finance around the world” [Hulme 2010: 22]. Some scholars use the term “neo(-)liberal epistemic community” with hyphen [Coleman – Skogstad 1995: 242], while others without it [Fisher – Gould – Haughton 2007: 990; Neubauer 2012: 2178].

More fundamentally, this group need not be composed only of economists. Other members of neoliberal epistemic community include right-wing journalists, NGO and think-tanks representatives, but also politicians and businessmen, especially those affiliated with financial sector [Fisher – Gould – Haughton 2007: 992; Neubauer 2012: 2178–2180].

Even (European) central bankers can constitute epistemic community [Verdun 1999: 323] and from neo-Marxist perspective, the same is true for the whole “transnational business elite” [van Apeldoorn 2004: 149].

Simultaneously, one might speak of “transnational neo(-)liberal epistemic community” [Drulák – Königová 2005: 157; Laursen 2010: 48]. As will be clear later on, the character and composition of (transnational) neoliberal epistemic community resembles the transnational capitalist class or at least some of its fractions (the political, technical and corporate one, according to Sklair’s classification). Both labels denote relatively small groups with overlapping membership and, most importantly, with same objective – development, legitimization and promotion of market-friendly ideas and practices. Hence, to translate it into Marxist language, the (transnational) neoliberal epistemic community plays the role of today’s organic intellectuals in the sense of Gramscian notion of hegemony.

Global elite in feminism

Although a newcomer in IR, feminism has already made significant original contributions to the discipline (as well as to the social science as a whole). One of such “value-added” is the feminist approach to the global elite, as will be argued below.

Yet, at the same time, feminism resembles (or directly draws on) some aspects of other IR theories. Most notably, the “gender turn” shares several basic outlooks with neo-Marxism. Interestingly, feminist scholars, just like Marxists, often focus primarily (and critically) on the economy and (division of) labor [Kolářová 2006: 1242, 1244], or to put it differently, on the conflicting ways how (capitalist) monetary (male) commodity production and non-monetary (feminine) social reproduction are structurally organized and asymmetrically interdependent [Acker 2004: 23–25].

In a sense, to paraphrase the famous Clausewitz’s statement, feminism (at least in its more radical forms) could be even perceived as “the continuation of Marxism by other means”. That is why conservatives usually dislike feminism. They believe that it more or less reproduces the sensitive dichotomy of oppressors and oppressed. Of course, in feminism, women (rather than workers) constitute the main oppressed social group and men are mostly the oppressors (in one way or another). Thus, simply speaking, in feminism the class struggle seems to be merely replaced by the conflict of genders and the proletarian internationalism by the “global sisterhood”.

Moreover, there are other striking parallels. Trivial yet important, the notorious Marxist observation establishes that all hitherto existing societies have been class societies. Obviously, similar conclusion can be reached from the feminist perspective: all hitherto existing societies have been patriarchal societies [Hearn 2004: 51]. It means that in (almost) every corner of the world and in any historical period, patriarchy was (and still is) the decisive feature of social realm. Yet, patriarchy might be only a diplomatic expression for male dominance and female subordination (or outright exploitation), which returns us to the notion of social antagonism (or contradictions) so important for Marxists.

One important source of women’s disadvantageous position lies in the economic sphere. Although they constitute approximately half of all world population, women own extremely little wealth. This forces them to work as (low) wage laborers, whereas men (due to assets possession) become capitalists (or political decision-makers) who control

finances and the whole economy [Kolářová 2006: 1246]. As a consequence, there have been debates about the “feminization of poverty” [Gimenez 2004: 90] or “feminization of the proletariat” [Eschle 2004: 113]. So, here again, the overlap between feminist and Marxist explanations is once more evident.

In any case, no one disputes that women have been differently socialized than men. It follows that women were (and still are) not expected to play the same social roles as their male counterparts [Burchill et al. 2005: 224]. More importantly, the typical feminine social roles have been somehow inferior, in terms of accorded social status (prestigious male public vs. overlooked female private engagements) and/or material rewards (paid male public vs. unpaid female private works). Hence, all-pervasive (power) asymmetries can be found in the complex gender relations as in the relations between upper and under classes.

Thus, like neo-Marxists, feminists tend to focus on inequalities (not only gender-, but also race-, and class-based) and various forms of hierarchies. At the same time, feminists, as well as neo-Marxists, stress the possibility of fundamental change by offering their own normative visions of alternative social settings. In accordance with neo-Marxism, feminist “utopias” revolve around the demand of greater social justice – for women, but also for other non-privileged social groups [Danner – Young 2003: 87].

Furthermore, neo-Marxists claim that the existing institutions reflect the interests of the ruling (capitalist) class. From the feminist perspective, the social realm appears very similar: the decisive institutions are also more or less biased, this time in favor of men, or better to say, male gender [Burchill et al. 2005: 218–219]. Hence, we can speak of “masculine institutions” [Danner – Young 2003: 82], since both states and markets (key social institutions in today’s world) have “gendered nature” [Danner – Young 2003: 86].

As neo-Marxism with regard to capitalists, feminist streams see their key social group (men) as the “dominant collective and individual agents of social practices” [Hearn 2004: 59]. Plus, importantly, the crucial Marxist notion of class can be found in gender studies as well. Some pro-feminist authors conceptualize men “as a gender class” [Hearn 2004: 49]. Moreover, men turn out to be the ruling class [Hearn 2004: 61].

In addition, the neo-Marxist, Gramsci-inspired concept of hegemony has also been applied in gender realm. Thus, feminist scholars speak not only of “hegemonic masculinities”, but of outright “hegemony of men” [Hearn 2004: 50] or “male hegemony” [Hearn 2004: 53] – in relation to women, but also children and some other men (and perhaps nature as in ecofeminism).

Nevertheless, every hegemony (class or gender) is based not only on (overt) power/force; it also presupposes (and generates) some degree of consent (although perhaps not reflected) on the part of the subordinated so that almost everyone thinks that the prevailing practices are “natural” or “normal” [Hearn 2004: 54] and thus, the hegemony is not challenged. To this end, mass medias are very instrumental [Hearn 2004: 54] in promoting the required norms and values – just the way it is suggested by neo-Marxist Leslie Sklair [1997] in case of consumerism as the propagated capitalist ideology.

Davos Men as the hegemonic masculinity

In a sense, male dominance and corresponding masculine bias can be traced even in the mainstream theories of globalization [Eschle 2004: 109]. So, like neo-Marxists,

feminists scholars tend to emphasize that globalization is not inevitable, but rather deliberately constructed process. Men elites rule the world and they also profit most from the current order [Kolářová 2006: 1244].

Indeed, the global elite represents the perfect embodiment of patriarchy. Regardless of few notable exceptions, it has been almost exclusively composed of men, who stick to the masculine values like individualism and competitiveness [Benería 1999: 68]. Although not explicitly with reference to the global elite, feminists use the term “Davos Man” when dealing with this exclusive group of people [Danner – Young 2003: 86] who meet annually at the World Economic Forum. As Benería [1999: 68] puts it: “The Davos Man [...] includes businessmen, bankers, officials, and intellectuals who hold university degrees, work with words and numbers, speak some English and share beliefs in individualism, market economics and democracy. They control many of the world’s governments, and the bulk of its economic and military capabilities.”

Hence, Davos man is a symbol of hegemonic masculinity, since masculinity has been traditionally associated with public life [Benería 1999: 70], but also with other attributes like global, theoretical, mobile, flexible, cosmopolite or modern leaning – as opposed to femininity as something (more) local, static, traditional. Indeed, high politics and financial sphere are extremely masculinized, which means occupied by men driven by egocentrism and technical rationality.

Hegemonic masculinity might be even associated with aggressiveness or “at least” controlling [Hearn 2004: 58]. In any case, it relates to men’s propensity for (exercising) power [Hearn 2004: 51]. On the other hand, femininity can be seen as more cooperative and empathetic – not only in romanticizing (stereotyping) idealizations, but also according to scientific experiments [Benería 1999: 71].

Resembling the notion of the transnational capitalist class, the currently dominant form of masculinity is dubbed “transnational business masculinity” [Danner – Young 2003: 87]. This “new style of elite masculinity” relates to “Davos Man” as “men who control the institutions central to economic liberalization” [Danner – Young 2003: 87]. Therefore, in line with neo-Marxists, feminists are quite critical, when it comes to corporate globalization and neo-liberalism in particular.

Yet, due to war on terrorism and associated strengthening of security apparatuses, the commerce-centered transnational business “Davos Man” masculinity is challenged by the “Big Brother” or “control-oriented military style” masculinity [Danner – Young 2003: 87]. Nevertheless, in general, one can argue that the “Davos Man” masculinity prevailed over the “Big Brother” masculinity, just like financial capital took precedence over industrial capital.

Global elite in neo-Marxism

Similarly to liberal approaches, neo-Marxism is not a state-centric IR theory. Like liberals, neo-Marxists focus more on social groups or even individuals. Of course, in neo-Marxist accounts, the most important social groups are classes. Therefore, the class analysis can be considered a distinctive feature (and a method) of almost all neo-Marxist research.

To put it simply, class consists of those members of society who have the same position on the (labor) market, particularly vis-à-vis the means of production. At the same time,

the notion of class makes sense only in presence of other (antagonistic) classes. Last but not least, the class should be able to act collectively in terms of politics [Robinson – Harris 2000: 21]. In practice, however, this is often not the case, especially when it comes to the oppressed (manipulated) classes. Yet, even the ruling class suffers frequently from some internal splits, because in general, within one class, there are different factions (segments) with not entirely identical interests. For example, in his examinations of the (transnational) capitalist class, William Robinson distinguishes industrial vs. commercial vs. financial fraction [Robinson 2004: 37].

Obviously, such reasoning relates closely to what is called (historical) materialism as another principal neo-Marxist presupposition, which maintains that material conditions significantly predetermine cultural and political developments. The current material conditions were shaped by capitalism, which now becomes globalized.

As a consequence, and quite in line with neoliberal assumptions, neo-Marxists believe that in recent times, the traditional role of territoriality and nation-state has diminished [Robinson – Harris 2000: 12]. This shift has profound effects, since capitalism and classes evolve beyond the institutional framework of localized states. It means that the world has entered in a new era of transnationalism. This transnationalization has been driven by the globalization of the production process and the transnational integration of the formerly national capital circuits [Robinson – Harris 2000: 18–20].

The buzzword “globalization” is explained in exactly this vein as a transition “to a new transnational phase of capitalism” [Robinson – Harris 2000: 16]. Accordingly, globalization processes brought about (or at least intensified) transnational class formation. Hence, today, the unification of dominant groups into one class occurs within transnational space. The same is true for workers, but to a much lesser extent.

Transnational capitalist class: CEOs and company

In order to concisely describe the global elite, neo-Marxists scholars can offer the notion “transnational capitalist class” (TCC). This concept has progressively developed in the intersections of several social sciences, especially sociology and (neo-Gramscian) International Political Economy (IPE) as a distinct subfield of IR.

Questions relating to the transnational class formation have been the central focus of theoretical and empirical contributions of the Marxist-inspired Amsterdam school of IR/IPE [van Apeldoorn 2004: 143–144]. In this original research program, the processes of hegemonic elite integration are studied in longer historical perspective. In this connection, it is substantiated that among (Western and primarily Anglo-American or English speaking in general) bourgeoisie, transnational class networking was underway already before “globalization” began. This is best demonstrated by freemasonry as a high society cosmopolitan web of capitalists and other privileged segments across different countries and even regions [van der Pijl 1998: 99–100]. Importantly, many freemasons were also heavily, but informally involved in crucial (revolutionary) political developments [van der Pijl 1998: 100–106] and private or secret organizing of their lodges were more or less imitated by future similarly exclusive transnational policy planning forums [van der Pijl 1998: 100–102], including the British imperialist Rhodes-Milner group that served as a model for Bilderberg Group and the Trilateral Commission [van der Pijl 1998: 108–109, 124, 134].

Yet, the origins of the specific notion of the TCC are associated with Robert Cox and Stephen Gill as two prominent neo-Marxist IR theorists. Already in 1981, Cox coined the term of a politically self-conscious “transnational managerial class” situated at the top of the emerging global socioeconomic hierarchy [Cox 1981: 147]. This elite group was organizing around the Trilateral Commission, World Bank, IMF and OECD. It made “a certain American business culture” hegemonic all over the world [Cox 1981: 155, note 38]. Yet, members of transnational managerial class were not only executives of multinational corporations and high staff of international agencies, but also “those who manage the internationally-oriented sectors within countries” [Cox 1981: 147–148] like finance ministry officials as an example of people whom Leslie Sklair later called “globalizing bureaucrats” (see below).

Some ten years after Cox, in his pioneering monograph on the Trilateral Commission, Gill exposed “the rising hegemony of transnational capital” and a corresponding “transnational capitalist class fraction” with shared interests and institutions linked to liberalized global production and finance [Gill 2009 (1990): 50]. This elite came from the Triad “core” countries (North America, Western Europe, Japan) and coordinated itself via private forums like the Trilateral Commission. Anticipating Sklair’s analytical differentiation of corporate and political fractions of the TCC, Gill maintained that members of transnational capitalist class fraction were big corporate executives and owners as well as leading politicians and civil servants, mostly but not exclusively from advanced capitalist states [Gill 2009 (1990): 94].

Importantly, the Trilateral Commission not only stood at the beginning of IR research on the TCC, it deservedly continues to be the subject of current neo-Marxist studies [Takase 2014].

Indeed, Marxists are the only established scholars who systematically pay attention to private elite clubs that tend to be overlooked by most other academics and overplayed or even demonized by many activists.

Nowadays, the TCC thesis is most fervently championed by two neo-Marxist sociologists – Leslie Sklair and William Robinson. However, they disagree on the precise definition of this concept [Sprague 2009: 500–501]. Robinson (and several other Marxists) advocates a narrower view of the TCC. In his opinion, members of this class are only those from the world bourgeoisie who own and/or control transnational capital [Robinson 2004: 36, note 1] as exemplified by transnational corporations and private financial institutions (for same definition of TCC see [Harris 2012: 2; Takase 2014: 88]). In any case, the TCC should be seen as the “global ruling class” [Robinson – Harris 2000: 12], because transnational capital shapes worldwide production and society. Moreover, due to globalization, capital has gained greater power over labor [Robinson – Harris 2000: 23]. Plus, given the financialization of (Western) economies, (virtual) financial capital possesses an advantage over productive capital and the real economy as a whole.

In addition to that, the TCC has clear awareness of its own interests, or, is “class conscious”, to use the genuine Marxist parlance [Robinson – Harris 2000: 22]. The TCC has even developed consciousness of its transnational character [Robinson – Harris 2000: 22] as it is constantly incorporating more and more representatives of bourgeoisies from previously developing countries [Robinson – Harris 2000: 35–36]. In this sense, the TCC is really the *global* (not only confined to the “Euro-American civilization”) elite.

Nonetheless, more inclusive and nuanced definition of the TCC has been proposed by Leslie Sklair, who does not limit this term to big business CEOs and shareholders. From his perspective, the TCC subsumes individuals with significant financial, but also political, intellectual and symbolic capital [Sprague 2009: 504]. As a consequence, Sklair divided the TCC into four overlapping fractions [Sklair 1997: 521], which were constituted of 1) transnational corporations executives/owners (corporate fraction), 2) globalizing bureaucrats, 3) globalizing politicians and professionals and 4) consumerist (or cultural-ideological) elites like merchants and media bosses (consumerist fraction). Not surprisingly, in this structure, the greatest significance is accorded to the first fraction of the world's biggest corporations executives [Sklair 1997: 525].

Globalizing bureaucrats usually operate in the space between state apparatuses and international institutions. Thus, these individuals can be identified among high-ranking national officials dealing with external (economic) relations, or among those directly working for IMF, WTO, OECD, but also in organizations such as the Bilderberg Group, Trilateral Commission or Rockefeller foundation.

The fraction of globalizing politicians and professionals consists of leading politicians from all major parties as well as of representatives of the influential (neoliberal) think tanks and universities. Ironically, these not so powerful members of the TCC are nevertheless the most visible ones [Sklair 1997: 529].

Finally, consumerist elites constitute the last part (in many respects similar to the corporate executives) of the TCC. This group includes mass media owners and opinion-makers, but also the capitalists of retail sector, especially with regard to shopping [Sklair 1997: 530]. In relation to the rest of society (the "masses"), this fraction has been promoting consumerist values in order to maintain the global capitalist (cultural) hegemony, since "consumerism (is) the most successful ideology of all time" [Sklair 1997: 531].

Importantly and unfortunately, in his later writings, Sklair has complicated the issue by modifying the composition of two of the above mentioned fractions. Nowadays, instead of globalizing bureaucrats, he speaks of "globalizing politicians and bureaucrats" [Sklair – Struna 2013: 751] as being one – political – fraction. At the same time, the group "globalizing politicians and professionals" was replaced by "globalizing professionals" [Sklair – Struna 2013: 751] as technical fraction. Only corporate and consumerist fractions remain the same.

On the margins of this debate, another possible delineation of the TCC has recently been suggested. Kauppinen [2013: 13] argues that while Sklair's definition is too broad, Robinson's is incomplete and should be supplemented by "informational fraction", which is directly connected with the so-called new economy [Kauppinen 2013: 14], or the knowledge-intensive sectors like IT and biotechnology.

In any case, it needs to be stressed that regardless of the exact number and/or denominations of particular fractions, the internal structure of the TCC is highly permeable [Sklair 1997: 521; Sklair – Struna 2013: 751; Kauppinen 2013: 15]. This means that it is the rule rather than exception that some members of the TCC belong simultaneously to more fractions and/or that they move from one fraction to another (for instance, politicians switch to business and businessmen to politics). This is facilitated by the fact that the representatives of the TCC have some common features that relate to their shared transnational character.

In Sklair's terms, almost every member of the TCC exhibits "outward-oriented global" tendencies [Sklair 1997: 521], or to put it simply, cosmopolitan leanings. Furthermore, these people live similar (luxury) lifestyles (be they Russian oligarchs, American magnates, Mexican tycoons or Arab sheiks), meeting and socializing each other in elite schools and exclusive clubs [Sklair 1997: 522].

Transnational capitalist class: not just a theory

After outlining the neo-Marxist conceptualization of the global elite, it is necessary to add that this kind of theorizing has already been backed by an extensive empirical research, which documented the evolution and actions of the TCC in diverse countries around the globe.

In his well-known inquiry, van Apeldoorn [2000] critically mapped the nascent European TCC and its far-reaching impact on the neoliberal course of EU integration process. Upadhyia [2004] established that the Indian contingent of the TCC concentrates around the country's globalized software industry. Sener [2007] depicted how Turkish managers in Istanbul's branch of a multinational corporation identify themselves with the worldwide TCC. Finally, Madrid [2009] implies that through regional economic integration, the TCC has recently consolidated in El Salvador.

More fundamentally, Murray [2014] explicitly argues that the TCC has even developed as the so-called class-for-itself, because (part of) it collectively engages in politics on behalf of transnational class interests. Foreign, but transnationally embedded firms contribute (through subsidiaries) most donations to the US electoral campaigns [Murray 2014: 244, 247] as they consciously try to influence the policies of the current hegemon which sets the global agenda [Murray 2014: 237].

Most crucially, using network analysis and graphic depictions, neo-Marxist sociologist William Carroll and his collaborators [Carroll – Carson 2003; Carroll – Sapinski 2010] revealed the complex web of interlocks among influential CEOs and organizations on the world stage. Based on large datasets and timespans, these studies proved the existence of real interconnectedness between major global companies and the so-called "elite policy groups" (or transnational policy-planning groups) like the Trilateral Commission, the Bilderberg Group and the World Economic Forum.

All these elite policy groups facilitate mediation and consensus building among various (regional) segments of the TCC [Carroll – Sapinski 2010: 525–526]. As such, they link together big business with political actors and opinion-makers [Carroll – Sapinski 2010: 503]. In so doing, the elite groups foster what might be called "political mobilization of transnational capitalists" [Carroll – Sapinski 2010: 511].

In other words, regular private gatherings at Bilderberg or Davos play an important integrative function for the global "corporate-policy network" [Carroll – Carson 2003: 49; Carroll – Sapinski 2010: 530], since they serve as unique meeting platforms for hundreds of corporate directors and public officials, which is especially true for the Trilateral Commission that unites leading European, American and Japanese businessmen [Carroll – Sapinski 2010: 526, 528].

Nonetheless, the Trilateral Commission is closely intertwined with other elite groups like the World Economic Forum or Bilderberg [Carroll – Carson 2003: 45]. To put it simply,

many Bilderberg organizers/attendees are also members/hosts of the Trilateral Commission and/or the World Economic Forum [Carroll – Carson 2003: 46–47]. Thus, all these boards operate and can be regarded as “agencies of transnational capitalist class formation” [Carroll – Carson 2003: 36].

Transnational capitalist class as another clash among Marxists

It is fair to admit that not all neo-Marxists endorse the concept of the TCC. In fact, Sklair’s and especially Robinson’s contentions have been disputed on both theoretical and empirical grounds.

For instance, Huw Macartney [2009] dismisses Robinson’s and Harris’s as well as van Apeldoorn’s inferences. He refutes their alleged overplay of the (contingent) coherence of transnational capital and even more the idea of its disembeddedness from national contexts [2009: 452, 471–472, 479–480]. Though Macartney’s study is limited to EU level, it analyzes the finance (“circulating”) capital which is by definition the most mobile and thus – at least potentially – de-territorialized one. But even British, French and German financial capital, which all pushed for and now operates on an integrated and liberalized EU financial market, is found to be “simultaneously transnationally oriented and nationally rooted” [2009: 480]. So, according to Macartney, “there is no such thing as a global capitalist class detached from nationally oriented social forces and nationally oriented circuits of capital” [2009: 480]. In similar way, two prominent German neo-Marxists stress that classes (and hegemonies) form in the context of state [Hirsch – Wissel 2011: 9, 22] and there is no real transnational state, although Robinson presumes some incipient kind of it [Hirsch – Wissel 2011: 14–15]. Moreover, classes are not solely defined by their location in the economic process, but also by specific political and cultural requisites [Hirsch – Wissel 2011: 9, 14–15]. Yet, although “some of the economic, political, and ideological conditions for the constitution of the transnational capitalist class exist,” they purportedly “remain unconnected” [Hirsch – Wissel 2011: 23].

Therefore, the proclamation of a unified TCC is “the product of rushed thinking” confused by the post-cold war “globalization hype” [Hirsch – Wissel 2011: 28], since it is premature to posit the emergence of a genuine TCC. At best, it can be said that such entity is evolving, but so far, “the tendencies for the formation of the transnational capitalist class [...] remain weak” [Hirsch – Wissel 2011: 28].

It seems that most elites continue to arise in national frameworks [Hirsch – Wissel 2011: 14]. Similarly, important global companies still retain their national bases [Hirsch – Wissel 2011: 11]. After all, global capitalism appears to need territorially separated political units [Hirsch – Wissel 2011: 17]. Hence, the undergoing transnationalization of the capitalist class is balanced by parallel processes of (regional) fragmentations that result in creation of geographically smaller clusters [Hirsch – Wissel 2011: 21–22, 28].

This conclusion corresponds with a recent rigorous empirical investigation that also contests the thesis of the rise of the global TCC. Although ignoring politicians and elite policy groups, neo-Marxist sociologists Burris and Staples [2012] conduct arguably the most thorough test of available methods for measuring the robustness of transnational ties among main global firms and/or directors. On this basis, they insist that the worldwide TCC is far from realization and this is unlikely to change in the near future [Burris – Staples

2012: 339]. Nonetheless, there are clear signs of a “regional transnational capitalist class” [Burris – Staples 2012: 336], namely that located within the space of the European Union and particularly between the North-American (U. S.) and European areas [Burris – Staples 2012: 326, 339].

Yet, the modest assumption of one trans-Atlantic capitalist class was also problematized. Although he explicitly challenges only Robinson’s theory, young Greek neo-Marxist points out that too much emphasis on transnationalism underestimates the continuing (inter-imperialist) rivalry of relatively independent national or regional capitalist centers [Oikonomou 2011: 142]. At least in certain areas of military-industrial sphere, even transatlantic elites do not pursue joint strategies. Rather, U. S. and EU defense establishments and weapons producers remain territorially bounded and in a state of mutual competition, which is evident from their diverging political-security ambitions [Oikonomou 2011: 138–139] and separate arms manufacturing [Oikonomou 2011: 141].

Finally, and most fundamentally, all work on TCC faces one difficulty: the lack of its natural counterpart – research that would prove the existence and impact of an adversarial transnational working class (TWC). This is a serious shortcoming, because, as already mentioned above, Marxists believe that classes evolve only in conflictual interaction with one another [Robinson 2004: 37]. Hence, it seems that some TWC is a necessary condition (though not sufficient one) for any conceivable TCC. Yet, compared to abundant and detailed studies on TCC, analogous research on TWC is still largely missing (for exceptions see [Struna 2009]). Robinson himself comments on TWC very briefly. He argues that TWC “is increasingly a reality”, but not yet as a class-for-itself [Robinson 2004: 43]. Nonetheless, although only a class-in-itself, the TWC too should be studied systematically. For if there is no (mature) TWC, how could Marxists consistently speak of (full-fledged) TCC?

Transnational capitalist class in action: pure capitalism everywhere and forever

As the traditional Marxist narrative goes, (modern) history is primarily a sequence of more or less overt class struggles and their outcomes. This basic understanding applies also to the era of neoliberalism that began in the late 1970s [Harvey 2007: 41]. Hence, the advent and triumph of neoliberalism has been explained as an intentional attempt to restore the dominance of the upper class that felt threatened by post-war social democratic welfare state practices which accorded a larger share of the national wealth to the labor [Harvey 2007: 28].

In this regard, one could even say that neoliberalism is something like class revenge, because “it has succeeded in channeling wealth from subordinate classes to dominant ones and from poorer to richer countries” [Harvey 2007: 22]. Not surprisingly, Chile under Pinochet was perceived as a neoliberal laboratory [Harvey 2007: 26], from which the doctrine of the “Chicago Boys” spread to the rest of the world.

Thus, in neo-Marxist theorizing, the TCC is explicitly seen as “agency” [Robinson – Harris 2000: 12]. Correspondingly, globalization is partly “unfolding as the result of agency” [Robinson – Harris 2000: 27]. This is to say that some of the ongoing worldwide processes are not entirely spontaneous. On the contrary, globalization has been actively advanced by the TCC [Sklair 2001: 1, 5], which seeks new opportunities for accumulation by overcoming the constraints (including demands of labor) of the national level.

In this view, the TCC deliberately strives for the expansion and petrification of unregulated capitalism. This should be achieved on the global scale and that is why elites champion economic integration [Robinson – Harris 2000: 29]. Some neo-Marxists call it “the globalist project” [Robinson – Harris 2000: 26] – an effort to “convert the world into a single unified field for global capitalism” [Robinson – Harris 2000: 28–29], or, put differently, “to construct a working and stable system of global accumulation ruled over by the transnational capitalist class” [Harris 2012: 5].

Of course, market liberalization is the hallmark of this endeavor. Hence, the Washington consensus and neoliberalism should have been intentionally produced by the global elite [Robinson – Harris 2000: 28–29]. Yet, some neo-Marxists go even further – they claim that the TCC is almost behind everything. It purportedly dismantled the former welfare states and pushed the projects of EU, NAFTA or APEC [Robinson – Harris 2000: 23–24]. Indeed, all major institutions are said to serve the interests of the global ruling elite [Robinson – Harris 2000: 27–30].

Marxism as conspiracy theory?

As indicated above, it seems that for many neo-Marxists, the TCC is almost omnipresent and omnipotent. Yet, notions of such powerful groups have been typically associated with conspiracy theories, albeit in these (dis)interpretations, the supposed movers are usually somehow hidden (“behind the curtain”), which is not so much the case of the (quite visible) TCC.

But still, what is the difference, to put it straightforward, between the TCC (as an accepted scholarly concept) and the notion of (Jewish?!) “plutocrats” (as a largely discredited political slogan)?

To mention just one example: as a renowned neo-Marxist scholar, and in a top academic journal, David Harvey [2007: 30] openly states that many important world problems were deliberately staged. In this respect, he speaks of “a powerful cabal of bankers” and of actions that “amounted to a (silent) coup d’état by financial institutions against the democratically elected government”.

To be more specific, Harvey suggests that the Japanese recession might have been “engineered by financial agents in the United States to humble the Japanese economy” [Harvey 2007: 33]. He goes even further by saying that the debt crises were intentionally provoked: “Crisis creation, management, and manipulation on the world stage has evolved into the fine art of deliberate redistribution of wealth from poor countries to the rich. [...] These debt crises were orchestrated, managed, and controlled both to rationalize the system and to redistribute assets during the 1980s and 1990s” [2007: 37].

Yet, again: such allegations (with no evidence provided) are usually associated with conspiracy theorists, since proponents of these accounts always suspect that there are powerful malevolent groups which steer important world events, including various crises that serve their hidden agendas. True, most conspiracy theorists use different rhetoric and overall framing, but the core message is almost the same.

To be clear, Harvey is not the only leftist whose writings resemble some features of conspiracy theories. Stuart Shields, the editorial board member of iconic Marxist journal *Capital and Class*, made similar insinuation: “Unemployment and recession is often

wittingly brought about by governments wishing to decompose labour into a more readily exploitable source of labour power [...] Therefore, recession is not simply an unfortunate outcome of neoliberal restructuring in transition and enlargement, but an integral part of the strategy" [Shields 2007: 164].

Likewise, in another context, one socialist polemic leads to general accusation that "global elites [...] are interested in *maintaining* poverty in the Third World" [Vlachou – Escudero – Garcla – Guadilla 2000: 123]. Quite paradoxically, however, similar argument was also made by a Hungarian scholar from Soros' Open Society Institute in Budapest. Using higher educational programs as an illustration, Tomusk affirms that by "tricking the borrowing governments" [2002: 349], the TCC misused World Bank development loans to redirect resources from poorer (post-communist) countries to various Western overpaid "experts" and companies [Tomusk 2002: 345, 349–351].

In Marxist-humanist so-called critical pedagogy, the (transnational) capitalist class is charged with using "lies and deceptions" against the masses [McLaren 2014: 583]. In similar vein, it has been argued that for a long time, the TCC wittingly deceives white (southern) American (working-class) voters by demagogically exploiting the race issue in order to sustain electoral support for its agents from the U.S. Republican party [Patterson 2013: 673–675], who "surreptitiously" [Patterson 2013: 678] promote anti-labor capitalist globalizing objectives in the White House and Congress, and by extension, in the whole world. Moreover, in an attempt to ensure its continued political dominance in the face of intensifying unfavorable demographic changes, the TCC is purportedly tempted to resort to undemocratic measures like future voter suppressions (among citizens of color) and even installation of some kind of fascist regime [Patterson 2013: 686].

Finally, as a notable Greek radical, Takis Fotopoulos [2002] denounces the "New World Order" (NWO), which has been the terminological centerpiece (albeit with other meaning) of many (right-wing) conspiracy theories. Most importantly, Fotopoulos asserts that "in order to secure its unchallenged hegemony", the transnational elite did not hesitate to wage "global war" [Fotopoulos 2002: 235]. The first Gulf War, the military attacks on Serbia and the global campaign against terrorism are all examples of the wars launched by transnational elite against the perceived challenges to the NWO [Fotopoulos 2002: 231], which is synonymous with the capitalist neoliberal globalization.

Interestingly, Fotopoulos rightly predicted that the next war of the transnational elite would be waged against Iraq [Fotopoulos 2002: 236, 241–242]. Yet, regardless of the target, the wars were always staged due to transnational elites, since only they really decided [Fotopoulos 2002: 214] and because these interventions furthered their (hidden) agendas.

In sum, although he rejects the notion of a "capitalist plot" [Fotopoulos 2002: 213], Fotopoulos nevertheless suggests that "the capital-controlled mass media" try to "manufacture consent around the aims of the transnational elite which manages the NWO" [Fotopoulos 2002: 225]. Moreover, the elite is said to be using (among other means) "drug culture" in order to "push the oppressed into passivity" [Fotopoulos 2002: 225]. Yet, if this is really true, why shouldn't we call it a (capitalist) plot?

Discussion of the findings on all theories and their conceptualizations

The paper argues that we must highlight the global elite, if we are to understand crucial worldwide developments and that this understanding should be theoretically grounded and linked to IR discipline. To this end, the article presented four IR grand theories that now merit some comparison.

In nutshell, all examined theories quite often point to same direction. They even speak about same things – but with different rigor, emphasis and phraseology. Here, our core argument is that Marxist language and viewpoint should be privileged as the one most pertinent, penetrating, and thus convincing.

More detaily, the neoliberal and constructivist concepts seem to be neutral, whereas the feminist and neo-Marxist notions have critical overtones. In addition, there are other overlaps between feminism and neo-Marxism. For instance, in feminist accounts, masculinity (or men) plays similar role as (transnational) capitalist class in neo-Marxism. The suggestion that there are (competing) fractions within the ruling capitalist class has its parallel in feminism, which claims that (two) different types of hegemonic masculinity co-exist and indeed, rival with one another. At the same time, both neo-Marxists and feminists stress that the global elite has had a significant impact on the shape of current globalization. In other words, neo-Marxists and feminists explicitly recognize global elite as a powerful social group and they rightfully agree that its members are concentrated around the World Economic Forum (and similar bodies).

Hence, the feminist term “Davos Men” is specific and fitting, though it unnecessarily suggests that the global elite (must) consist exclusively of men and that this gender make-up is its most important feature. Yet, really decisive are ideological leanings, not personal attributes. However, the biggest shortcoming of “Davos Men” conceptualization is the absence of any internal differentiation and a small number of empirical applications (virtually only two articles).

Constructivism deserves similar criticism. The label “(transnational) neoliberal epistemic community” is quite accurate – specific enough and also fitting, because it can subsume the right individuals (market adoring “globalists”) ranging from experts to politicians and even businessmen. In spite of this, the notion does not seem to be the most adequate expression for the global elite, since this small group is not primarily defined by any “episteme”, but rather by its structural position in the global socioeconomic system as suggested by Marxist concept of (capitalist) “class”. Moreover, “(transnational) neoliberal epistemic community” has not been internally differentiated and is not frequently mentioned in the literature, so constructivism cannot be said to provide sophisticated conceptualization with wide applications.

When it comes to (neo)liberalism, this theory fails most dramatically, which might be surprising. The key neoliberal notions of “transnational actors” or “networks” are overly broad and thus vague; as shown above, they encompass too many different entities. Hence, neoliberal analytical tools lack specific indication about the nature, composition and goals of the global elite. In this regard, all the other IR theories offer concepts (transnational capitalist class, Davos Men, and neoliberal epistemic community) that are much more concrete or even succinct. Plus, unfortunately, neither “transnational actors” nor “transnational networks” have been elaborated or directly applied on the global elite phenomenon.

Interestingly, neo-Marxism shares several outlooks with liberal approaches. Otherwise diverse streams of liberalism and neo-Marxism agree on the centrality of transnationalism, economic concerns and corporations in particular. Moreover, both schools of thought believe that states' foreign policy reflects the needs of influential domestic groups. However, only neo-Marxists speak openly about (transnational) business community and offer a distinct terminology for it. In sum, we argue that neo-Marxist IR theory can best account for the global elite. The "transnational capitalist class" appears to be the most apt description, because it puts well the character ("class"), reach ("transnational") and orientation ("capitalist") of the global elite. The term also allows for internal differentiation (see Leslie Sklair's fractions), which is not discussed in the remaining concepts. Last but not least, neo-Marxist theorizing on the transnational capitalist class has already been backed by substantial empirical research. In this regard, it should also be appreciated that neo-Marxists represent the only academic stream that (dare to) focus systematically on important, yet otherwise overlooked private elite clubs like Trilateral Commission and Bilderberg Group.

Indeed, the multitude of TCC proponents (with different academic backgrounds) suggests that we can speak of an established "TCC school". The fact that there are many detailed works on TCC also explains why our review of neo-Marxism was longer than the ones of remaining theories – feminism, constructivism and liberalism simply do not offer so much material to survey.

Yet, of course, the TCC concept too is imperfect and vulnerable. Even Marxists themselves sometimes do not accept it (without qualification). Thus, the previous sections were also concerned with immanent critique of the TCC, so that we can see both its pros and cons.

Concluding remarks on Marxism and TCC research

Although a "winner" in our evaluation, neo-Marxism suffers from several flaws too. Apart from those commonly mentioned, it is necessary to point out that unfortunately, *some* neo-Marxists *occasionally* tend to see (certain members of) the global elite in a controversial way typical for conspiracy theories. Of course, this does not imply that the whole neo-Marxism can be discarded as a dubious conspiracy theory. On the contrary, (neo)Marxism (except its vulgarized versions) is a serious and widely respected academic stream⁶. Prominent neo-Marxists are themselves well aware of the risk that leftists' accounts of "global ruling class" may evoke the specter of conspiracy theory [Sklair 2001: x]. All the more should critical scholars either soften their sharp verdicts or buttress them with solid evidence.

Problematic is also the fact that within neo-Marxist camp, the concept of transnational capitalist class is not universally embraced, let alone uniformly defined. As to the second point, the main disagreement relates to the precise composition and size of the transnational capitalist class. As to the first point, TCC proponents are blamed for exaggerating the unity of capitalists and the trends toward transnationalization. In other words, some

⁶ Just consider the fact that two staunch neo-Marxists were recently elected to serve as presidents of the most prestigious sociological associations – Erik Olin Wright in American Sociological Association (2011–2012) and Immanuel Wallerstein (who has also been a highly influential figure in IR) in International Sociological Association (1994–1998). Leslie Sklair is the current president of the Global Studies Association.

neo-Marxists even question whether the transnational capitalist class has really emerged (and if so, whether on global or rather only regional – Euro-Atlantic – scale) and therefore, if it is not a misleading notion which obscures rather than clarifies (conflicting) relations among various regionally dominant social groups. In any case, the argument for TCC would be stronger if neo-Marxists provide more evidence of the existence and impact of some transnational working class, which is the theoretical correlate (and perhaps even prerequisite) of TCC in itself.

Yet, this lively intra-paradigmatic debate is but another proof that transnational capitalist class is a highly inspiring and thought-provoking concept which deserves attention of all theorists as well as practitioners. At the present moment, the TCC propositions could be tested on the cases of CETA, TTIP and TPP free trade agreements. It is very plausible that here again, the TCC research may provide fruitful insights into the social forces that push these treaties forward and/or are likely to most benefit from them.

For sociology and the whole social science, it would be enriching if the TCC school engage in a closer dialogue with (classic as well as modern) elite theory. Within IR, TCC research could be seen as a challenge to prevailing (neo)realist preoccupations with the ongoing hegemonic transition(s). (Gramscian) Marxism always transcended the old-fashioned narrow state-centric worldview and it still reminds us that enduring popular questions of relative US decline and/or “rise of the rest” [Zakaria 2008] are of secondary relevance, since, in fact, the real hegemon remains the same – transnational capital [Gill 2009 (1990): chap. 5] with its universal discipline which subordinates all mankind to market imperative.

Lastly, existing and future research on TCC could be of great value to the wider public, or at least engaged citizens. For the symbolic “1%” slogan of recent civil protests conveys the same message (factual as well as emotional) as the Marxist notion of TCC – message that we will continue to hear because of increasing structural inequalities [OECD 2015; Oxfam 2015] that are favorable only for the global elite.

Bibliography

- Acker, Joan [2004]. Gender, Capitalism and Globalization. *Critical Sociology* 30 (1): 17–41.
- Beneria, Lourdes [1999]. Globalization, Gender and the Davos Man. *Feminist Economics* 5 (3): 61–83.
- Burchill, Scott, et al. [2005]. *Theories of International Relations*. Palgrave Macmillan.
- Burris, Val – Staples, Clifford L. [2012]. In search of a transnational capitalist class: Alternative methods for comparing director interlocks within and between nations and regions. *International Journal of Comparative Sociology* 53 (4): 323–342.
- Carroll, William K. – Carson, Colin [2003]. The network of global corporations and elite policy groups: a structure for transnational capitalist class formation? *Global Networks* 3 (1): 29–57.
- Carroll, William K. [2010]. *The Making of a Transnational Capitalist Class: Corporate Power in the 21st Century*. London: Zed Books.
- Carroll, William K. – Sapinski, Jean P. [2010]. The Global Corporate Elite and the Transnational Policy-Planning Network, 1996–2006: A Structural Analysis. *International Sociology* 25 (4): 501–538.
- Coleman, William D. – Skogstad, Grace [1995]. Neo-liberalism, policy networks, and policy change: Agricultural policy reform in Australia and Canada. *Australian Journal of Political Science* 30 (2): 242–263.
- Conti, Joseph A. – O’Neil, Moira [2007]. Studying power: qualitative methods and the global elite. *Qualitative Research* 7 (1): 63–82.
- Cox, Robert W. [1981]. Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory. *Millennium – Journal of International Studies* 10 (2): 126–155.

- Danner, Mona – Young, Gay [2003]. Free Markets and State Control: A Feminist Challenge to Davos Man and Big Brother. *Gender and Development* 11 (1): 82–90.
- Davidson, Roei – Poor, Nathaniel – Williams, Ann [2009]. Stratification and global elite theory: A cross-cultural and longitudinal analysis of public opinion. *International Journal of Public Opinion Research* 21 (2): 165–186.
- Drulák, Petr – Königová, Lucie [2005]. The Czech Republic – From Socialist Past to Socialized Future. In: Flockhart, Trine (ed.) *Socializing Democratic Norms: The Role of International Organizations for the Construction of Europe*. London: Palgrave, p. 149–168.
- Dupuis-Déri, Francis [2007]. Global Protesters Versus Global Elites: Are Direct Action and Deliberative Politics Compatible? *New Political Science* 29 (2): 167–186.
- Eisenstein, Hester [2009]. *Feminism Seduced: How Global Elites Use Women's Labor and Ideas to Exploit Women*. Boulder, CO: Paradigm.
- Eriksson, Johan [2014]. On the Policy Relevance of Grand Theory. *International Studies Perspectives* 15 (1): 94–108.
- Eschle, Catherine [2004]. Feminist Studies of Globalisation: Beyond Gender, Beyond Economism? *Global Society* 18 (2): 97–125.
- Fisher, Sharon – Gould, John – Haughton, Tim [2007]. Slovakia's Neoliberal Turn. *Europe-Asia Studies* 59 (6): 977–998.
- Fotopoulos, Takis [2002]. The Global 'Warr' of the Transnational Elite. *Democracy and Nature* 8 (2): 201–240.
- Freeland, Chrystia [2011]. The rise of the new global elite. *Atlantic Monthly* 307 (1): 44–55.
- Gill, Stephen [2009] (1990). *American Hegemony and the Trilateral Commission*. Cambridge: Cambridge University Press (3rd edition).
- Gimenez, Martha E. [2004]. Connecting Marx and feminism in the era of globalization: A preliminary investigation. *Socialism and Democracy* 18 (1): 85–105.
- Goxe, Francois – Belhoste, Nathalie [2015]. Showing them the door (nicely): rejection discourses and practices of a global elite. *Critical Perspectives on International Business* 11 (2): 189–206.
- Haas, Peter M. [1992]. Introduction: Epistemic Communities and International Policy Coordination. *International Organization* 46 (1): 1–35.
- Hafner-Burton, Emilie M. – Kahler, Miles – Montgomery, Alexander H. [2009]. Network Analysis for International Relations. *International Organization* 63 (3): 559–592.
- Harvey, David [2007]. Neoliberalism as Creative Destruction. *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 610 (1): 21–44.
- Harris, Jerry [2012]. Global monopolies and the transnational capitalist class. *International Critical Thought* 2 (1): 1–6.
- Harris, Jerry [2013]. Desert dreams in the Gulf: transnational crossroads for the global elite. *Race and Class* 54 (4): 86–99.
- Hearn, Jeff [2004]. From Hegemonic Masculinity to the Hegemony of Men. *Feminist Theory* 5 (1): 49–72.
- Held, David, et al. [1999]. *Global Transformations: Politics, Economics and Culture*. Cambridge: Polity Press.
- Hirsch, Joachim – Wissel, Jens [2011]. The Transformation of Contemporary Capitalism and the Concept of a Transnational Capitalist Class: A Critical Review in Neo-Poulantzian Perspective. *Studies in Political Economy* 88: 7–33.
- Hoffmann-Lange, Ursula [2012]. Vertical and Horizontal Accountability of Global Elites: Some Theoretical Reflections and a Preliminary Research Agenda. *Historical Social Research* 37 (1): 193–208.
- Hulme, David [2010]. Lessons from the Making of the MDGs: Human Development Meets Results-Based Management in an Unfair World. *IDS Bulletin* 41 (1): 15–25.
- Chwieroth, Jeffrey [2007]. Neoliberal Economists and Capital Account Liberalization in Emerging Markets. *International Organization* 61 (2): 443–463.
- Kakabadse, Andrew P. – Kakabadse, Nada K. (eds.) [2012]. *Global Elites: The Opaque Nature of Transnational Policy Determination*. Palgrave Macmillan.
- Kauppinen, Ilkka [2013]. Academic capitalism and the informational fraction of the transnational capitalist class. *Globalisation, Societies and Education* 11 (1): 1–22.

- Kolářová, Marta [2006]. Gender and Globalisation: Labour Changes in the Global Economy. *Czech Sociological Review* 42 (6): 1241–1257.
- Laursen, Finn (ed.) [2010]. *Comparative Regional Integration: Europe and Beyond*. Ashgate.
- Lawson, George – Shilliam, Robbie [2010]. Sociology and international relations: legacies and prospects. *Cambridge Review of International Affairs* 23 (1): 69–86.
- Macartney, Huw [2009]. Variegated neo-liberalism: transnationally oriented fractions of capital in EU financial market integration. *Review of International Studies* 35 (2): 451–480.
- Madrid, Cori [2009]. El Salvador and the Central American Free Trade Agreement: Consolidation of a Transnational Capitalist Class. *Perspectives on Global Development and Technology* 8 (2): 189–210.
- McKenna, Steve – Ravishankar, Mayasandra-Nagaraja – Weir, David [2015]. Critical perspectives on the globally mobile professional and managerial class. *Critical Perspectives on International Business* 11 (2): 118–121.
- McLaren, Peter [2014]. Education Agonistes: an epistle to the transnational capitalist class. *Policy Futures in Education* 12 (4): 583–610.
- Moravcsik, Andrew [1997]. Taking Preferences Seriously: A Liberal Theory of International Politics. *International Organization* 51 (4): 513–553.
- Murray, Joshua [2014]. Evidence of a transnational capitalist class-for-itself: the determinants of PAC activity among foreign firms in the Global Fortune 500, 2000–2006. *Global Networks* 14 (2): 230–250.
- Neubauer, Robert J. [2012]. Dialogue, Monologue, or Something in Between? Neoliberal Think Tanks in the Americas. *International Journal of Communication* 6: 2173–2198.
- Nye, Joseph S. – Keohane, Robert O. [1971]. Transnational Relations and World Politics: An Introduction. *International Organization* 25 (3): 329–249.
- OECD [2015]. *Income Inequality: The Gap between Rich and Poor*. OECD Insights, OECD Publishing, Paris.
- Oikonomou, Iraklis [2011]. EU – U. S. Military Relations and the Question of the Transnational Capitalist Class. *Rethinking Marxism* 23 (1): 135–144.
- Oxfam [2015]. *Wealth: Having It All and Wanting More* (Oxfam research paper from January 2015 written by Deborah Hardoon).
- Pakulski, Jan [2010]. Global Elites. In: Turner, Bryan S. (ed.) *The Routledge International Handbook of Globalization Studies*. Oxford, New York: Routledge, p. 328–345.
- Patterson, Rubin [2013]. Transnational Capitalist Class: What's Race Got to Do With It? Everything! *Globalizations* 10 (5): 673–690.
- Richardson, Ian N. – Kakabadse, Andrew P. – Kakabadse, Nada K. [2011]. *Bilderberg People: Elite Power and Consensus in World Affairs*. Routledge.
- Risse, Thomas [2002]. Transnational Actors and World Politics. In: Carlsnaes, Walter – Risse, Thomas – Simmons, Beth A. (eds.). *Handbook of International Relations*. London: Sage, p. 255–274.
- Robertson, Justin [2014]. On the National Production of Global Elites: The Rise of a French Trained Global Elite in Financial Derivatives. *International Political Sociology* 8 (3): 275–292.
- Robinson, William I. [2000]. Neoliberalism, the Global Elite, and the Guatemalan Transition: A Critical Macrosocial Analysis. *Journal of Interamerican Studies and World Affairs* 42 (4): 89–107.
- Robinson, William I. – Harris, Jerry [2000]. Towards a global ruling class? Globalization and the transnational capitalist class. *Science and Society* 64 (1): 11–54.
- Robinson, William I. [2004]. *A Theory of Global Capitalism: Production, Class, and State in a Transnational World*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Rothkopf, David [2008]. *Superclass: The Global Power Elite and the World They Are Making*. Farrar, Straus and Giroux.
- Santos, Boaventura de Sousa [2006]. Globalizations. *Theory, Culture and Society* 23 (2–3): 393–399.
- Sener, Meltem Y. [2007]. Turkish Managers as a Part of the Transnational Capitalist Class. *Journal of World-Systems Research* 13 (2): 119–141.
- Shields, Stuart [2007]. Too Much Shock, Not Enough Therapy: Transnational Capital and the Social Implications of Poland's Ongoing Transition to a Market. *Competition and Change* 11 (2): 155–178.
- Scholte, Jan A. [2000]. *Globalization: A Critical Introduction*. New York: Palgrave Macmillan.

- Sklair, Leslie [1997]. Social Movements for Global Capitalism: The Transnational Capitalist Class in Action. *Review of International Political Economy* 4 (3): 514–538.
- Sklair, Leslie [2001]. *The Transnational Capitalist Class*. Oxford: Blackwell.
- Sklair, Leslie – Struna, Jason [2013]. The Icon Project: The Transnational Capitalist Class in Action. *Globalizations* 10 (5): 747–763.
- Slaughter, Anne-Marie [1997]. The Real New World Order. *Foreign Affairs* 76 (5): 183–197.
- Sprague, Jeb [2009]. Transnational Capitalist Class in the Global Financial Crisis: A Discussion with Leslie Sklair. *Globalizations* 6 (4): 499–507.
- Struna, Jason [2009]. Toward a Theory of Global Proletarian Fractions. *Perspectives on Global Development and Technology* 8 (2): 230–260.
- Takase, Hisanao [2014]. The Transnational Capitalist Class, the Trilateral Commission and the Case of Japan: Rhetorics and Realities. *Socialist Studies* 10 (1): 86–110.
- Tomusk, Voldemar [2002]. The rise of the transnational capitalist class and World Bank ‘aid’ for higher education. *International Studies in Sociology of Education* 12 (3): 335–352.
- Upadhy, Carol [2004]. A New Transnational Capitalist Class? Capital Flows, Business Networks and Entrepreneurs in the Indian Software Industry. *Economic and Political Weekly* 39 (48): 5141–5151.
- Unruh, Gregory C. – Cabrera, Angel [2013]. Join the Global Elite. *Harvard Business Review* 91 (5): 135–139.
- van Apeldoorn, Bastiaan [2000]. Transnational Class Agency and European Governance: The Case of the European Round Table of Industrialists. *New Political Economy* 5 (2): 157–181.
- van Apeldoorn, Bastiaan [2004]. Theorizing the transnational: a historical materialist approach. *Journal of International Relations and Development* 7 (2): 142–176.
- van Apeldoorn, Bastiaan – de Graaff, Naná [2014]. Corporate elite networks and US post-Cold War grand strategy from Clinton to Obama. *European Journal of International Relations* 20 (1): 29–55.
- van der Pijl, Kees [1998]. *Transnational Classes and International Relations*. London, New York: Routledge.
- Verdun, Amy [1999]. The role of the Delors Committee in the creation of EMU: an epistemic community? *Journal of European Public Policy* 6 (2): 308–328.
- Viotti, Paul R. – Kauppi, Mark V. [1999]. *International Relations Theory: Realism, Pluralism, Globalism, and Beyond*. Boston: Allyn and Bacon.
- Vlachou, Andriana – Escudero, José C. – Garcla-Guadilla, Maria P. [2000]. Jeffrey Sachs on world poverty: Three critiques. *Capitalism, Nature, Socialism* 11 (2): 115–127.
- Zakaria, Fareed [2008]. *The Post-American World*. New York: W. W. Norton & Company.

Lukáš Kantor is Ph.D. candidate at Department of International Relations, Institute of Political Studies, Faculty of Social Sciences, Charles University in Prague.

Autobiografie v českém středověku

MARIE BLÁHOVÁ *

Autobiography in Czech Middle Ages

Abstract: This is an overview of the first instances of the realization of personality in Bohemia, which appear in historical literature from the 12th century and lead to the essay on medieval autobiographies. Although in the Middle Ages autobiographies were rare both in Bohemia as well as in other countries within the Latin cultural circle we are able to identify three significant autobiographies from different social environments, of different literary type and with different functions within two centuries of the late medieval period: First, the autobiography of Charles IV. This was the autobiography of a monarch written as a reflection of a Prince aimed at the author's heirs to provide an image of the upbringing and behaviour of an exemplary monarch. The second text of this type is the autobiographical letter of former Archbishop of Prague, Jan of Jenštejn, in which the author used his own destiny to explain his political failure. At the very end of the medieval period, Christoph of Týn, a minor nobleman who gained social success in the Emperor's army and in diplomatic services, wrote an autobiography, where he wanted to show his descendants and future heirs how to increase the family estates legally, through honest endeavour so that they would not be ashamed of their heritage and doubt its respectable provenance. All of the authors mentioned had their own particular reasons for writing an autobiography. Naturally, all of these autobiographies are subjective, the narration is tailored to its purpose – political goals, justification of one's failure, "substantiation" for and expression of pride in legally gained property.

Keywords: medieval autobiographies; Czech Middle Ages; autobiography of Charles IV; Jan of Jenštejn; Christoph of Týn

DOI: 10.14712/23363525.2016.9

Osobnost ve středověku

Ve všech historických epochách je člověk členem společenství, ale současně se z něho vyděluje jako individuum, osobnost s individuálními zvláštnostmi a chováním. Postavení jednotlivého člověka ve společnosti, vztahy mezi jednotlivcem a skupinou, stejně jako způsob, jakým si osobnost uvědomuje sebe sama, se v průběhu dějin vyvíjely a nabývaly různých forem [srov. *Marsh 1985; Lukes 1973*]. Specifické rysy měl vztah člověka ke společnosti v evropském středověku [srov. *Ullmann 1967; Löwe 1951; Tellenbach 1957; Schmid 1967; Radding 1978; Hödl 1991; Struve 1992; Gurevič 1978: 225–243*], kdy se každý člověk křtem stal členem křesťanského společenství a byl podřízen křesťanskému zákonu, současně jako příslušník svého stavu byl podřízen jeho pravidlům. V těchto vazbách zdánlivě nebyl prostor pro rozvoj individua a individuálního jednání, což také vedlo k představám o neexistenci individuality a vědomí osobnosti.¹ Tyto představy musely však být

* Prof. PhDr. Marie Bláhová, DrSc., Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Katedra pomocných věd historických a archivního studia, náměstí Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1. Tato studie vznikla v rámci Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově č. P12, Historie v interdisciplinární perspektivě, podprogram Fontes. Prameny k českým dějinám.

¹ [Srov. *Burckhardt 1925: 123; Schmid 1967: 238; Wagner – Egelhaaf 2005: 118, 132–133*].

v návaznosti na zevrubné studium pramenů ve druhé polovině minulého století zásadně korigovány. Hlavními prameny, které přispěly k poznání této skutečnosti, byly výpovědi o sobě (Selbstzeugnisse, ego-dokumenty).² Výpovědi o sobě lze ovšem nalézt v písemných pramenech nejrůznějších typů, v listinách [Scharer 2005; Bláhová 2013], v účetních knihách [Wagner–Egelhaaf 2005: 131–132], v testamentech,³ ve vizionářské literatuře [Wagner–Egelhaaf 2005: 124] a v mnohých dalších textech.⁴ Jako citáty posledních slov zesnulého byly používány i v pohřebních projevech [Hartmann 1965: *passim*].

Autobiografie

Některé osobnosti politického a intelektuálního prostředí ve středověké Evropě informovaly o svém životě formou vlastního životopisu, autobiografie.⁵ Uváděly v nich nejen své základní životopisné údaje a informace o svých osudech, ale také vyjadřovaly své myšlenky, případně se snažily poučit čtenáře, zvýraznit svou osobu, ospravedlnit své jednání. Samotný termín „autobiografie“, složený ze tří částí, *αὐτός* = sám, *βίος* = život a *γράφω*, *γράφειν* = psát, tedy „psát o životě sebe samého“ [Lecarme 1999: 3–4], je poměrně moderní.⁶ Označuje životopisné spisy, jejichž hlavním předmětem zájmu je sám autor, přesněji jejichž autor, případně vypravěč, i předmět zájmu – hlavní postava, jsou identičtí.⁷ Dnes je užíván pro různé druhy literárních i ne-literárních forem životopisů a sebe prezentace. Poprvé se objevil v poslední čtvrtině 18. století, nejprve v němčině, zanedlouho i v angličtině. Ve větší míře se prosazoval v průběhu 19. století.⁸

Autobiografie není svébytný literární žánr s pevnou formou. Jako líčení vlastního života nebo jeho úseku může být realizována nejrůznějšími způsoby: jako modlitba, fingovaná soudní řeč, rétorická deklamace, vědecky nebo umělecky popsaná charakteristika,

² Tento typ pramenů byl studován především pro období raného novověku. Úvod do problematiky a literaturu uvádí Tersch [2004: 727–740].

³ „Autobiografickým testamentem“ je například závět dvora italského kondotiéra Zikmunda Pandolfa Malatesty Lucy Orsy di Cauleto z roku 1463 [Ferrari 2002].

⁴ Mystik a exeget Rupert z Deutz uvedl autobiografické informace ve svém komentáři k evangelium sv. Matouše [Gäbe 2002]. Alexander Neckam vložil autobiografické vsuvky do svých básní [Pepin 1984]. Podobně učitel gramatiky a básník Antonio Baratella (1385–1448) uvedl autobiografické informace v dedikaci svého básnického díla [Hofmann 2002].

⁵ Z rozsáhlé literatury k obecné problematice autobiografie [srov. Wuthenow 1992; Wagner – Egelhaaf 2005]. Jedním z prvních pokusů o nástin problematiky středověké autobiografie byla Bezoldova studie [1894]. Základní dílo o autobiografii v raném a vrcholném středověku představuje Misch [1949–1969]. Autobiografii pozdního středověku a raného novověku zpracovala také řada dalších autorů [Wenzel 1980; Misch 1954, 1956, 1957, 1960; Lehmann 1953; Ferguson 1973; Kölmel 1996; Köhn 1996; Die Autobiographie 1995; L'autobiografia 1999].

⁶ Za hlavní „teoretiky“ autobiografie jsou obvykle považováni Georg Misch, James Olney a Philippe Lejeune, z nichž však poslední dva autoři sledují pouze moderní autobiografii z literárněvědného hlediska. Vedle nich ovšem nutno zmínit také Roye Pascala, který mimo jiné podává definici pojmu autobiografie a její vymezení především vůči memoárům [Pascal 1985: 1–20; Niggel 2005].

⁷ Definici autobiografie („Identität der darstellenden mit der dargestellten Person“) podává Misch [1949: 9], podle něho např. Ferguson [1973: 8; Grosse 37] („la vie d'une personne racontée par cette personne même“) nebo H. R. Velten [1995: 21]. Podle Classena [1991: 1] sahá autobiografie ve své rudimentární nejobecnější podobě k počátkům lidských dějin, ale teprve v klasické antice se stala tím, „was wir uns heute landläufig darunter vorstellen“.

⁸ Niggel [2005: 1] zná nejstarší doklad ze září 1776 v Lenzově dopisu Goethovi. Starší literatura uvádí nejstarší doklady okolo roku 1790 [Misch I/1, 1949: 7–8; Neumann 1970: 9; Bruss 1974: 19; Felicity A. Nussbaum 1989: 1–2; Schmolinsky 1999: 20].

lyrika, dopis, literární portrét, rodinná kronika, dvorský memoár, historické vyprávění, román, epos či drama.⁹ Jako osobní projev jednotlivce má autobiografie blízko k deníkům a memoárům, také k cestopisům i k historické literatuře. Autobiografie se přitom orientuje především na osobu vypravěče, nikoli na události a zkušenosti, které prožil a o nichž vypráví („vzpomínky z vnějšího života“ [Wuthenow 1992: 1268]) a které často slouží politickým a historickým účelům. V tom se odlišuje od memoárů, které nahlíží individuálně v jeho sociálním kontextu, zatímco v autobiografii se individuálně stává předmětem diskurzu. Stěžejní pro autobiografii je individualita, nikoli fakta.¹⁰ Jednotlivé literární typy se ovšem mohou prolínat a například memoáry mohou mít autobiografický charakter. Ty někteří autoři označují jako „osobní memoáry“ [Lejeune 1971: 15].¹¹

Literární teoretikové a filologové ovšem většinou užívají termín autobiografie až pro autobiografické spisy „klasického období“ tohoto žánru (1770–1870). Nepovažují ho za adekvátní označení pro širokou škálu starověkých, středověkých a raně novověkých textů [Velten 1995: 7–14; Neumann 1970: 420–421; Misch I/1 1949: 6–7], pro něž prý tento termín přestává být typologickým označením a použitelným pracovním pojmem [Aichinger 1970: 420–421] a pro něž byla informace a „pravdivost“ důležitější nežli sebereflexe.¹² Jedinou výjimkou, jíž jsou alespoň někteří literární historikové ochotni přiznat toto označení, jsou Augustinovy *Confessiones* (Vyznání). Jiní považují autobiografii pro období před rokem 1500 za vzácnou, protože prý sebevědomí lidí ve středověku nebylo dostatečně vyvinuté, ale připouštějí její existenci pro pozdní středověk alespoň v souvislosti s takovými osobnostmi, jako byl Francesco Petrarca, Pius II., Margarete Kempe nebo Philippe de Comynes [Burke 1997: 21–22].

Výzkum osobnosti, jejího sebevědomí a prezentace, stejně jako studium literárních děl středověkých autorů [Ullmann 1966, 1967; Individuum 1996: *passim*; Bláhová 1996: 563; Egodokument 2002; Vom Individuum 2005; Ulbricht 2001: 109–144] však prokazuje existenci autobiografického písemnictví ve větší či menší míře po celou dobu existence písemné kultury.

Četné autobiografické dokumenty jsou dochovány ze starověkého Egypta a Babylonu. V různé podobě byly autobiografické texty pěstovány v antickém Řecku a Římě [Misch I/2 1950; Antike Autobiographien 2005]. Starověké autobiografické informace jsou dochovány v náhrobních nápisech, ve svědectvích spisovatelů a básníků o sobě samých, v apologiích, v memoárech, ve zprávách o osobních zkušenostech, od 1. století křesťanského letopočtu také v historiích obrácení na víru a v náboženských příbězích [Misch I/1 1949; Sizoo 1950].

⁹ K proměnlivosti podstaty a formy autobiografie [srov. Misch 1949–1969: *passim*; J. Lecarme, É. Lecarme–Tabone 1999: 1–61; Spiewok 1999: 403–412]. Variabilitu dokumentů „o sobě“ v raném novověku sleduje Tersch [2000: 93–95].

¹⁰ K vymezení autobiografie vůči příbuzným literárním typům srov. především [Neumann 1970: 9–16, 25; Hart 1970; Wuthenow 1992: 1267–1267; Spiewok 1995: 74–75].

¹¹ [Srov. Misch, *Geschichte I*, 1: 8; Neumann, *Identität*: 9–16, zvl. 25]. K problematice vztahu memoárů a autobiografie [srov. Emerson 2004: 34–40].

¹² Pascal 1989 vidí rozdíl v hodnotě autobiografie pro historika a filologa v tom, že filolog oceňuje specifické stanovisko a individuální charakter pisatele, které prý pro historika naopak cenu autobiografie omezují [Tersch 1998: 5].

Autobiografie ve středověku

Většina těchto literárních žánrů, i některé nové, byly využívány také ve středověkých autobiografiích, ačkoli tyto spisy byly ve středověku po dlouhou dobu poměrně vzácné [Misch II/2 1970: 25]. Od „temných“ počátků v raném středověku, kdy lze sledovat zřetelné směřování k autobiografii třeba v informacích o vlastní rodině a o diskusích s králi, královnami a heretiky či v zaznamenaném autobiografickém vyprávění jakéhosi eremity v díle Řehoře Tourského v 6. století [Misch II, 2 1970: 311; Misch Studien IV 1957: 93; Rubenstein 2002: 76], si autobiografie získávala opět své místo v literatuře od 11. století, výrazněji pak ve 12. a 13. století. V období renesance a reformace dosáhla nebývalého rozkvětu a nadále se šířila ve všech společenských vrstvách [Misch II/1 1988: 8; Classen 1991: 22–78]. Třebaže autobiografie ve středověku nebyly příliš rozšířeným typem písemností, psali různé typy autobiografických spisů, byť mnohdy nábožensky zabarvených, klerikové i laikové. Silný autobiografický podtext mají spisy Augustina Aurelia, biskupa v Hippo Regiu (354–430), *Confessiones a Retractationes*, [Misch I/2 1950: 638–645; Lehmann 1953: 42; Zimmernann 2005] nebo listy biskupa v Clermont-Ferrand Gaia Sollia Apollinarise Sidonia (430/431–481/486) [Küppers 2005] z přelomu antiky a středověku. Později merseburský biskup Dětmár (975–1018) podal ve své kronice popis své osoby a zmínil některé životopisné údaje [Lippelt 1973: 197–200; Holtzmann 1935: XVI–XXVIII]. Dílo řezenského mnicha z kláštera sv. Jimrama Otloha (cca 1010 – po 1070) *Kniha o pokušení jednoho mnicha (Liber de temptatione cuiusdam monachi)* [Gäbe 1999; Schauwecker 1963; 1964; Misch III/1 1959: 55–107; Lehmann *Autobiographies*: 43–45; Kölmel 1996: 668–672] prozrazuje autorovy životní osudy na pozadí vyprávění o tom, jak odolával ďáblu pokušení potom, co se stal mnichem. Lze jen litovat, že se nedochoval jeho spis *De confessione actum meorum*, který asi prozrazoval o autorovi ještě více. Rather z Lutychu, biskup ve Veroně (cca 887–974) neměl sice v úmyslu psát autobiografii, ale zdůrazňování vlastní osoby a obhajoba vlastních postojů v jeho *Praeloquia a Excerptum ex dialogo confessionali* jsou zřetelným autobiografickým svědectvím [Schaller 1995: 457–458]. Opat kláštera v Nogent Guibert (1053–1121) vyprávěl o svých osudech počínaje útlým dětstvím ve svém *Vlastním životopisu (De vita sua sive monodiarum libri tres)*, sepsaném okolo roku 1115, v němž se však autobiografie prolíná s memoáry [Misch III/1 1959: 108–162; Lehmann *Autobiography*: 47–48; Ferguson 1973: 125–165; Kölmel 1996: 670–675; Batany 1995: 1–10; Rubenstein 2002: *passim*]. Petr Abelard (1079–1142) popsal sebe sama, svou učitelskou dráhu i svůj životní styl v proslulém obsáhlém autobiografickém a silně tendenčním listě *Historia calamitatum* [Misch III/1 1959: 523–719; Lehmann *Autobiographies*: 48–49; McLaughlin 1967; Ferroul 1995; Kölmel 1996: 678–682].¹³ Opat kláštera Saint Denis Suger (1081–1151) vylíčil své činy a zásluhy o svěřené opatství ve spisu věnovaném jeho správě *De rebus in administratione sua gestis* [Misch 1957; III/1 1959: 315–387; Lehmann *Autobiographies*: 46; Bur 1991]. Sugerův současník fuldský opat Markvart (1150–1165) představil sebe sama a své zásluhy ve výkladu o finančním a majetkovém stavu kláštera [Misch III/1 1959: 291–295; Lehmann *Autobiographies*: 46]. Na rozdíl od jmenovaných představených klášterů strávil většinu života Gerald z Walesu († 1223), světský duchovní a učenec, který marně usiloval o zřízení arcibiskupství ve St. David ve Walesu, především jako politik. Kromě toho, že do všech svých spisů vkládal

¹³ K otázce autentičnosti tohoto listu [srov. Ferguson 1973: 182–189] (včetně starší literatury).

autobiografické pasáže, představil v roce 1205 své mládí, dospělý věk a stáří ve třech knihách autobiografického díla *De rebus a se gestis* [Lehmann *Autobiographies*: 50]. Autobiografické zprávy a vyprávění lze nalézt i v dílech řady dalších středověkých intelektuálů [Misch 1959–1962: *passim*; Lehmann *Autobiographies*: 50–51]. Konečně, není-li dochovaný spis fikcí, pak i kolínský pokřtěný Žid Heřman (1227) vylíčil své obrácení na křesťanskou víru autobiografickým spiskem *De conversione sua* [Niemayer 1963: 1–67; Kölmel 1996: 675–678].

Jiné typy autobiografických spisů psali někteří středověcí panovníci. Aragonský král Jayme I. (1278–1286) podal rozsáhlou knihu o svých činech *Libre deis feits*, první autobiografii křesťanského krále [Misch IV/1 1967: 312–370]. Rozsáhlá autobiografie aragonského infanta Petra, jenž se rozhodl vzdát politické kariéry a vstoupit do františkánského řádu, *Tractatus de vita, moribus et regimine principum* je někdy považována za „politický testament“ [Berges 1938: 345–348]. Někteří panovníci se snažili svými spisy především poskytnout vzor a návod pro chování svých nástupců, předložit knížecí zrcadlo, spis obracející se k panovníkovi a reflektující politickou etiku a podávající poučení o ní [Philipp – Stammen 1996: 495–507; Anton 1989: 1040; Berges 1938; Anton 1968; Riché 1979: 288–292]. Takoveto povahy je například „Kniha moudrosti a učení“ – *Libre de saviesa ó doctrina* – již zmíněného Jayme I. Aragonského.¹⁴ Podobný naučný spis s autobiografickými prvky napsal také třeba francouzský král Ludvík IX. (1214–1270; *Enseignemens au Prince Philippe*) [Berges 1938: 83, 195, 319–320] nebo Sancho IV. Kastilský (1257/1258–1295; *Castigos é documentos*) [Berges 1938: 95, 108, 329–335]. Hned čtyři autobiografické spisy, alespoň pokud jde o jejich koncepci a obsah, zanechal římskoněmecký král, později císař, Maxmilián I. (1459–1519).¹⁵

Zvyšování sebevědomí lidí na konci středověku a nový individualismus ovlivněný renesancí vedly k tomu, že v pozdním středověku psali autobiografie i šlechtici, především rytíři a vojáci, stejně jako vzdělaní obchodníci a jiní zámožní měšťané [Wenzel 1980; Spiewok 1995: 77–80]. Mezi nejznámější autory rytířských autobiografií patří Guillaume le Maréchal, Bertrand du Guesclin, Boucicaut či Jacques de Lalaing [Gaucher 1994]. Válečník Jean de Bueil nedůvěřoval svému literárnímu talentu a svěřil redakci svého autobiografického „duchovního testamentu“ napsaného pod pseudonymem Jouvencel třem spolupracovníkům [Gaucher 2000]. Podobně v římskoněmecké říši švábský rytíř Georg z Ehingen (1428–1508) vylíčil v autobiografii své mládí, zvláště své dobrodružné rytířské jízdy. Ačkoli psal tento spis již v pozdním věku, o své pozdější kariéře se již nezmínil [Wenzel 1980: 21–25; Ehrmann 1980]. Ondřej z Lappitz (1435–1506), původem z chorvatského šlechtického rodu Kuzál, jenž se od svých deseti let připravoval pro kariéru úředníka a vojáka, později působil na řadě míst až po úřad císařského hejtmana v Ybbs a za našetřené peníze nakoupil slušný majetek včetně šlechtického sídla v Dolních Rakousích, jehož jméno přijal, napsal pro své syny autobiografický spis, „aby věděli, jaké neuvěřitelné věci se děly za jeho časů“.¹⁶ *Geschichten und Taten* Wilwolta ze Schaumburgu (1446–1510), rovněž rytíře pocházejícího z významného franského rodu a působícího hlavně ve vojenských službách, již zřetelně prozrazují zánik jeho společenské vrstvy [Wenzel 1980: 54–58].

¹⁴ [Srov. Berges 1938: 299]. Pochybnosti o autentičnosti tohoto spisu vyslovil Aurell [2008: 301–318].

¹⁵ Vlastním sepsáním pověřoval písaře, jejichž práci však kontroloval a nechával opravovat podle svých pokynů. K autobiografickým spisům Maxmiliána I. [srov. Tersch, 1998: 111–149] (včetně literatury).

¹⁶ „Zu einem Unterricht mein Khindern, nämlich mein Söhnen, daß sie doch wissen, was Wunders und ungläublicher Handl ist beschehen bey meinen Zeiten.“ Srov. [Tersch 1998: 91]; pojednání o Ondřeji z Lappitz a jeho díle [Tersch 1998: 91–98] (včetně literatury); [Johaneke 1978: 340–341].

Z měšťanů, kteří zanechali autobiografické spisy [Rein 1919; Wenzel 1980], jsou asi nejznámější norimberští patricijové Ullman Stromer (1329–1407; *Püchl von meim geslecht und von abentewr*) [Rein 1919: 198; Wenzel 1980, 2: 11–16; Kurras – Strommer 1995], Christoph Furer starší (1479–1537; *Denkwürdigkeiten*) [Wenzel 1980, 2: 73–77; Kommann 1928] či Nikolaus Muffel (1409/1410–1469), který dokončil svůj *Gedenkbuch v roce 1468* [Rein 1919: 207; Misch IV/2 1969: 590–591; Ulmschneider 1998], augšpurský Burkhard Zink (1396–1474/1475), jenž vylíčil svůj životopis v rámci své Augšpurské kroniky [Rein 1919: 208; Wenzel 1980: 46–50; Schmith 1996], zámožný bernský patricij a politik, který pronikl do šlechtického stavu, Ludvík z Diesbachu (1452–1527) [Zahnd 1986; Wenzel 1980: 92–97; Rein 1919: 209–210; Ulmschneider 1985] či virtuózní zpěvák měšťanského původu působící u šlechtických dvorů Jan ze Soestu (1448–1506) [Bonath 1983]. Také mnozí autoři městských kronik vypovídají o sobě a začleňují svou osobu do dějin města, jako třeba augšpurský Hektor Müllich [Albert 1987] nebo lüneburský Hinrik Lange a Henman Offenburg z Basileje, oba přední představitelé svých měst [Zahnd 1999: 36–46].

Specifickým typem pozdně středověké a raně novověké autobiografie byla autobiografická lyrika [Classen 1985: *passim*], třeba básně štyrského politika Hugo z Montfortu (1357–1423) [Wachinger 1983], italského básníka Antonia Pucciho (poč. 14. stol. – po 1387), jihotyrolského básníka Oswalda z Wolkensteinu (1376/1377–1445) [Wachinger 1989], básníka skotského krále Jakuba I. Thomase Hoccleve (cca 1366 – cca 1426), člena francouzského královského rodu, vévody Charlese d'Orléans (1394–1465), Michela Beheima (1416/1421 – cca 1474/1478), spisovatele a básníka, který působil na různých dvorech [Burrow 2008], nebo norimberského básníka Hanse Rosenplüta (cca 1400/1405 – cca 1460) [Glier 1992].

Výpovědi o sobě ve středověkých Čechách

V českých zemích lze sledovat snahy o sebezpřítomnost a rostoucí pocit autorského sebevědomí již v prvních rozsáhlejších spisech, které zde vznikaly od 12. století.¹⁷ Autoři literárních (tehdy především historických) děl uváděli na stránkách svých spisů informace o sobě, případně vyjadřovali své pocity. Tyto tendence lze postihnout hned u prvního známého autora českých středověkých dějin, pražského děkana Kosmy († 1125). Kosmas psal, někdy ve velmi osobním projevu, o svých studiích, o své profesní kariéře i o své manželce a synovi [Cosmae 1923: II, 34, s. 130; II, 49, s. 155n.; III, 3, s. 163; III, 9, s. 169; III, 33, s. 204; III, 43, s. 217; III, 51, s. 223; III, 59, s. 237–238; Bláhová 1996: 566–568; Wolverton 2015: 4–10]. Vlastní osobu ve svém díle zcela nepotlačil ani Kosmův mladší kolega a první pokračovatel, mylně označovaný jako Kanovník vyšehradský¹⁸, i když konkrétně zmínil pouze svou přítomnost na shromáždění na Vyšehradě v roce 1130 [Kanovník 1874: 201–257; Bláhová 1996: 569–570]. Výrazné osobní rysy nese spis pražského kanovníka a kaplana, biskupa Daniela I. Vincencia. Autor zdůrazňuje své postavení, zmiňuje své osobní zážitky a pocity v takové míře, že spis místy přechází v osobní memoáry [Letopis Vincencia 1874: 408, 432n., 437, 444, 445; Bláhová 1992: 158–160; Bláhová 1996: 572–573;

¹⁷ Podrobně o tom psali již Bláhová [1996: *passim*]. Autobiografické zprávy v literárních dílech vyžadují mimořádně kritický přístup, protože to často mohou být literární topoi. Na tuto skutečnost upozornil Blume [2008: 53–68].

¹⁸ Příslušnost prvního Kosmova pokračovatele k pražskému kostelu jednoznačně prokázal Reitinger [2015].

Kernbach 2010]. Významné mezníky svého života, vzdělání, činnost po boku želivského opata Gotsalka a jáhenské a kněžské svěcení, připomněl také opat premonstrátského kláštera v Milevsku Jarloch ve svém Letopisu [*Letopis Jarlocha 1874: 468, 494, 499, 501, 506, 508; Bláhová 1995; Bláhová 1996: 573–574*].

Ve 12. století, v době, kdy ve střední Evropě ještě nebyl ustálen listinný formulář a nenabyl přísně úředního charakteru [*Scharer 2005: 13; Bláhová 2014: 207–225*] a také se ještě neprosadila masová produkce listin, lze nalézt osobní výpovědi i v arengách a naráčích úředních písemností [*Bláhová 2013: passim*].

Neobvyklou osobností v českém prostředí byl Jindřich z Isernie,¹⁹ notář italského původu, který působil v Čechách ve druhé polovině 13. století. Ve svých listech dochovaných ve formulářích reagoval nejen na politickou situaci své doby, ale v některých také vylíčil své pohnuté osudy.

Podrobněji zaznamenal své životní osudy ve svém díle i autor dějin cisterciáckého kláštera ve Žďáru nad Sázavou Jindřich Řezbář. Připomíná v něm svého otce, své dětství, studium v klášterní škole, své mnišské a podjáhenské svěcení, útěk z kláštera i pozdější návrat, stejně jako své dílo: vyřezávané lavice, které sám pro klášter zhotovil [*Cronica 1969: kap. 1, s. 160; kap. 10–12, s. 192–194; kap. 13, s. 198; kap. 20, s. 214*]. Zprávu o svém narození a jáhenském a kněžském svěcení zaznamenal ve svém spisu i Jindřichův současník Jindřich Heimburský [*Letopisové 1882: 312 (1242), 317 (1278, 1279)*].

Ze staročeské kroniky tzv. Dalimila lze, pokud jde o osobu autora, vyčíst pouze informace o jeho dobrém vzdělání a příslušnosti k vyšší společenské vrstvě. Stran autobiografických informací se zmiňuje pouze o své přítomnosti v Čechách za vlády Oty Braniborského a o sledování bojů mezi korutanským a míšeňským vojskem a pražskou posádkou v roce 1310 [*Staročeská kronika 1988: kap. 87/51, s. 422; 101/12, s. 531; Bláhová 1995: 283*].

Bohaté informace o svých zážitcích a o své činnosti, rovněž své názory a myšlenky zaznamenal zbraslavský kronikář a opat kláštera Petr Žitavský ve Zbraslavské kronice [*Petra Žitavského 1884; Novotný 1905: XV–XXXI*]. Opat Petr se sebevědomě hlásil ke svým činům, vyprávěl o svých zážitcích, někdy i s jistou dávkou ješitnosti informoval o své osobě, odhaloval čtenáři své nitro a prezentoval své myšlenky a pocity. I když jeho cílem nebylo psaní autobiografie, osobní zmínky a způsob podání zpráv činí ze Zbraslavské kroniky vedle významného díla historického také důležitý dokument vydávající svědectví o osobě jejího autora [*Bláhová 2010*].

Vlastní životopis Karla IV.

První autobiografie vznikla v Čechách okolo poloviny 14. století.²⁰ Jejím původcem nebyl nikdo menší nežli římský a český král, později císař Karel Lucemburský. Ve čtrnácti kapitolách svého *Vlastního životopisu* [*Život 1882; Kalista 1971; Spěváček, 1978: 168–198; Fiala 1969; Bláhová 1987: 559–564, 386–388; Jähnichen 1981; Eggert 1982; Hartmann*

¹⁹ [Srov. Schaller, H.-M. 1993; Schaller, B. 1993]. K možné identitě Jindřicha z Isernie s Jindřichem, farářem v Garsu, a Jindřichem Kvasem [srov. Dušková 1960; Dušková 1979; Šebánek – Dušková 1969: 275–276, 331–341, 368–371; Třeštík 1962: 54–55; Sviták 1990: 238; Psík 2008].

²⁰ Datování autobiografie kolísá, avšak pohybuje se v rozmezí let 1346–1373. Vzhledem k tomu, že na Karlovu autobiografii odkazuje Jan Marignola († před 22. 3. 1359) v závěru své *České kroniky*, nepřichází datování po roce 1358 v úvahu [*Bláhová 1987: 560*].

1986/1987; Lammers 1988; Schlotheuber 2005; Iwańczak 2005; Paravicini–Ebel 2007; Monnet – Schmitt 2010; Happs 2013] informuje o svých předcích a zachycuje své osudy od narození 14. května roku 1316 do počátku roku 1340. Na Karlův text později navázal neznámý pokračovatel a připsal dalších šest kapitol zachycujících události let 1341–1346. Spis končí Karlovou volbou za římskoněmeckého krále.

Ačkoli se Karel IV. ve svém spisu obrací k nástupcům na obou svých trůnech a nezapře snahu poučit je, má jeho dílo výrazně životopisný charakter. Pisatel je současně hlavní postavou díla. Po úvodních kapitolách obsahujících moralizující a náboženské úvahy a rady, jimiž se mají jeho nástupci jako panovníci řídit, podává autor genealogii svých předků v posledních dvou generacích, vypráví o svém dětství a mládí, o diplomatických a válečných akcích v Itálii, o změně svého životního stylu, podnícené snem v Terenzu, o návratu do Čech, o svých snahách o restituci královského majetku a zlepšení poměrů v Čechách, o své účasti v diplomatických jednáních i válečných akcích po boku Jana Lucemburského ve střední i v západní Evropě. Poměrně podrobně vypráví o svém působení v Tyrolsku, kam ho otec vyslal na pomoc mladšímu bratrovi Janu Jindřichovi.

Text prokládaný náboženskými a moralizujícími úvahami a biblickými citáty je podobně jako starší evropské panovnické autobiografie knížecím zrcadlem, představujícím ideálního panovníka své doby a ukazujícím na osudech a činech pisatele, jak si má počínat budoucí – i vládnoucí – panovník.²¹ Tato skutečnost však nikterak neomezuje autobiografickou složku díla a je i v pochopitelném subjektivním podání založena na konkrétních životopisných faktech.

Výpovědi o sobě v kronikách doby Karla IV.

Rostoucí sebeuvědomění a snaha o prezentaci vlastní osoby se v Čechách ve 14. století neomezovaly pouze na panovníka. Intelektuálové v jeho okolí zaznamenávali informace o sobě na stránkách svých literárních děl i ve své korespondenci. Za všechny možno zmínit list Arnošta z Pardubic o zázračném vidění, které zažil jako žák farní školy v Kladsku jednu sobotu při nešporách. List obsahuje i další osobní svědectví o životě prvního pražského arcibiskupa [Viléma, děkana kapituly vyšehradského Život Arnošta; Hledíková 2008: 234–239; Bartlová 2005: 215–226].

Spíše ojedinělé autobiografické zmínky lze najít v historickém díle Františka Pražského nebo Beneše Krabice z Weitmile. František Pražský naznačil svůj pobyt v Itálii v době, kdy v Praze nastalo zatmění Slunce [*Chronicon* 1997: II, 8, s. 100 a III, 12, s. 169, Bláhová 2010 *Francis of Prague*], zmínil se o svých úřadech, konkrétně funkci správce školy na Vyšehradě, pak kaplana a penitenciáře pražského biskupa Jana IV. z Dražic [*Chronicon* 1997: III, (2.) 3 s. 149; III, 30, s. 213], především o dočasném vykonávání kazatelského úřadu v pražské katedrále, o biskupském pověření k napsání kroniky [*Chronicon* 1997: III, (2.) 3 s. 149; *Zachová* 1997: VI–VII] a o tom, jak přivedl pražské kanovníky jako svědky zázraku sv. Václava [*Chronicon Francisci Pragensis* III, 30, s. 215]. Beneš z Weitmile připomněl svou osobu snad jen v rétorickém konstatování o své nedostatečnosti ve čtvrté knize své

²¹ [Srov. Rädle 1978: 259; Kalista 1978: 282; Spěvácěk 1978: 167–198; Iwańczak 2005; Schlotheuber 2005] vidí funkci Karlovy autobiografie dokonce v propůjčení suverenity k rovnocennému jednání s papežstvím a v potvrzení Karlova postavení v politických a duchovních kruzích a proudech jeho doby.

kroniky [Kronika 1884: 512; Bláhová, Beneš 2010: 166] a potom v souvislosti s přenesením a uložením ostatků českých panovníků a pražských biskupů do krypty budované pražské katedrály [Kronika 1884: 547–548]. Konkrétnější zprávy o svém narození, vzdělání, vstupu do kláštera a vyslání na univerzitu do Bologně zaznamenal ve *Stručném sepsání kroniky římské a české opat benediktinského kláštera v Opatovicích nad Labem Neplach* [Kronika Neplachova 479 (1322), 480 (1328, 1332, 1334), 481 (1340); Bláhová, Neplach 2010]. Informace o svém životě, konkrétně o svém působení na univerzitě v Bologni a o pověření diplomatickou cestou k mongolskému panovníkovi, zmínil ve své *České kronice* také „kaplan císařského dvora“, bisignanský biskup Jan Marignola z Florencie,²² vychovaný a vzdělaný však v odlišném prostředí nežli Karlovi čeští historikové. Marignolovy autobiografické zprávy jsou ovšem zaměřeny především na zážitky z diplomatické a misijní cesty do Číny, text vložený do Marignolovy kroniky je cestopis, nikoli autobiografie [Kronika Marignolova: *passim*; Golubovich 1923].

Jan z Jenštejna

Nad soudobé intelektuály však v tomto směru vynikl pražský arcibiskup Jan z Jenštejna (nar. 1347/1348, arcibiskupem od 1378, abdikoval 1395/1396, † 1400) [Ježek 1900; Novotný 1915; Červinka 1936; Bartoš 1940; Holinka; Bartoš 1941; Bartoš 1949; Le Goff 1948; Weltsch 1968; Kadlec 1975; Bujnoch 1978; Polc – Ryneš 1972; Polc 1999; Polc 2002; Polc 1999; Repertorium 1991: 340–342]. Rodinné prostředí a bohatství, dokonalé finanční zabezpečení, vynikající vzdělání získané na pěti evropských univerzitách i rychlá církevní kariéra²³ mu dodávaly mimořádného sebevědomí a zbavovaly ho zábran stran prezentace vlastní osoby, svých osudů a zážitků. V řadě listů, které psal svým přátelům, připomínal své životní osudy a svěřoval se se svými rodinnými poměry, prožitky a pocity.²⁴ Tyto listy jsou současně nejdůležitějším zdrojem informací o osudech tohoto muže. Mimořádný význam z tohoto hlediska má ovšem list Jana z Jenštejna s titulem, který si vypůjčil od sv. Ambrože, *Libellus de fuga saeculi*, napsaný zřejmě v letech 1396–1397²⁵ [Polc 1999: 245] a adresovaný příteli ze studentských dob, benátskému kupci Mikuláši de Contarini (Nicolò de' Contarini) [Weltsch 1968: 11]. První část listu obsahuje meditaci na Eccl. 1,1 (Vanitas vanitatum). Autor v ní popisuje rozdíl mezi těmi, kteří milují svět, a těmi, kteří milují Boha [Weltsch 1968: 207–221; Polc 1999: 245]. Druhá část listu je stručnou, leč výstižnou autobiografií Jana

²² Edice: [Kronika Jana z Marignoly: 492–604]. K úloze Jana Marignoly u Karlova dvora („tue imperialis aule capellanus“) [Kronika Marignolova 1882: 493^a; autobiografické informace tamtéž, s. 509^a, 494^b. Základní literatura o Janu Marignolovi a jeho kronice je uvedla Bláhová [2010].

²³ K životním osudům Jana z Jenštejna [Loserth 1877: 273–288; Červinka 1936; Holinka 1933: 12–18; Weltsch 1968: 9–39]. K Jenštejnovu studiu v Paříži [Le Goff 1948: 143–170]. Osobnost Jana z Jenštejna upoutala již jeho současníky. Nedlouho po arcibiskupově smrti sepsal jeho přítel rodnický augustiniánský kanovník Petr Clarificator Jenštejnův životopis, který měl být podkladem pro budoucí kanonizační proces [Kadlec 1998: 223].

²⁴ Autobiografické informace obsahují především listy [Loserth 1877: č. 23, s. 327; č. 65, s. 385n.; 69, s. 388 atd.; Holinka 1933: 7–17 (odkazy na prameny); Le Goff 1948: *passim*; Polc 1999: *passim*]. K autobiografickým informacím v listech a jejich sbírkách obecně [Constable 1976: 33; Köhn 1996: 683–703]. K epistolárním autobiografiím srov. též práci Piazzoniho [1998: 155–176] (odmítavé stanovisko k listům jako autobiografiím lze ovšem vztáhnout na tam uvedené příklady, netýká se však právě Jenštejnova listu, který není literárním cvičením, ale skutečně autobiografickou výpovědí).

²⁵ [Srov. Polc, Jan Jenštejn 1999: 245].

z Jenštejna.²⁶ Bývalý arcibiskup v něm na přání přítele zdůvodňuje svou rezignaci na pražský arcibiskupský stolec. Popisuje luxusní rodinné prostředí, z něhož vzešel, zmiňuje svých sedm církevních beneficí, která již jako hoch postupně získával do svého držení, svá studia na univerzitách v Praze, Padově, Bologni, Montpellier a Paříži, kde viděl, naučil se i konal mnoho špatného i dobrého, získával vědomosti i upadal do hříchů. Píše o tom, jak se bez jakékoli vlastní námahy a zásluh ve dvaceti šesti letech stal míšeňským biskupem a asi o tři a půl roku později pražským arcibiskupem, za pár dnů též kancléřem Václava IV. Zvláštní místo v autobiografickém vyprávění zaujímá nemoc, která ho postihla po odchodu z Prahy a zcela změnila jeho přístup k životu.²⁷ Píše o tom, jak jeho neschopnost zlepšit poměry v církvi v Čechách nakonec vyústila v kritickém neúspěchu v arcibiskupském úřadě a v ustanovení jeho synovce, jehož ještě před odchodem z Čech vysvětil, jako nástupce na arcibiskupském stolci. K autobiografickým projevům bývalého pražského arcibiskupa lze řadit i jeho list o nemoci, která ho postihla po odchodu z Prahy.²⁸

Výpovědi o sobě v českých zemích pozdního středověku

V průběhu 15. století i v českých zemích spisů obsahujících vlastní zážitky přibývá. Autoři zpráv o závažných událostech i historických vyprávění připomínají svou účast a podíl na nich. Objevují se i první cestopisy reflektující rovněž osobní zážitky.

Některé autobiografické zápisy mají mimořádnou výpovědní hodnotu. Své životopisné údaje zaznamenal například světitel biskup nikopolský²⁹ působící v Brně Vilém z Kolína (1393 – 12. 2. 1482), jeden z hlavních bojovníků za prosazení katolické víry na Moravě v pohusitské době a překladatel Kapistranových kázání, do rukopisu *Speculum historiale* Vincenta z Beauvais, který v roce 1479 daroval klášteři svatého Bernarda v Brně [*Dřímál 1931: 36–38; Hosák 1956: 116–117*]. Podle jeho poznámek napsal písař Jan z Nymburka biografický text do jednotlivých svazků *Speculum historiale* (úplný text je ve druhém a čtvrtém svazku). Zápis obsahuje ve třech odstavcích informace o Vilémově církevní dráze, o jejích počátcích v klášteři sv. Tomáše v Brně, jeho přijetí v Římě papežem Evženem IV., působení u kurie v roli kaplana a penitenciáře, vysvěcení na (světícího) biskupa ve Florencii v roce 1442, účast při Kapistranově fundaci kláštera sv. Bernarda v Brně a stavbě kláštera, a také o svěcení klášterů a kostelů na Moravě, které Vilém z Kolína vykonal.

Autobiografickou příhodu zaznamenal v jedné ze svých kronik františkán-observant Mikuláš Glassberger (před 1440–1508).³⁰ Mikuláš Glassberger se narodil v Čechách, vyrostl na Moravě,³¹ nejspíše v Olomouci. Studoval na univerzitě v Lipsku (asi do

²⁶ [Höfler 1865: 12–14; lépe Sedlák 1915: 49–67]. K tomuto listu [srov. Weltsch 1968: 11; Kadlec 1975: 147].

²⁷ Diagnózu Jana z Jenštejna určil Vladimír Vondráček: „Anomální osobnost s hysterickými rysy stížená temporální epilepsií“ [Vondráček 1977: 153–157].

²⁸ Joannes de Jenstein *De morbo suo*, v Sedlákově edičním zpracování [Sedlák 1915: 45–48]. Na počátku 15. století byl v roudnickém augustiniánském klášteři napsán životopis Jana z Jenštejna, jehož autor pravděpodobně zaznamenal mimo jiné také vyprávění Jenštejnovo. Životopis vydal Emler [1873: 439–468; Emler, *tamtéž*, s. XXXIIIⁿ].

²⁹ Titul biskupa nikopolského měli v pozdním středověku téměř pravidelně světitel biskupové olomoučtí [Baletka 1999: 59].

³⁰ Životopis Mikuláše Glassbergera sestavil na základě fragmentárních zpráv především Seton [1923: IX–XX; Säger 1981: 51; Proksch 1994: 47; Bok 2010: 715].

³¹ Srov. Moravský zemský archiv v Brně, Cerronihho sbírka, č. 292, fol. 3r: „Frater Nicolaus natus de Bohemia educatus in Moravia ordinis minorum de observantia“ [Švábenský 1973: 512].

1458) a v Basileji (1475–1476), v roce 1472 vstoupil do kláštera františkánů-observantů v Amberku. 1483 se stal zpovědníkem v klášteře sv. Kláry v Norimberku, kde se zabýval především historií. Měl dobré vztahy k norimberskému humanistickému kruhu reprezentovanému Hartmannem Schedelem a Konrádem Celtisem [Machilek 1977: 29]. Pro markrabího Jana z Mantovy opsal *Kroniku českou* Přibíka Pulkavy z Radenína, kterou doplnil o řadu zpráv z náboženského a politického života římskoněmecké říše (*Maiores chronica Bhemorum moderna*). Vedle toho napsal z podnětu Konráda Celtise *Genealogii římských císařů* od Karla Velikého do Maxmiliána I. a několik nábožensky orientovaných spisů. V letech 1506–1508 sepsal na žádost gardiána hornoněmecké řádové provincie Bartoloměje Wyera *Kroniku řádu minoritů-observantů* (*Chronica Ordinis Minorum Observantium*), dějiny františkánského řádu a hornoněmecké provincie v letech 1206–1508, jedinou známou řádovou kroniku prvních tří staletí jeho existence [Glassberger 1887; Proksch 1994: 165–171; Bredenbals 2008]. Do tohoto spisu zařadil také krátké autobiografické vyprávění. Popisuje v něm, jak se v roce 1479, po skončení slavností spojených s uzavřením olomouckého míru mezi Vladislavem Jagellonským a Matyášem Korvínem, se svým kolegou vracel z návštěvy rodičů v Olomouci. Oba observanti cestovali až do Prahy pod královou ochranou v jeho doprovodu „heretickými“ Čechy. Pro konzervativního přísného zastávce klášterní reformy, který důsledně odmítal majetek, umění a architekturu připouštěl pouze ve službách Bohu, knihtisk řadil k čarodějnictví a alchymii a považoval ho za nebezpečí pro pravou víru [Proksch 1994: 167–170], to byl zjevně otrěsný zážitek, s nímž se potřeboval svěřit svým čtenářům. Mikuláš Glassberger vypráví o setkáních s místními „heretiky“, o tom, jak budili údiv svým asketickým oblečením, především sandály. Ve Vysokém Mýtě se jich ujal jakýsi člověk z husitské sekty, obdivoval jejich zbožnost a askezi, dovedl je do domu jakési zbožné měšťanky, která je pohostila. Aby se jim odvděčil, pronesl Mikuláš Glassberger pro obyvatele domu kázání o papežské obedienci, o nesprávnosti přijímání pod obojí a o řeholním životě. Své utrakvistické posluchače však nepřesvědčil. Ti přátelsky odpověděli, že se řídí podle svých kněží a setrvali v „kacířských“ názorech. V Chrudimi observantům zase odmítli poskytnout ubytování, až našli dům přátel jakéhosi augustiniána z Prahy, později také observanta. Zde Mikuláš Glassberger diskutoval s jakousi starou heretičkou (*perversissima vetula haeretica*) a jejími bratry, kteří byli utrakvističtí kněží, o přijímání podobojí a o přijímání svátosti dětmi. Opět je nepřesvědčil, proto je opustil a zanechal je v jejich bludech (*reliqui eos in suis erroribus obstinatos*). Atmosféru cesty dokresluje zmínka o tom, jak přes Kutnou Horu a Český Brod dojeli do Prahy a teprve na Pražském hradě v sakristii za zavřenými dveřmi sloužili katolickou mší – předtím sloužili mši naposledy v Mohelnici [Glassberger 1887: 467–469; Hlaváček 2006: 311–312]. Tuto vsuvku prý Mikuláš Glassberger vložil do své kroniky, aby čtenáři pochopili, jak je obtížné uspět (*fructum facere*) tam, kde je tak obrovské množství heretiků, schismaticů a odpadlíků [Glassberger 1887: 469]. Vlastně tak ospravedlňoval neúspěch misijní činnosti v Čechách.

Kryštof z Týna

Další autobiografie se v Čechách objevila až na rozhraní středověku a novověku. Jejím autorem byl rytíř Kryštof z Týna nedaleko Lomnice na Sokolovsku, příslušník rozvětvené rytířské rodiny, která je v Týně písemně doložena od začátku 15. století, a zakladatel

její hrozňatovské větve.³² Spis je dochován v autografu obsahujícím urbář statků Kryštofa z Týna, jeho zápisy o diplomatických a tlumočnických službách vykonávaných pro Vladislava Jagellonského a pro některá německá knížata, pravidelně i s výší odměny, kterou za tuto službu Kryštof z Týna obdržel, a rovněž jeho zmíněný vlastní životopis.³³

Kryštof, syn Hildebranta z Týna, narozen 1453 na hradě Týně, diplomat a válečník, v polovině druhého desetiletí 16. století, kdy psal autobiografii, však již řadu let pečlivý hospodář na svých statcích, vyprávěl o svém životě od počátku dospělosti. Své autobiografické vyprávění začal tím, jak mu, když mu bylo osmnáct let (1471), dal otec jeden zlatý na útratu a poslal ho do Vídně. Tam mu příbuzný jeho otce Michael z Týna zajistil místo v dvorské službě. Nejprve Kryštof z Týna působil na hradě Gurfeldu na kraňsko-uherských hranicích (dnes Krško ve Slovinsku). Asi po roce přešel do služeb k hraběti Oldřichovi ze Schwanberka do Friedau (Ormož, Slovinsko) nedaleko Pettau (Ptuj), rovněž v blízkosti uherských hranic. Když potom, co Fridrich III. udělil Vladislavovi Jagellonskému Čechy v léno, 12. června 1477 uherský král Matyáš Korvín vyhlásil Fridrichovi válku [Kroes 1877: 461–462; Heinig 1997: 437–438], vstoupil Kryštof z Týna za žold do císařských služeb, pod hejtmanem Václavem Vlčkem (*Wulzkow Wazlaus*)³⁴ táhl proti Uhrům. V císařských službách zůstal i po skončení této války. Stal se hejtmanem v Terstu, pak ve Fiume. V roce 1481 byl v obleženém Mariboru. Působil jako císařský hejtman v Terstu, „kde roste (víno) rifol“ [*Die Selbstbiographie* 1875: 112], pak ve sv. Vítu na Fiume, stal se hejtmanem v Pazin (Pisino, Mitterburg; dnes v Chorvatsku) a dalších 24 císařských zámků v Istrii. Byl císařským velitelem v bojích proti Turkům. V letech 1484–1490 sídlil jako kraňský místodržící v Lublani, kde mimo jiné předsedal zemskému soudu a velel císařským oddílům. V této souvislosti vzpomínal Kryštof z Týna na přátelské vztahy se zemským hejtmanem Vilémem z Auerspergu. Fridrich III. ho v té době také často posílal s tajnými pověřenými k italským knížatům a městům a svěřoval mu i jiné úkoly, za což prý mu císař „jednou v Norimberku“ věnoval zlatý řetěz a přívěsek. Za to, že získal tři velké pušky při obléhání hradu Lueg v Krasu (v dnešním Slovinsku), dostal 200 uherských zlatých [*Die Selbstbiographie* 1875: 113]. V císařských službách zažil ovšem také mnoho útrap, zvláště za bojů s Turky, a získal si „guet geruch“ – dobrou pověst [*Die Selbstbiographie* 1875: 114].

Po císařově smrti v roce 1493 opustil službu a v následujícím roce, po 23 letech strávených *in fremden landen*, se vrátil do Čech, do kraje, odkud pocházel. Přivezl s sebou slušné úspory 2000 zlatých a značné bohatství ve špercích, šatstvu, prádle a zbraních.³⁵

³² [*Die Selbstbiographie* 1875: 110–123]. K autorovi a jeho dílu [srov. Wolf 1863]. Životopis Kryštofa z Týna na základě dochovaných pramenů rekonstruoval Jan Boukal [2013], případně další [Bachmann 1894; Rein 1919: 200–201; Brunner 1933; Ulmschneider 1985; Wenzel 1980: 153–156; Egerländer Biographisches Lexikon cca. 1985: 98, 100; Úlovec 1993: 129–130].

³³ Rukopis ležel po staletí v zámecké knihovně ve Starém Hrozňatově, kdysi sídle Kryštofa z Týna. V roce 1860 ho tam nalezl tehdejší majitel, chebský advokát Karl Nonner. Ten ho poskytl ke studiu gymnasiálnímu profesorovi Josefu Wolfovi, který v roce 1863 publikoval informaci o autobiografii v MVGD, a Adamu Wolfovi, který vydal v roce 1875 její edici v AÖG. V roce 1872 koupil zámek i s knihovnou chebský měšťan Josef Riedl. Ten v říjnu 1906 daroval rukopis chebskému městskému archivu do rukou tehdejšího ředitele Karla Sieglu. V současné době je rukopis uložen ve Státním okresním archivu v Plzni, Státní okresní archiv Cheb, fond Archiv města Cheb, fasc. 528, karton 393, složka A2293/44 (52). (Za informaci děkuji řediteli archivu Mgr. Karlu Hallovi.)

³⁴ Václav Vlček, někdy uváděný „z Čeňova“, byl velitelem nájemného vojska a ve druhé polovině 15. století zasahoval do různých bojů. Napsal i příručku vojenského umění [*Jireček* 1863: 72–73].

³⁵ „Vndt ich pracht ob 2000 pare gulden mit mir zu landt vndt guetter, kleinottien an silber, kleidern vnd bett, vndt wehren“ [*Die Selbstbiographie* 1875: 114].

V západních Čechách koupil několik rytířských statků, jejichž nákup včetně ceny pečlivě zaznamenal, především pak v roce 1506 koupil za 3200 rýnských zlatých bývalé říšské léno Starý Hrozňatov (Kiensberg) [*Die Selbstbiographie 1875: 114–115; Úlovec 1998: 207–210*]. Na hradě ve Starém Hrozňatově se pak také usadil. Jeho potomci ho drželi do roku 1603 [*Die Selbstbiographie 1875: 109; Hradý 1985: 320*].

Přes atraktivní nabídky, hlavně ze strany říšské šlechty, odmítal přijmout stálý úřad. Hospodařil na svých statcích a přijímal jen příležitostné úkoly jako vyjednávatel, tlumočnick nebo vyslanec. Za tyto služby, jak sám zaznamenal, pobíral od waldsaského kláštera 52 zlatých, od bavorského vévody Oty 50 zlatých, od krále Vladislava 200 zlatých ročně [*Die Selbstbiographie 1875: 110–111, 114*]. Například z pověření Vladislava Jagellonského prý zval v roce 1501 knížata z Bavorska, Falce a Braniborska-Kulmbachu na svatbu do Budína [*Die Selbstbiographie 1875: 111*]. Častěji působil jako tlumočnick na pražském dvoře, ale protože ho cestování do Prahy obtěžovalo, službu po čase odřekl.³⁶ V době války o landshutské dědictví (1503–1505) [*Köhle 1969: 28–46; Handbuch 1995: 80–82; Sladkovská 2009*] v roce 1504 jednal jako vyslanec falckých kurfiřtů společně s hrabětem Baltazarem ze Schwarzburgu s Vladislavem Jagellonským o vojenské pomoci pro Falc [*Die Selbstbiographie 1875: 111*]. Vladislav pak skutečně poslal 7000 mužů, ale oddíl byl poražen u Rezna a vojáci z velké části zajati.³⁷

V roce 1508 se Kryštof z Týna jako správce Chebska angažoval ve sporech se zemským škůdcem Jiřím Cedvicem, který od přelomu 15. a 16. století ohrožoval Cheb a jeho okolí [*Siegl 1917*], což Kryštofovi způsobilo vážné problémy.

Když v roce 1508 došlo k jednání o uznání lenních závazků ze strany rýnských falckrabí, braniborských markrabí a saských knížat [*Palacký V,2 1867: 155–157; Lommer 1907: 62–63; Häusser 1924: 506; Skřivánek 1966: 90–99 a pozn. 472–473*], měl Kryštof z Týna na jednání v Chebu zastupovat falckrabího a kurfiřta Ludvíka V. (1508–1544). V den sv. Kateřiny (25. listopadu) v 11 hodin vyjel se svým strýcem Vilémem z Týna na toto jednání. U řeky Odavy však byli přepadeni osmi jezdcí, lidmi Jiřího Cedvice, zajati a dovedeni do vsi Thiersheim. Tam byl Vít z Týna propuštěn, Kryštofa však dovezli do městečka Markschoragast, kde ho zavřeli v jakési komoře, a v noci ho dovezli do Kűpsu u Kronachu. Tam ho spoutali a uvěznili a žádali výkupné 3000 zlatých. Kryštof z Týna se prý sám cenil na 600 zlatých, ale lupiči nabídku nepřijali. V noci v neděli před sv. Barborou (3. prosince) se však Kryštofovi z Týna, prý s pomocí Boží, Panny Marie, sv. Linharta a všech svatých, povedlo vyprostit z pout a otevřít komoru, kde byl uvězněn. Podařilo se mu zmocnit se svého meče, který tam ležel, a zasadit devět ran strážci, který ho hlídál. Jeho křik však přivolal fojta a další lidi, takže Kryštofovi nezbylo než vyskočit úzkým okénkem, což se mu prý s pomocí Boží bez zranění podařilo. Jen v lehkém oblečení a bos šel v listopadové noci pěšky v mrazu po špatné cestě půldruhé míle do Kronachu. Tam ho zase zajal hejtman bamberského biskupa, jemuž město patřilo. Markrabí Friedrich II. Braniborsko-Ansbašsko-Kulmbašský (1460–1536) prý žádal, aby Kryštofa z Týna dovezli k němu do Plassenburgu, ale přes jeho zásah byl zajatec doveden do Bamberka, kde byl konečně osvobozen. S jistým uspokojením pak Kryštof z Týna vypráví o odměně, již ho bamberský biskup

³⁶ „Daz ich den dinst auffsaget vnd minner darin sein wolt“ [*Die Selbstbiographie 1875: 111*].

³⁷ [*Die Selbstbiographie 1875: 107*]. K úloze českých vojenských oddílů, které bojovaly na všech válčících stranách [srov. *Köhle 1969: 30*].

a falckrabí Ludvík odškodnili za nepříjemný zážitek a materiální ztráty: bamberský biskup mu dal opatřit šaty, věnoval mu hřebce v ceně 91 zlatých a zdržel ho v Bamberku přes Vánoce do Štěpána. Pak ho nechal odvézt do Schwarzfeldenu nad Mohanem, odkud ho markraběcí vojáci dovezli do Kulmbachu. Tam mu markrabí Fridrich daroval ještě 50 zlatých, aby si z nich dal udělat řetěz pro sebe nebo pro svou manželku. Pak ho v doprovodu 16 jezdců nechal doprovodit do Chebu. Za své osvobození pak vzdal Kryštof z Týna díky Bohu a již zmíněným světcům, kteří mu pomohli z vězení [*Die Selbstbiographie: 117–118*]. Svou vděčnost pak vyjádřil štědrými nadacemi „věčné mše“ ve Starém Hrozňatově včetně zřízení domku pro kněze [*Die Selbstbiographie: 121*].

V následujícím roce po nepříjemném zážitku se vydal do Prahy, kde měl být vyřešen osmnáct let trvající spor mezi Českou korunou a rýnskými falckrabími o šestnáct měst a hradů v Horní Falcí, které byly kdysi českými lény [*Bláhová 2007: 133–137*]. Ve sporu o česká léna navštívil Kryštof z Týna prý v zastoupení falckrabího dvakrát Budín a snad dvacetkrát Prahu. Na podzim roku 1509 se podílel spolu s dalšími zástupci falckrabího na závěrečných jednáních v Praze, kde prý rokovali šest týdnů s králem Vladislavem Jagellonským. V této souvislosti popisuje Kryštof z Týna podrobně přijetí falckrabího, jehož dal Vladislav Jagellonský pozvat na závěr jednání v Praze, a slavnostní hostinu, jíž předcházelo pasování některých hostů, včetně Kryštofa z Týna, na rytíře [*Die Selbstbiographie: 119–120; Bláhová 2007: 133–137*]. Neopomněl se ani zmínit o tom, že byl následujícího dne přítomen čtyřhodinovému tajnému jednání, o jehož obsahu ovšem nesměl informovat (*mid nihts dauon zu melden*).³⁸ V těchto pasážích, kde Kryštof z Týna informuje o politických záležitostech, byl se na nich sám podílel, přechází autobiografie v osobní paměti.

Bezprostředně po tom, co vylíčil své zásluhy o záležitosti vysoké politiky, kdy se prý podílel i na odvrácení válečného konfliktu,³⁹ se však Kryštof z Týna ve svém spisu věnuje problémům svého hospodářství a zajištění nadace pro věčnou mši za své předcházející osvobození ze zajetí [*Die Selbstbiographie: 121*]. Ve vysoké politice se již zřejmě neangažoval. Podrobně pak vypráví o sporech šlechty s chebskými měšťany o nákup a prodej statků, jichž se sám s dalšími šlechtici z okolí zúčastnil a jež se ho osobně dotýkaly [*Die Selbstbiographie: 122–123*]. Toto vyprávění dává mimo jiné nahlédnout do ekonomické konkurence mezi měšťany vlastníci peníze na jedné straně a šlechtou vlastníci statky na druhé straně. Do spisu Kryštofa z Týna se ovšem dostalo pro autorovu osobní účast, jako součást jeho „životopisu“.

Svůj spis, svaznemenaný „pravdivými slovy“, dokončil Kryštof z Týna v Starém Hrozňatově na den svatého Jana Křtitele (24. června) roku 1516.⁴⁰

Autobiografie Kryštofa z Týna popisuje vzestup chudého rytíře, jenž svými schopnostmi a oddanou službou nabyt slušného majetku a získal jistý věhlas i dobré společenské postavení. Kryštof z Týna sděluje i důvod, proč tento spis psal: „nikoli pro slávu nebo urozenost, ale pro své děti“, jimž chtěl ukázat, že své statky nezískal „střílením, loupením,

³⁸ [*Die Selbstbiographie: 120*]. Po těchto jednáních složil 10. prosince 1509 falckrabí Ludvík za sebe a svého bratra Fridricha Vladislavovi Jagellonskému slib věrnosti a v následujících dnech uzavřeli spojenecké smlouvy. Srov. Národní archiv, Archiv Koruny české, č. 1864–1867.

³⁹ „Vndt darauff gestanden, daß krieg dadurch erwechsen mögen“ [*Die Selbstbiographie: 119*].

⁴⁰ *Eingeschrieben im 1516 jahr an S. Johans des tauffers tag zu Kinsperg mit also wahren wortten vermercket* [*Die Selbstbiographie: 123*].

vypalováním a zlovolně“, ale poctivou službou.⁴¹ Kryštof z Týna znal cenu peněz a dovedl je proměňovat za – alespoň podle svých představ trvalé – hodnoty. Zmínky o poctivě vydělaných penězích a o statcích, které za ně Kryštof z Týna koupil, ostatně prostupují celým textem autobiografie.

Shrnutí

Touto první známou autobiografií drobného šlechtice končí autobiografické písemnictví středověkých českých zemí. Ačkoli zde byly autobiografie stejně jako v ostatních zemích latinského kulturního okruhu ve středověku vzácné, lze vedle osobních zmínek, obsažených v různých dílech od 12. století, v průběhu dvou staletí pozdního středověku zachytit tři významnější autobiografické spisy z odlišného společenského prostředí, rozličného literárního typu a rozdílné funkce: panovnickou autobiografii v podobě knížecího zrcadla určenou autorovým nástupcům a podávající obraz výchovy a chování dobrého panovníka, dále autobiografický list vysokého preláta vysvětlujícího vlastními životními osudy svůj politický neúspěch a konečně autobiografii drobného šlechtice, který si vydobyl společenský vzestup v císařském vojsku a v diplomatických službách a chce svým potomkům a budoucím dědicům ukázat, jak z poctivě vydělaných prostředků legálně rozšířil rodinné statky, aby se nemuseli stydět za své budoucí dědictví a pochybovat o jeho počestném původu.

Všichni zmínění autoři měli tedy konkrétní důvod pro napsání svého životopisu. Všechny tyto autobiografie jsou pochopitelně subjektivní, vyprávění je podřízeno účelu, pro který vzniklo – pro politické cíle, pro ospravedlnění vlastního selhání, pro „zdůvodnění“ a současně vyjádření pýchy z legálně nabytého majetku. Motivace autorů odpovídají i jejich společenskému postavení. Panovník legitimuje svou vládu a dává příklad svým potomkům a nástupcům, prelát ukazuje, jak pro nedostatečnou zralost může skončit rychlá kariéra, rytíř přemýšlel v mezích svého postavení v prostředí, kde bylo možno zbohatnout nejrůznějším způsobem, včetně fyzického útoku, který si na sobě Kryštof z Týna sám vyzkoušel, jak lze poctivě nabýt slušného majetku.

Literatura

- Aichinger, Ingrid [1970]. Probleme der Autobiographie als Sprachkunstwerk. *Österreich in Geschichte und Literatur* 14: 418–434.
- Albert, Werner – Müllich, Hektor [1987]. In. *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. Berlin, New York, s. 738–742.
- Anton, Hans Hubert [1968]. Fürstenspiegel und Herrscherethos in der Karolingerzeit. *Bonner historische Forschungen* 32.
- Anton, Hans Hubert [1989]. *Fürstenspiegel. Lexikon des Mittelalters IV*. München, Zürich, s. 1040.
- Aurell, Jaume [2008]. La chronique de Jacques Ier, une fiction autobiographique. Auteur, auctorialité et autorité au Moyen Âge. *Annales* 63: 301–318.
- Bachmann, Adolf [1894]. Christoph von Thein. *Allgemeine deutsche Biographie* 37: 673–674.

⁴¹ „Vndt schreibe auch diese kleine meinung mir nicht zum ruhm oder edelkeit, allein ob meine kinder vndt söhne, so die gott leben ließ, nach mir anzeigung finden, das ich mich gueter ehrlicher dinst gebraucht vndt geflissen vndt weit gesucht hab, vndt nicht mit schiessen, rauben, blacken vndt pößlich mein vermögen, woll sie klein ist, vberkomen hab“ [*Die Selbstbiographie*: 114].

- Baletka, Tomáš [1999]. Olomoucké biskupství, jeho správa a písemnosti na přelomu 15. a 16. století. *AUC – Philosophica et historica* 2, Z pomocných věd historických XV. Církevní správa a její písemnosti na přelomu středověku a novověku, s. 55–64.
- Bartlová, Milena [2005]. Uměleckohistorické úvahy o vizi Arnošta z Pardubic. In. *Arnošt z Pardubic (1297–1364). Osobnost – okruh – dědictví*. Wrocław, Praha, Pardubice, s. 215–228.
- Bartoš, František Michálek [1941]. Jan z Jenštejna. In. *Několik postav z českých dějin*. Praha: Život a práce, s. 9–29.
- Bartoš, František Michálek [1949]. Jan z Jenštejna. In. *Světcí a kacíři*. Praha: Husova československá evangelická fakulta bohoslovecká, s. 62–82.
- Bartoš, František Michálek [1940]. Jan ze Středy a jeho zápas. *Jihočeský sborník historický* 13: 94–108.
- Batany, Jean [1995]. L'autobiographie de Guibert de Nogent (vers 1115): Mémoire, identité sociale et identité langagière. In. Buschinger, Danielle – Spiewok, Wolfgang (ed.). *Die Autobiographie im Mittelalter – Autobiographie et references autobiographiques au Moyen Age*. Greifswald, s. 1–10.
- Berges, Wilhelm [1952]. Die Fürstenspiegel des hohen und späten Mittelalters. Stuttgart 1938, Unveränderter Nachdruck (= *Schriften des Reichsinstituts für ältere deutsche Geschichtskunde / Monumenta Germaniae historica* 2).
- Bezold, Friedrich, von [1894/1918]. Über die Anfänge der Selbstbiographie und ihre Entwicklung im Mittelalter. *Archiv für Kulturgeschichte* 4 (1): 145–171. Přebet In. Aus Mittelalter und Renaissance. Kulturgeschichtliche Studien von Friedrich Bezold. München, Berlin, s. 196–219.
- Bláhová, Marie (ed.). [1987]. *Kroniky doby Karla IV*. Praha.
- Bláhová, Marie [1987]. Literární činnost Karla IV. In. Bláhová, Marie (ed.). *Kroniky doby Karla IV*. Praha, s. 386–388, 559–564.
- Bláhová, Marie [1992]. Das Werk des Prager Domherrn Vincentius als Quelle für Italienzüge Friedrich Barbarossas. *CIVIS. Studi e testi* XVI (47–48): 149–175.
- Bláhová, Marie [1993]. Letopis milevského opata Jarlocha a jeho pramenná hodnota. In. *Český stát na přelomu 12. a 13. století*. Opava, s. 35–48.
- Bláhová, Marie [1995]. Staročeská kronika tak řečeného Dalimila v kontextu latinské středověké historiografie a její pramenná hodnota. Historický komentář. Rejstřík (= *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila* 3). Praha: Academia.
- Bláhová, Marie [1996]. Verfassersbewußtsein in der böhmischen Geschichtsschreibung des Mittelalters. In. Aertsen, Jan A. – Speer, Andreas (ed.). *Individuum und Individualität im Mittelalter*. Berlin, New York, s. 563–576.
- Bláhová, Marie [2006]. Setkání civilizací. Asie očima evropského intelektuála 14. století. In. Rosik, Stanislav – Wiszewski, Przemysław. *Mundus hominis – Cywilizacja, kultura, natura. Wokół interdyscyplinarności badań historycznych. Acta Universitatis Wratislaviensis* 2966: 124–144.
- Bláhová, Marie [2010]. Beneš Krabice of Weitmil. In. Dunphy, R. G. (ed.). *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*. Leiden, Boston, s. 166.
- Bláhová, Marie [2010]. Francis of Prague. In. Dunphy, R. G. (ed.). *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*. Leiden, Boston, s. 632–633.
- Bláhová, Marie [2010]. John of Marignolli. In. Dunphy, R. G. (ed.). *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*. Leiden, Boston, s. 934–935.
- Bláhová, Marie [2010]. Neplach of Opatovice. In. Dunphy, R. G. (ed.). *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*. Leiden, Boston, s. 1139–1140.
- Bláhová, Marie [2010]. Petr Žitavský o sobě (Zbraslavská kronika jako ego-dokument). In. Dvořáčková Malá, Dana – Charvát, Petr – Němec, Bohumil (ed.). *Za zdmi kláštera. Cisterciáci v českých dějinách*. České Budějovice, s. 67–81.
- Bláhová, Marie [2014]. Die Herrscherurkunden in den böhmischen Ländern in der Zeit der přemyslidischen Fürsten (bis zum Ende des 12. Jahrhunderts): Formular – Stilistik – Funktion. In. Maleczek, Werner (ed.). *Urkunden und ihre Erforschung. Zum Gedenken an Heinrich Appelt*. Wien: Böhlau Verlag (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, díl 62), s. 207–225.
- Bláhová, Marie [2013]. Osobní výpovědi v nejstarších listinách českých panovníků. In. Rábík, Vladimír (ed.). *Litteris ac moribus imbutus. Studia historica Tyrnaviensia* CVI: 19–26.

- Blume, Dieter [2008]. *Bern von Reichenau (1008–1048). Abt, Gelehrter, Biograph. Ein Lebensbild mit Werkverzeichnis, sowie Edition und Übersetzung von Berns Vita S. Udalrici*. Ostfildern.
- Bok, Václav [2010]. Glassberger, Nikolaus. In: Dunphy, R. G. (ed.). *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*. Leiden, Boston, s. 715.
- Bonath, Gesa [1983]. Johann von Soest. In: *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. Berlin, New York, s. 744–755.
- Boukal Jan [2013]. *Rytíř Kryštof z Týna. Válečník a diplomat pozdního středověku*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta.
- Bredembals, Jens [2008]. Funktion, Form und Themen der „Chronica fratris Nicolai Glassberger ordinis Minorum Observantium“. *Wissenschaft und Weisheit* 71: 115–142.
- Brunner Otto [1933]. Christoph von Thein. In: *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, 2. vyd. I, s. 377.
- Bruss, Elisabeth W. [1974]. L'autobiographie considérée comme act littéraire. *Poétique* 17: 14–26.
- Bujnoch, Josef [1978]. Johann von Jenstein. In: Seibt, Ferdinand (ed.). *Lebenbilder zur Geschichte der böhmischen Länder*, 3. díl. Karl IV. und sein Kreis. München, Wien, s. 77–90.
- Bur, Michel [1991]. *Suger. Abbé de Saint-Denis. Régent de France*. Paris.
- Burckhardt, Jacob [1925]. *Die Kultur der Renaissance in Italien*. Leipzig, s. 123.
- Burke, Peter [1997]. Representations of Self from Petrarch to Descartes. In: Portes, Roy (ed.). *Rewriting the Self. Histories from the Renaissance to the Present*. London, New York.
- Burrow, J. A. [2004]. Thomas Hoccleve. In: *Oxford Dictionary of National Biography*. Oxford: OUP. (Online ed., January 2008 Retrieved 24, November 2010.)
- Classen, Albrecht [1991]. *Die Autobiographische Lyrik des europäischen Spätmittelalters. Studien zu Hugo von Monfort, Oswald von Wolkenstein, Antonio Pucci, Charles d'Orléans, Thomas Hoccleve, Michel Beheim, Hans Rosenplüt und Alfonso Alvarez de Villasandino*. Amsterdam (= Amsterdamer Publikationen zur Sprache und Literatur 91).
- Constable, Giles [1976]. Lettres and Letter-Collections, Turnhaut (= *Typologie des sources du Moyen Age occidental*, Fasc. 17).
- Cosmae Pragensis Chronica Boemorum* [1955]. Bretholz, Bertold – Weinberger, Wilhelm (ed.). MGH SRG NS II. Berlin 1923, 1955.
- Cronica domus Sarenis minor* [1969]. Zemek, Metoděj (ed.). Brno: Musejní spolek.
- Červinka, Bohumír [1936]. *Příspěvky k životopisu Jana z Jenštejna, III. arcibiskupa pražského*. Praha.
- Das dargestellte Ich. Studien zu Selbstzeugnissen des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit* [1999]. Arnold, Klaus – Schmolinsky, Sabine – Zahnd, Urs Martin (ed.). Bochum.
- Die Autobiographie im Mittelalter – Autobiographie et references autobiographiques au Moyen Age* [1995]. Buschinger, Danielle – Spiewok, Wolfgang (ed.). Greifswald.
- Die Selbstbiographie Christophs von Thein (1453–1516) [1875]. Wolf, Adam (ed.). *Archiv für österreichische Geschichte* 53: 103–123.
- Dřímál, Jaroslav [1931]. Biskup Vilém z Kolína. *Časopis Matice moravské* 55: 1–42.
- Dušková, Sáša [1979]. Kancelář jako nástroj politiky Přemysla Otakara II. *Folia historica bohemica* 1: 67–91.
- Dušková, Sáša [1960]. Kdo byl notář Jindřich? *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity, C 7*: 59–74.
- Egerländer Biographisches Lexikon mit ausgewählten Personen aus dem ehemaligen Reg.-Bez. Eger, I, Männerdorf, cca. 1985, s. 98, 100.
- Eggert, Wolfgang [1982]. ... einen Sohn namens Wenceslaus. Beobachtungen zur Selbstbiographie Karls IV. In: Engel, Eva-Maria (ed.). *Karl IV. Politik und Ideologie im 14. Jahrhundert*. Weimar, s. 171–178.
- Egodocuments and History. Autobiographical Writing, its Social Context since the Middle Ages* [2002]. Dekker, Rudolf (ed.). Verloren.
- Ehrmann, Gabrielle [1980]. Georg (Jörg) von Ebingen. In: *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, 2. vyd. 2. Berlin, New York, sl. 1200–1201.
- Emerson, Catherine [2004]. *Olivier de La Marche and the Rhetoric of Fifteenth-Century Historiography*. Woodbridge, s. 34–40.
- Emler, Josef [1873]. Život Jana z Jenštejna, arcibiskupa pražského. *PDČ I*. Praha, s. 439–468.

- Ferguson, Chris D. [1973]. *The Emergence of Medieval Autobiography: Guibert de Nogent, Peter Abelard, and Giraldus Cambrensis as Alienated Autobiographers*. Diss., State University of New York at Binghamton.
- Ferrari, Mirella [2002]. Testamento come autobiografia in Italia per Tre e Quattrocento: un cancelliere dei Malatesto e le sue ultime volontà. In: *Scripturus vitam. Lateinische Biographie von der Antike bis in die Gegenwart. Festgabe für Walter Berschin zum 65. Geburtstag*. Heidelberg: Mattes, s. 1049–1055.
- Ferroul, Yves [1995]. Exemplum et consolatio. Les contraintes de l'écriture autobiographique dans le Récit de mes malheur d'Abélard. In: Buschinger, Danielle – Spiewok, Wolfgang (ed.). *Die Autobiographie im Mittelalter – Autobiographie et references autobiographiques au Moyen Age*. Greifswald, s. 29–35.
- Fiala, Zdeněk [1969]. O vzájemném poměru kroniky Beneše Krabice z Weitmile a vlastního životopisu Karla IV. *Československý časopis historický* 17: 225–235.
- Gäbe, Sabine [2002]. Os meum aperui. Der autobiographische Bericht Ruperts von Deutz im Gesamtgefüge seines Matthäuskomentars. In: Walz, Dorothea (ed.). *Scripturus vitam. Lateinische Biographie von der Antike bis in die Gegenwart. Festgabe für Walter Berschin zum 65. Geburtstag*. Heidelberg, s. 967–978.
- Gäbe, Sabine [1999]. *Otloh von St-Emmeram „Liber de temptatione cuiusdam monachi“: Untersuchung, kritische Edition und Übersetzung*. Gent, Berlin, Frankfurt a. M., New York, Paris, Wien (= Lateinische Sprache und Literatur, Bd. 629).
- Gaucher, Élisabeth [2000]. Écriture de soi, écriture de politique: le Jouvencel. In: Boutet, Dominique – Verger, Jacques (ed.). *Penser le pouvoir au Moyen Âge (VIIIe–XVe siècle)*. Paris, s. 55–68.
- Gaucher, Élisabeth [1994]. *La biographie chevaleresque: typologie d'un genre (XIIIe–XVe siècles)*. Paris.
- Glassberger = Chronica fratris Nicolai Glassberger, ordinis minorum observantium, edita a Patribus Collegii S. Bonaventurae. In: *Annalecta Franciscana sive Chronica aliaque varia documenta ad historiam fratrum minorum spetantia* II, Ad Claras Aquas (Quaracchi) prope Florentiam 1887.
- Glier, Ingeborg – Rosenplüt, Hans [1992]. In: *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, 2. vyd., díl 8, Berlin – New York, sl. 195–211.
- Golubovich, Girolamo [1923]. Vita et viaggi di frate Giovanni di Marignolli di Firenze. In: *Biblioteca bio-bibliografica della Terra santa e dell'Oriente Francescano* IV. Quaraci, s. 257–309.
- Grossel, Marie – Geneviève [1995]. Le „moi“ dans les Memoires de Philippe de Novare. In: Buschinger, Danielle – Spiewok, Wolfgang (ed.). *Die Autobiographie im Mittelalter – Autobiographie et references autobiographiques au Moyen Age*. Greifswald, s. 37–52.
- Gurevič Aron J. [1970]. *Kategorie středověké kultury*. Praha: Mladá fronta, s. 225–243.
- Hampe, Karl [1910]. *Beiträge zur Geschichte der letzten Staufer. Ungedruckte Briefe aus der Sammlung des Magisters Heinrich von Isernia*. Leipzig.
- Handbuch der Bayerischen Geschichte* III. [1995]. 3. Geschichte der Oberpfalz und des bayerischen Reichskreises bis zum Anfang des 18. Jahrhunderts, begr. von Max Spindler. Kraus, Andreas (ed.). München.
- Happes, Julian [2013]. *Die Vita Caroli IV. Selbstzeugnis eines mittelalterlichen Herrschers – Karl IV. als selbstbewusste und gottesfürchtige Persönlichkeit*. Hamburg.
- Harald, Tersch [2004]. Frühneuzeitliche Selbstzeugnisse. In: Pauser, Josef – Scheutz, Martin – Winkelbauer, Thomas. *Quellenkunde der Habsburgermonarchie* (16.–18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch. Wien, München, s.727–740.
- Hart, Francis R. [1970]. Notes for an Anatomy of Modern Autobiography. *New Literary History* 1: 475–511.
- Hartmann, Rolf [1963]. *Das autobiographische in der Basler Leichenrede*. Basel, Stuttgart.
- Hartmann, Sieglinde [1986/1987]. Die „Autobiographie“ Karls IV.: „Politische Rechtfertigungsschrift“ oder „Heiligenvita“? *Jahrbuch der Oswald von Wolkenstein Gesellschaft* 4: 67–79.
- Häusser, Ludwig [1924]. *Geschichte der Rheinischen Pfalz nach ihren politischen, kirchlichen und literarischen Verhältnissen* I. Heidelberg.
- Heinig, Paul-Joachim [1997]. Kaiser Friedrich III. (1440–1493). *Hof, Regierung und Politik I*. Köln, Weimar, Wien.
- Hlaváček, Petr [2006]. Die Franziskaner-Observanten zwischen böhmischer und europäischer Reformation. Ein Beitrag zur Religionsgeschichte Ostmitteleuropas. In: *Kirchliche Reformimpulse des 14./15. Jahrhunderts in Ostmitteleuropa*. Eberhard, Winfried – Machilek, Franz. Köln, Weimar, Wien, s. 295–326.

- Hledíková, Zdeňka [2008]. *Arnošt z Pardubic*. Praha: Vyšehrad.
- Hödl, L. – Laarmann M. [1991]. Individuum, -ation, -alität. In. *Lexikon des Mittelalters* V. München – Zürich, s. 406–411.
- Höfler, Constantin [1865]. *Libellus de fuga mundi*. In. *Geschichtsschreiber der hussitischen Bewegung in Böhmen* II. Wien, s. 12–14.
- Hofmann, Heinz [2002]. Das autobiographische Widmungsgedicht zur Metrologia Priscianica des Antonio Baratella. In. Walz, Dorothea (ed.). *Scripturus vitam. Lateinische Biographie von der Antike bis in die Gegenwart. Festgabe für Walter Berschin zum 65. Geburtstag*. Heidelberg, s. 1031–1047.
- Holinka Rudolf [1933]. Církevní politika Jana z Jenštejna za pontifikátu Urbana VI. Bratislava. *Spisy Filozofické fakulty University Komenského v Bratislavě* XIV.
- Holtzmann, R. [1935]. Einleitung. In. Holtzmann, Robert (ed.). *Die Chronik des Bischofs Theirtmar von Merseburg*. Berlin (= MGH, SRG NS IX).
- Hosák Ladislav [1956]. Středověké vyprávěcí prameny Moravy do konce 15. století II. *Sborník VŠP v Olomouci* III, s. 85–136.
- Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku [1985]. [IV] Západní Čechy. Bělohávek, Miroslav (red.). Praha: Svoboda.
- Chronica fratris Nicolai Glassberger ordinis minorum observantium edita a patribus collegii S. Bonaventurae, Quaracchi* [1887]. (reprint Farnborough 1966)
- Chronicon Francisci Pragensis – Kronika Františka Pražského* [1997]. Zachová, Jana (ed.). Prameny dějin českých. Nová řada I. Praha: Historický ústav AV ČR.
- Individuum und Individualität im Mittelalter* [1996]. Aertsen, Jan A. – Speer, Andreas (ed.). Berlin, New York (= *Miscellanea Mediaevalia* 23).
- Iwańczak, Wojciech [2005]. Po co Karol IV napisał swą autobiografię? In. Rosika, Stanislaw – Wiszewski, Przemysław. Wrocław Clausa creandi, O pragmatice źródła historycznego (= *Acta Universitatis Vratislaviensis* 2783, *Historia CLXXI: 279–291*).
- Jähnichen, Manfred [1981]. Poznámky k umělecké struktuře autobiografie „Vita Caroli“ z aspektu autorova postoje. In. *Mezinárodní vědecká konference Doba Karla IV. v dějinách národů ČSSR*. Materiály ze sekce jazyka a literatury. Praha, s. 109–116.
- Ježek, Jan [1900]. *Jan z Jenštejna, třetí arcibiskup pražský*. Praha: Nákladem Katolického spolku tiskového.
- Jireček, Hermenegild [1863]. Válečníci čeští XV. století. Jevěvůdci krále Jiřího ve válce s Matyášem. In. *Památky. Časopis Musea království Českého pro dějepis hlavně český*, vydávaný od Archeologického sboru Musea království českého nákladem Matice české V., Praha, s. 72–73
- Johaneke, Peter – von Lappitz, Andreas [1975]. *Der Krabath. Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, 2. vyd. 1, Berlin – New York, sl. 340–341.
- Kadlec, Jaroslav [1975]. *Jan z Jenštejna. Sborník přednášek IV. teologického kursu pro kněze, 1973*. Litoměřice.
- Kadlec, Jaroslav [1998]. Literární činnost roudnických augustiniánských kanovníků. In. Hlaváček, Ivan – Hrdina, Jan – Kahuda, Jan – Doležalová, Eva (ed.). *Facta probant homines, Sborník příspěvků k životnímu jubileu prof. Dr. Zdeňky Hledíkové*. Praha, s. 221–225.
- Kalista, Zdeněk [1978]. Der Hof Karls IV. und das tschechische Geistesleben. In. Seibt, Ferdinand (ed.). *Karl IV. Staatsmann und Mäzen*. München, s. 281–285.
- Kalista, Zdeněk [1971]. *Karel IV. Jeho duchovní tvář*. Praha: Vyšehrad.
- Kanovník Vyšehradský [1874]. Emler, Josef (ed.). *Prameny dějin českých* II. Praha, s. 201–237.
- Kernbach, Anna [2010]. Vincenciova a Jarlochova kronika v kontextu svého vzniku. K dějepisectví přemyslovského období. *Matice moravská* (Knižnice Matice moravské, sv. 28).
- Köhle, Klaus [1969]. *Landesherr und Landstände in der Oberpfalz von 1400–1583. Sozialstruktur und politische Repräsentanz eines frühneuzeitlichen Territoriums*. München.
- Köhn, Rolf [1996]. Autobiographie und Selbststilisierung in Briefsammlungen des lateinischen Mittelalters: Peter von Blois und Francesco Petrarca. In. Aertsen, Jan A. – Speer, Andreas (ed.). *Individuum und Individualität im Mittelalter*. Berlin, New York (= *Miscellanea Mediaevalia* 23), s. 683–703.
- Kölmel, Wilhelm [1996]. Autobiographien der Frühzeit. In. Aertsen, Jan A. – Speer, Andreas (ed.). *Individuum und Individualität im Mittelalter*. Berlin, New York (= *Miscellanea Mediaevalia* 23), s. 667–682.
- Kammann, Johann [1928]. Christoph Fürer und seine Denkwürdigkeiten. *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg* 28: 209–311.

- Kroes, Franz [1877]. *Handbuch der Geschichte Oesterreichs von den ältesten bis zur neuesten Zeit*, II. Berlin. *Kronika Beneše z Weitmile* [1884]. Emler, Josef (ed.). PDČ IV. Praha, s. 201–237.
- Kronika Jana z Marignoly* [1882]. Emler, Josef (ed.). PDČ III. Praha, s. 492–604.
- Kronika Neplachova* [1882]. Emler, Josef (ed.). PDČ III. Praha.
- Küppers, Jochem [2005]. Autobiographisches in den Briefen des Apollinaris Sidonius. In: Reichel, Michael (ed.). *Antike Autobiographien. Werke – Epochen – Gattungen*. Köln, Weimar, Wien, s. 251–277.
- Kurras, Lotte – Stromer, Ullman [1995]. *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, 2. vyd. 9, Berlin – New York, sl. 457–460.
- L'autobiografia nel medioevo*. [1998]. Atti del XXXIV Convegno storico internazionale, Todi, 12–13 ottobre 1997, Spoleto.
- Lammers, Walther [1988]. Unwahres oder Verfälschtes in der Autobiographie Karls IV.? In: Fälschungen im Mittelalter, 1, Kongreßakten und Festvorträge. Literatur und Fälschung, Hannover (= MGH Schriften 33,1), s. 339–376.
- Le Goff, Jacques [1948]. Un étudiant tchèque à l'Université de Paris au XIVe siècle. *Revue des études slaves* 24, s. 143–170.
- Lecarme Jacques, Éliane Lecarme-Tabone [1997]. *L'autobiographie*. Paris (2. vyd. 1999).
- Lehmann, Paul [1953]. Autobiographies of the Middle Ages. *Transactions of the Royal Historical Society* 5 (3): 41–52.
- Lejeune, Philippe [1971]. *L'Histoire de l'autobiographie en France*. Paris.
- Letopis Jarlocha, opata kláštera Milevského* [1874]. Emler, Josef (ed.). PDČ II. Praha, s. 461–516.
- Letopis Vincencia, kanovníka kostela pražského* [1874]. Emler, Josef (ed.). PDČ II. Praha, s. 407–460.
- Letopisové Jindřicha Heimburského* [1882]. Emler, Josef (ed.). PDČ III. Praha, s. 303–321.
- Lippelt, Helmut [1973]. *Thietmar von Merseburg. Reichsbischof und Chronist*. Köln, Wien.
- Lommer, Fr. X. [1907]. *Die böhmischen Lehren in der Oberpfalz*, I. Progr. Amberg.
- Loserth, Johann [1877] Einleitung. In: Beiträge zur Geschichte der hussitischen Bewegung I. Der Codex epistolaris des Erzbischofs von Prag Johann von Jenzenstein. Loserth, J. (ed.). *Archiv für österreichische Geschichte* 55. Wien, s. 273–288.
- Loserth, Johann [1877/ 1878]. Über die Chronik des Minderbruders Nikolaus von Böhmen. *Mitteilungen des Vereins für die Geschichte der Deutschen in Böhmen* 16: 162–164.
- Löwe, H. [1951]. Von der Persönlichkeit im Mittelalter. *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 2: 522–538.
- Lukes, Steven [1973]. Type of Individualism. In: *Dictionary of the History of Ideas*. New York, II, s. 594–604.
- Machilek, Franz [1977]. Klosterhumanismus in Nürnberg um 1500. *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg* 64: 10–45.
- Marsh, Peter [1985]. Identity: An Ethnogenic Perspective. In: Trexler, R. C. (ed.). *Persons in Groups. Social Behavior as Identity Formation in Medieval and Renaissance Europe*. New York, s. 17–30.
- McDonough, Christopher J. [2002]. Two Autobiographical References in the Poetry of Alexander Neckam. *Scripturus vitam*, s. 1019–1023.
- McLaughlin, Mary [1967]. Abelard as Autobiographer: the Motives and Meaning of his „Story of Calamities“. *Speculum* 42: 463–488.
- Misch, Georg [1988]. *Geschichte der Autobiographie* II, 1–2. Das Mittelalter. Erster Teil: Die Frühzeit. Frankfurt am Main (2. vyd.) 1969–1970 (1. sv. 3. vyd. 1988).
- Misch, Georg [1976]. *Geschichte der Autobiographie* III, 1–2. Das Mittelalter. Zweiter Teil: Das Hochmittelalter im Anfang. Frankfurt am Main 1959–1962 (2. vyd. – nezměněné – Frankfurt am Main).
- Misch, Georg [1967]. *Geschichte der Autobiographie* IV, 1. Dritter Teil: Das Hochmittelalter in der Vollendung. Delfoss, Leo (ed.). Frankfurt am Main.
- Misch, Georg [1969]. *Geschichte der Autobiographie* IV, 2. Von der Renaissance bis zu den autobiographischen Hauptwerken des 18. und 19. Jahrhunderts. Frankfurt am Main.
- Misch, Georg [1949–1950]. *Geschichte der Autobiographie* I, 1–2. Das Altertum. Bern.
- Misch, Georg [1954]. *Studien zur Geschichte der Autobiographie, I. Otloh von St. Emeram, II. Die Meditationen Guigos von Chastel, Prior der Grande Chartreuse*. In: Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, I. Philologisch-historische Klasse, Jg. 1954, Nr. 5; III. *Das Bild des Erzbischofs Adalbert in der Hamburgischen Kirchengeschichte des Domscholasters Adam von Bremen*, tamtéž, Jg.

- 1956, Nr. 7; IV, *Die Darstellung der eigenen Persönlichkeit in den Schriften des Abtes Suger von St. Denis*, tamtéž, Jg. 1957, Nr. 4; V. *Johann von Salisburg und das Problem des mittelalterlichen Humanismus*, tamtéž, Jg. 1960, Nr. 6.
- Monnet, Pierre – Schmitt, Jean-Claude [2010]. Introduction. In: Monnet, Pierre – Schmitt, Jean-Claude (překl., ed.). *Vie de Charles IV de Luxembourg. Présentation*. Paris, s. IX–XCVII.
- Neumann, Bernd [2010]. *Identität und Rollenzwang. Zur Theorie der Autobiographie*. Frankfurt (M).
- Niemayer, Gerlinde [1963]. Einleitung. In: *Hermannus quondam Iudaeus Opusculum de conversione sua*. MGH, Die deutschen Geschichtsquellen des Mittelalters 500–1500. Quellen zur Geistesgeschichte des Mittelalters, IV. Weimar.
- Niggel, Günter [2005]. Zur Theorie der Autobiographie. In: Reichel, Michael (ed.). *Antike Autobiographien. Werke – Epochen – Gattungen*. Köln, Weimar, Wien, s. 1–13.
- Novotný, Václav [1905]. Úvod. In: *Kronika zbraslavská*. Přel. Novák, J. V. Úvod a pozn. Novotný, V. Praha, s. VII–LXXII.
- Novotný, Václav [1915]. Náboženské hnutí české ve 14. a 15. století. *Sbírka přednášek a rozprav Karlovy university*, 6/10. Praha: J. Otto, s. 219–264.
- Nussbaum, Felicity A. [1989]. *The Autobiographical Subject. Gender and Ideology in Eighteenth-Century England*. Baltimore, London.
- Oliger, L. [1920]. De quibusdam peribus fr. Nicolao Glassberger recens attributis. *Archivum franciscanum historicum* 13: 388–402.
- Palacký, František [1867]. *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě dle původních pramenův*, V, 2. Praha.
- Paravicini – Ebel, Anke [2007]. *Die Vita Karls IV., ein „Ego-Dokument“?* DA 63, s. 101–109.
- Pascal, Roy [1985]. *Design and Truth in Autobiography*. New York, London.
- Pascal, Roy [1989]. Die Autobiographie als Kunstform. In: Niggel, Günter (ed.). *Die Autobiographie. Zu Form und Geschichte ihrer literarischen Gattung*. Darmstadt, s. 148–157.
- Pepin, Roland [1984]. Autobiography in Alexander Neckam's „*Laus sapientiae divinae*“. *Florilegium* 6: 103–118.
- Petra Žitavského kronika zbraslavská* [1884]. Emler, Josef (ed.). PDČ IV. Praha, s. 1–337.
- Philipp, M. – Stammen, T. [1996]. Fürstenspiegel. In: *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, 3. díl. Tübingen, sl. 495–507.
- Piazzoni, Ambrogio M. [1998]. Epistolari autobiografici? In: *Lautobiografia nel medioevo, Atti del XXXIV Convegno storico internazionale*, Todi, 12–13 ottobre 1997. Spoleto, s. 156–176.
- Polc, Jaroslav V. – Ryneš, Václav [1972]. *Svatý Jan Nepomucký*. Řím: Křesťanská akademie.
- Polc, Jaroslav V. [1999]. Jan Jenštejn. In: Polc, Jaroslav V.: *Česká církev v dějinách*. Praha: KTF UK, s. 241–245.
- Polc, Jaroslav V. [1999]. Proč nebyl arcibiskup Jan z Jenštejna svržen do Vltavy. In: Polc, Jaroslav V. *Česká církev v dějinách*. Praha: KTF UK, s. 293–316.
- Polc, Jaroslav V. [2002]. Giovanni di Jenstejn. *Bollettino dell'Istituto Storico Ceco di Roma* 3: 3–20.
- Proksch, Constance [1994]. *Klosterreform und Geschichtsschreibung im Spätmittelalter*. Köln, Weimar, Wien.
- Psik, Richard [2008]. *Invectiva prosotetrasticha*. In: *Vlricum Polonum*. Součást sbírky listů a diktamin mistra Jindřicha z Isernie. Ostrava.
- Radding, C. M. [1978]. Evolution of Medieval Mentalities: A Cognitive Structural Approach. *Amer. Hist. Revue* 88: 577–597.
- Rädle, F. [1978]. Karl IV. als lateinischer Autor. In: Seibt, Ferdinand (ed.). *Karl IV. Staatsmann und Mäzen*. München, s. 253–260.
- Reichel, Michael (ed.) [2005]. *Antike Autobiographien. Werke – Epochen – Gattungen*. Köln, Weimar, Wien.
- Rein, Adolf [1919]. Über die Entwicklung der Selbstbiographie im ausgehenden deutschen Mittelalter. *Archiv für Kulturgeschichte* 14: 193–213.
- Reitinger, Lukáš [2015]. Psal tzv. Kanovník vyšehradský opravdu na Vyšehradě? První Kosmův pokračovatel v kontextu dějepisectví přemyslovského věku. *Český časopis historický* 113: 635–668.
- Repertorium fontium historiae medii aevi*, VI. [1991]. Romae.

- Riché, Pierre [1979]. *Les écoles et l'enseignement dans l'Occident chrétien de la fin du Ve siècle au milieu du XIe siècle*. Paris.
- Rubenstein, Jay [2002]. *Guibert of Nogent. Portrait of a Medieval Mind*. New York, London.
- Säger, P. [1981]. Nikolaus Glassberger. In: *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, 2. vyd. 3, sl. 51.
- Säger, P. [1981]. Nikolaus Glasberger. In: Ruh, K., et al. *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon* 3, col. 49–52.
- Sedlák, Jan [1915]. Archiepiscopi Joannis de Jenstein De fugiendo seculo (Libellus secundus). In: Sedlák, Jan. *M. Jan Hus*. Praha: Dědictví sv. Prokopa, s. 49–67.
- Sedlák, Jan [1915]. *M. Jan Hus*. Praha: Dědictví sv. Prokopa.
- Seton, Walter [1923]. *Nicholas Glassberger and his Works. With the Text of his Maior Cronica Boemorum Moderna (A.D. 1200–1310)*. Manchester (= British Society of Franciscan Studies vol. XI).
- Schaller, Brigitte [1993]. Der Traktat des Heinrich von Isernia De coloribus rhetoricis. *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 49: 113–153.
- Schaller, Hans Martin [1993]. de Isernia, Enrico. In: *Dizionario Biografico degli Italiani* 42. Roma, s. 743–746.
- Schaller, Hans Martin [1995]. Rather (Ratherius). Bf. V. Verona und Lüttich. In: *Lexikon des Mittelalters* VII. München, sl. 457 – 458.
- Scharer, Anton [2005]. Die Stimme des Herrschers. Zum Problem der Selbstaussagen in Urkunden. In: Hruza, Karel – Herold, Paul (ed.). *Wege zur Urkunde. Wege der Urkunde. Wege der Forschung. Beiträge zur europäischen Diplomatik des Mittelalters*. Wien, Köln, Weimar, s. 13–21.
- Schauwecker, Helga [1963]. *Otloh von St. Emmeram*. München (Sonderausgabe aus den „Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktinerordens und seiner Zweige LXXIV, 1963“). Samostatně: táž, *Otloh von St. Emmeram. Ein Beitrag zur Bildungs- und Frömmigkeitsgeschichte des 11. Jahrhunderts*. Würzburg 1964.
- Schlothuber, Eva [2005]. Die Autobiographie Karls IV. und die mittelaltelrichen Vorstellungen vom Menschen am Scheideweg. *Historische Zeitschrift* 281, s. 561–591.
- Schmidt, Karl [1967]. Über das Verhältnis von Person und Gemeinschaft im früheren Mittelalter. *Frühmittelalterliche Studien* 1: 225–249.
- Schmidt, Karl [1996]. Zink, Burckhard. In: *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, 2. vyd., 10. Berlin, sl. 1556–1558.
- Schmolinsky, Sabine [1999]. Selbszeugnisse im Mittelalter. In: Arnold, Klaus – Schmolinsky, Sabine – Zahnd, Urs Martin (ed.). *Das dargestellte Ich. Studien zu Selbszeugnissen des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit*. Bochum, s. 19–28.
- Siegel, Karl [1917]. Die Fehde Egers mit Ritter Jorg von Zedwitz auf Liebenstein. In: *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen* 55. Prag.
- Sizoo, Alexander [1950]. Autobiographie. In: *Reallexikon für Antike und Christentum. Sachwörterbuch zur Auseinandersetzung des Christentums mit der antiken Welt*, I. Stuttgart, sl. 1050–1055.
- Skřivánek, Milan [1966]. *Léna Koruny české v říši, Lužici a Slezsku (Od konce XIV. stol. do roku 1615)*. Dipl. práce FF UK, Praha.
- Sladkovská, Kamila [2009]. Česká účast ve válce o dědictví landshutské roku 1504. *Husitský Tábor: sborník Husitského muzea* 16: 147–245.
- Spěváček, Jiří [1978]. Karel IV. a jeho vlastní životopis. In: *Vita Karoli Quarti*. Přel. Pavel, Jakub. Revize lat. textu Ryba, Bohumil. Praha: Odeon, s. 168–198.
- Spiewok, Wolfgang [1995]. Die deutsche Autobiographie im Mittelalter. In: Buschinger, Danielle – Spiewok, Wolfgang (ed.). *Die Autobiographie im Mittelalter – Autobiographie et references autobiographiques au Moyen Age*. Greifswald, s. 73–81
- Spiewok, Wolfgang [1999]. *Geschichte der deutschen Literatur III*. Greifswald.
- Staročeská kronika tak řečeného Dalimila* [1988]. Vydání textu a veškerého textového materiálu. Daňhelka, Jiří – Hádek, Karel – Havránek, Bohuslav – Kvitková, Naděžda. Praha: Academia.
- Struve, Tilman [1992]. Die Wende des 11. Jahrhunderts, Symptome eines Epochenwandels im Spiegel der Geschichtsschreibung. *Historisches Jahrbuch* 112: 324–364.

- Sviták, Zbyněk [1990]. Každodenní život v rakousko-českých vztazích. Jindřich, notář Přemysla Otakara II. In: Bláhová, Marie – Hlaváček, Ivan (ed.). *Česko-rakouské vztahy ve 13. století. Rakousko (včetně Štýrska, Korutan a Kraňska) v projektu velké říše Přemysla Otakara II. Sborník příspěvků ze symposia konaného 26.–27. září 1996 ve Znojmě*. Praha: Rakouský kulturní institut, Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, s. 237–245.
- Šebánek, Jindřich – Dušková, Sáša [1969]. Das Urkundenwesen König Ottokars II. von Böhmen. 2. díl 1264–1278. *Archiv für Diplomatik* 15, s. 275–276, 331–341, 368–371.
- Švábenský, Mojmir [1973]. *Cerroniho sbírka 13. stol. – 1845*, svazek II. Brno: Státní archiv v Brně.
- Tellenbach, Gerd [1957]. *Zur Bedeutung der Personenforschung für die Erkenntnis des früheren Mittelalters*. Freiburger Universitätsreden, NF 25. Freiburg in Br.
- Tersch, Harald [1998]. *Österreichische Selbstzeugnisse des Spätmittelalters und der frühen Neuzeit (1400–1650). Darstellung in Einzelbeiträgen*. Wien, Köln, Weimar.
- Tersch, Harald [2000]. Vielfalt der Formen. Selbstzeugnisse der frühen Neuzeit als historische Quellen. In: Winkelbauer, Thomas (ed.). *Vom Lebenslauf zur Biographie*. Waidhofen/Thaya.
- Třeštítk, Dušan [1962]. Formularze czeskie XIII wieku. Rękopisy i filiacje. *Studia Źródloznawcze. Commentationes* 7.
- Ulbricht, Otto [1992]. Ich-Erfahrung. Individualität in Autobiographien. In: Dülmen, Richard (ed.). *Entdeckung des Ich. Die Geschichte der Individualisierung vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Köln, Weimar, Wien, s. 109–144.
- Ullmann, W. [1967]. *The Individual and Society in the Middle Ages*. Baltimore, London.
- Ulmschneider, Helmgard [1987]. von Thein, Christoph. In: *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, 2. vyd. 11. Nachträge und Korrekturen, sl. 323–326.
- Ulmschneider, Helmgard [1987]. Michel, Nikolaus. In: *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, 2. vyd. Berlin, New York, sl. 713–718.
- Ulmschneider, Helmgard [1985]. von Diesbach, Ludwig. In: *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, 2. vyd. Berlin, New York, sl. 993–997.
- Úlovec, Jiří [1993]. Tvrziště v obci Týn, okres Sokolov. *Muzejní a vlastivědná práce* 3.
- Velten, Hans Rudolf [1995]. *Das selbst geschriebene Leben. Eine Studie zur deutschen Autobiographie im 16. Jahrhundert*. Heidelberg.
- Viléma, děkana kapituly vyšehradského Život Arnošta, arcibiskupa pražského [1873]. Ed. Josef Truhlář. PDČ I. Praha, s. 398–400.
- Vom Individuum zur Person. Neue Konzepte im Spannungsfeld von Autobiographietheorie und Selbstzeugnisforschung* [2005]. Jancke, Gabrielle – Ulrich, Claudia (ed.). Berlin (= Querelles. Jahrbuch für Frauen- und Geschlechterforschung 2005, díl 10).
- Vondráček, Vladimír [1977]. Nemoc arcibiskupa Jana z Jenštejna. In: *Jenštejn 1977 /Sborník*, Brandýs nad Labem – Stará Boleslav.
- Wagner – Egelhaaf, Martina [2005]. *Autobiographie*. Stuttgart, Weimar (2. vyd.).
- Wachinger, Burghart [1989]. Oswald von Wolkenstein. In: *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, 2. vyd., 7, Berlin – New York, sl. 134–169.
- Wachinger, Burghart [1983]. Hugo von Montfort. In: *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, 2. vyd. 4, sl. 243–251.
- Weltsch, Ruben Ernest [1968]. *Archbishop John of Jenstein (1348–1400). Papalism, Humanism and Reform in Pre-hussite Prague*. The Hague, Paris: Mouton.
- Wenzel, Horst [1980]. *Die Autobiographie des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit*. 1. Die Selbstdeutung des Adels; 2. Die Selbstdeutung des Stadtbürgertums. München.
- Wolf, Joseph [1863]. Eine Selbstbiographie aus dem Anfange des 16. Jahrhunderts. In: *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen* II, 2: 67–73.
- Wolverton, Lisa [2015]. *Cosmas of Prague. Narrative, Classicism, Politics*. Washington D. C.
- Wuthenow, R.-R. [1992]. Autobiographie, autobiographisches Schrifttum. In: *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Ueding, Gert (ed.), I. Tübingen, sl. 1267–1276.
- Zahnd, Martin [1986]. Die autobiographischen Aufzeichnungen Ludwig von Diesbachs. *Studien zur spätmittelalterlichen Selbstdarstellung im oberdeutschen und schweizerischen Raume*. Bern.

- Zahnd, Martin [1999]. Stadtchroniken und autobiographische Mitteilungen. Studien zur Selbstdarstellung spätmittelalterlicher Bürger. In: Arnold, Klaus – Schmolinsky, Sabine – Zahnd, Urs Martin (ed.). *Das dargestellte Ich. Studien zu Selbstzeugnissen des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit*. Bochum, s. 29–51.
- Zachová, Jana [1997]. Předmluva. In: *Chronicon Francisci Pragensis – Kronika Františka Pražského*. Ed. Jana Zachová. Prameny dějin českých, Nová řada I. Praha.
- Zimmermann, Bernhard [2005]. Augustinus, Confessiones – eine Autobiographie; Überlegungen zu einem Scheinproblem. In: Reichel, Michael (ed.). *Antike Autobiographien. Werke – Epochen – Gattungen*. Köln, Weimar, Wien, s. 237–249.
- Život císaře Karla IV.* [1882]. Emler, Josef (ed.). PDČ III. Praha, s. 325–441.

Prof. PhDr. Marie Bláhová, DrSc., je vedoucí Katedry pomocných věd historických a archivního studia Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Specializuje se na kulturní dějiny středověku, středověkou historiografii, pomocné vědy historické, především chronologii a diplomatiku, nauku o pramenech. Mezi její stěžejní publikace patří Evropská sídliště v latinských pramenech období raného feudalismu. Terminologický rozbor (Praha 1986), Staročeská kronika tak řečeného Dalimila v kontextu středověké historiografie latinského kulturního okruhu a její pramenná hodnota (Praha 1995), Historická chronologie (Praha 2001), Velké dějiny země Koruny české I. (Praha–Litomyšl 1999, spoluautorka), dále pak překlady středověkých kronik, četné studie v českých i zahraničních sbornících a časopisech a kapitoly v monografiích.

Proměny hodnotových orientací a sebehodnocení obyvatel Hlučínska a České republiky*

FRANTIŠEK ZNEBEJÁNEK**

Changes in Value Orientations and Self Assessment of Hlučínsko Region Inhabitants and the Czech Republic

Abstract: The study is trying to contribute to the knowledge of the development and behaviour of the inhabitants of buffer zones. It is based on the historical development of the Hlučínsko region and the Czechoslovakia, later the Czech Republic. A set of questions is formulated based on the developmental differences between the two territories. A survey was carried out in 2014 of 604 respondents of the Hlučínsko region and 1000 respondents of the entire Czech Republic. From the point of view of value orientation, the results of the survey show Hlučínsko region inhabitants to be still different from those of the entire Czech Republic, without, however, showing substantial differences between the two youngest age cohorts. It is the middle age cohort that plays the key role in the changes of value orientation. In the Hlučínsko region, changes in value orientation are mainly due to the increasing role of education. Self assessment of the Hlučínsko region inhabitants combines traditionalism and openness to change. It may be a consequence of their ability to adapt to the pressure of the administration of the respective state to which they belonged. On the basis of the data obtained, it can be concluded that the youngest age cohort of Hlučínsko region inhabitants is already integrated into Czech society.

Keywords: Hlučínsko region; Czech republic; history; value orientation; self assessment

DOI: 10.14712/23363525.2016.10

Úvod

Hlučínsko je specifický region České republiky. Je to region historický, nikoliv administrativní. Region, ve kterém narážíme na nevšední a neočekávané jevy – na regionální endogamii, mentální spojení s Německem, konzervativnost a zároveň otevřenost změně, mám-li jmenovat ty nejdůležitější.

Hlučínsko je v mnoha ohledech podobné některým jiným evropským regionům, např. Alsasku-Lotrinsku, Horní Adiži, Hornímu Slezsku atd. Společným jmenovatelem těchto území je skutečnost, že tvořila nárazníkové pásmo vlivů mocných sousedů. Obyvatelstvo těchto pásem bylo často vystaveno nechtěným změnám státní příslušnosti, na které reagovalo specifickým způsobem. Hlučínsko tak poskytuje skrze svou historii vhled do procesů, jimiž lidé v těchto regionech vytváří a proměňují své charakteristiky, včetně hodnotových struktur.

Cílem této studie je proto odpovědět na otázku, do jaké míry se po sedmdesáti letech života v Československu, resp. v České republice hodnotové orientace Hlučičanů změnily.

* Tato studie byla finančně podpořena Grantovou agenturou České republiky (reg. č. projektu: 13-23870S P404).

** Mgr. František Znebejánek, Ph.D., Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci, Katedra sociologie, andragogiky a kulturní antropologie, tř. Svobody 26, 771 00 Olomouc. E-mail: frantisek.znebejanek@upol.cz.

Dalším cílem je odhalit vliv vzdělání na hodnotové orientace populace, která byla většinou obyvatelstvem často vnímána jako populace cizinců a sama se také takto cítila [srov. Kubátová 2015].

Studie je založena na předpokladu, že hodnotové orientace Hlučíňanů vykristalizovaly z jejich historických zkušeností a představují relativně stabilní aspekt hodnotových struktur, který do značné míry ovlivňoval a částečně ještě stále ovlivňuje názory a jednání Hlučíňanů.

Hlučínsko ve světle sociálněvědních analýz

Hlučínsko se stalo mnohokrát předmětem zájmu analýz různých společenských věd. Bylo tomu tak nejspíš proto, že Hlučínsko představuje naprosto jedinečný kulturněhistorický a politickogeografický útvar. Patří spolu s Vitorazskem a Valtickem mezi tři regiony, které byly v roce 1938 obsazeny Německem ne jako Sudety, nýbrž jako historické území Velkoněmecké říše. Na rozdíl od Vitorazska a Valticka, z nichž bylo původní německé obyvatelstvo odsunuto a území bylo následně dosídleno národnostně a kulturně odlišným obyvatelstvem, na Hlučínsku k masovému odsunu nedošlo, a tak z historického hlediska tvoří naprosto unikátní region České republiky.

Jako první projevil zájem o Hlučínsko historikové. V předválečné historické literatuře vystupuje Hlučínsko např. v pracích Kaprase [1922] a Stránského [1938]; po 2. světové válce se historii Hlučínska věnuje např. Peřich [1945, 1950], Plaček [1997, 2000, 2007] nebo Binar [2014].

Po 2. světové válce se Hlučínsko stalo také předmětem zájmu etnologů a etnografů, kteří se snažili zachytit nejstarší formy způsobu života na Hlučínsku [např. Satke 1994, 1999; Šefčík 1999; Šrámková 1999; Váchová 1999]. Hlučínsku bylo např. v roce 1950 věnováno dvojčíslí (1–2) časopisu *Český lid*. V roce 1998 se pak na Hlučínsku uskutečnila mezinárodní konference, jejíž příspěvky byly v roce 1999 vydány pod názvem *Lidová kultura na Hlučínsku* [Šefčík 1999].

Sociologická literatura se Hlučínsku rovněž věnuje, např. prací Premusové [1999], jež se soustřeďuje především na charakteristiky lokálního společenství. Mečiar [2007, 2008] se zabývá mezigeneračními proměnami identit na Hlučínsku. Na různé aspekty životního způsobu Hlučíňanů se soustřeďují práce Kubátové [2013, 2014], mezigeneračních proměn hodnotových preferencí Hlučíňanů se dotýká Znebežánek [2014]. Kniha Kubátové a kol. [2015] se zabývá proměnami životního způsobu Hlučíňanů, které jsou zasazeny do velmi širokého historického, sociálního a kulturního kontextu. Tato kniha také naznačuje vztah hlučínské historie a hodnot obyvatel Hlučínska. Hodnotové orientace Hlučíňanů ve srovnání s některými evropskými zeměmi analyzují Matějí a Anýžová [Matějí – Anýžová 2016]. Na specifičnost hodnot, přesvědčení a tradice poukazuje Kubátová, která se mj. zabývá historickým kontextem Hlučínska a úlohou socializačního procesu v mezigeneračním přenosu hodnot, přesvědčení a tradice [Kubátová 2016].

Uvedené práce Kubátové, Kubátové a kol., Matějí a Anýžové či Znebežánka upozorňují na specifičnost hodnotových struktur a životního způsobu Hlučíňanů. Tato studie je další z řady prací orientujících se na výzkum hodnotových aspektů života Hlučíňanů jako jednoho z důležitých faktorů umožňujících vysvětlení specifičnosti Hlučínska.

Teoretická východiska

Studie se opírá o předpoklad, že zkušenosti lidí s proměnami životních podmínek se podílejí na formování jejich hodnotových struktur. V dnes již klasické teorii tiché revoluce ukazuje Inglehart, že mezigenerační změny hodnot jsou spojeny s proměnami životních podmínek lidí. Domnívá se, že změny na systémové úrovni (ekonomické, technologické, změny v zajištění výživy, stejně jako odlišné zkušenosti věkových kohort, absence „totálního“ válečného konfliktu v životě minulé generace, zvýšená úroveň vzdělanosti, rozvoj masových komunikačních prostředků nebo zvýšení geografické mobility) vedou mj. ke změnám hodnot [Inglehart 1977: 5]. Inglehart tak vytyčil důležitý směr zkoumání proměn společnosti a tuto výzkumnou orientaci sleduje také tato studie.

Inglehartova myšlenka „tiché revoluce“ je pro tuto studii pouze inspirací, neboť nesleduje posun od materiálních hodnot k hodnotám postmateriálním. Je inspirována Inglehartovým předpokladem vztahu mezi změnami ekonomické situace či zkušeností lidí a proměnami jejich hodnot.

Studie se nezabývá proměnami celé hodnotové struktury, soustřeďuje se na hodnotové orientace, které Prudký vymezuje jako „cestu, zacílení, směr, kterým se hodnoty (a zřejmě i z nich vyplývající chování) budou pravděpodobně ubírat či ubírají“ [Prudký 2009: 34]. Identifikaci hodnotových orientací proto můžeme považovat za jeden z klíčů k pochopení chování individuí i jejich skupin.

Z hlediska této studie je důležité, že hodnotové orientace nejsou statické, ale naopak mají svou vlastní dynamiku, a to obzvláště v době velkých společenských, politických a jiných změn [Šmídová – Vávra – Čížek 2010]. Takové změny se v posledních zhruba sto letech na Hlučínsku odehrály, a proto lze předpokládat významné posuny některých hodnotových orientací Hlučičanů.

Metodika

Dosavadní práce o Hlučínsku, především historické a sociologické analýzy, dovolují formulovat následující hypotézy.

Hypotéza 1

Příslušníci nejstarších věkových kohort Hlučínska a Česka se významně odlišují z hlediska hodnotových orientací. Mezi příslušníky nejmladší kohorty Hlučínska a Česka se již významné rozdíly mezi hodnotovými orientacemi neobjevují.

Tato hypotéza vychází z předpokladu, že mezi hodnotovými orientacemi nejstarší kohorty Hlučičanů a Čechů existují výrazné rozdíly, a to především v důsledku jejich odlišných historických zkušeností a obsahu historické paměti [srov. Znebejánek 2015].

Předpokládal jsem, že nejstarší hlučínská kohorta je tvořena starousedlíky a právě ti byli ovlivněni jinými historickými událostmi než nejstarší kohorta Česka.¹ Tento předpoklad je, zdá se, udržitelný. Na Hlučínsku nedošlo po 2. světové válce k masovému odsunu Němců. Odsunuto bylo zhruba jen něco mezi 2278 a 2436 osob [Binar 2014: 227], což

¹ Termín „Česko“ v této studii uvádím jako praktickou zkratku označení území České republiky bez Hlučínska.

představuje asi 4,5 % obyvatelstva Hlučínska v roce 1945. Struktura obyvatelstva se příliš nezměnila ani v důsledku osídlování pohraničí, v jehož rámci se přistěhovalo 3274 lidí [Binar 2014: XXXV–XXVII]. Tyto informace napovídají, že nejstarší (a snad i prostřední) věková kohorta Hlučičanů je dostatečně podobná Hlučičanům předválečným, tedy těm, kteří byli vystaveni odlišným historickým vlivům než stejné věkové kohorty Česka. Při testování hypotéz jsem proto nejdříve srovnával nejstarší kohorty Hlučínska a Česka.

Hlučínsko však bylo ovlivněno industrializací, zvláště industrializací Ostravska, v jejímž důsledku došlo k přistěhování určitého počtu lidí z Česka především do Hlučína, zdaleka nejlidnatější obce Hlučínska. Tato skutečnost mohla do jisté míry proměnit demografické charakteristiky Hlučičanů, zejména jejich nejstarší kohorty, a narušit jejich homogenitu jako historicky svébytného etnika.

Možný vliv důsledků modernizace, tj. proměny charakteristik hlučínského městského obyvatelstva, jsem eliminoval očištěním vzorku hlučínského a českého obyvatelstva od obyvatelstva městského. Kategorie venkovského obyvatelstva tak zahrnuje většinou hlučínské starousedlíky, u nichž je možno oprávněně uvažovat o vlivu historických událostí na vývoj hodnotových orientací. Venkovskou obec jsem přitom vymežil podle Perlína a Hupkové jako obec do 3000 obyvatel [Perlín – Hupková 2010: 1]. Také v tomto srovnání je klíčovou nejstarší kohorta Hlučičanů, která by měla nést nejzřetelnější stopy vlivů historických proměn Hlučínska. Měla by se proto z hlediska hodnotových orientací výrazně odlišovat od nejstarší kohorty Česka, jež zažila velmi odlišné historické události.

Další pokus o falzifikaci hypotézy o vlivu odlišných historických zkušeností na nejstarší kohorty Hlučínska a Česka byl založen na srovnání Hlučínska a Moravskoslezského kraje. V případě absence významných rozdílů mezi nejstaršími kohortami by bylo nutno předpoklad o vlivu odlišných podmínek na hodnotové orientace nejstarší kohorty Hlučičanů odmítnout.

V jiné studii jsem naznačil, že kolektivní paměť Hlučičanů nesahá příliš za konec 1. světové války, po níž se Hlučínsko stalo součástí Československa [Znebežánek 2015]. O vlivech formujících hodnotové struktury Hlučičanů před 1. světovou válkou lze tedy jen spekulovat. Z tohoto důvodu jsem se v popisu historických událostí zaměřil především na historii Hlučínska po 1. světové válce. Historické události tvoří důležitý kontext vývoje hodnotových orientací na Hlučínsku a poskytují efektivní nástroj pro porozumění získaným datům.

Zdůvodnění druhé části hypotézy 1 je založeno na předpokladu, že hodnotové orientace nejmladší hlučínské a české věkové kohorty jsou velmi podobné, neboť příslušníci těchto kohort byli coby příslušníci stejného státu vystaveni podobným sociálním, politickým a kulturním vlivům [srov. Znebežánek 2015]. Těchto vlivů je celá řada, avšak zdá se, že důležitou okolností je vyrovnání rozdílů v podílu příslušníků těchto kohort se středoškolským a vysokoškolským vzděláním. Proto je možno formulovat následující hypotézu.

Hypotéza 2

Podobnost hodnotových orientací nejmladší hlučínské a české věkové kohorty souvisí s vyrovnáním rozdílů v podílu příslušníků těchto kohort, kteří dosáhli maturity a vysokoškolského vzdělání.

Jedním z možných vysvětlení změn v mezigeneračních hodnotových orientacích Hlučíňanů je vzdělání a jeho vliv. Přímý vztah mezi vzděláním a proměnami hodnotových orientací nebyl, pokud je mi známo, identifikován. Úloha vzdělání v proměnách hodnotových orientací může být odvozena nepřímo, např. na základě pozitivního vztahu mezi vzděláním a individuální modernizací, který zaznamenali Inkeles a Smith. Ti na základě analýzy provedené v šesti zemích ukázali, že vzdělání napomáhá individuální modernizaci a změně [Inkeles – Smith 1974]. Inspiraci může představovat např. také práce Šafra, který upozornil na vztah mezi vzděláním a individuálními charakteristikami lidí, když našel rozdíly ve výchově dětí v rodinách vysokoškoláků a dělníků [Šafr 2011].

Tato hypotéza může být opřena také o důsledky úsilí pruských úřadů koncem 19. století a československých úřadů po roce 1945, jež považovaly školu za důležitý nástroj asimilační politiky [srov. Znebejánek 2015].

Soubor zkoumaných hodnotových orientací byl určen na základě výsledků analýzy životního způsobu Hlučíňanů, který ukázal, že v jejich životě sehrává důležitou roli hodnota rodiny a práce [Znebejánek 2014] a také náboženství a regionálního povědomí [srov. Kubátová 2015]. Další hodnotové orientace, které byly v této studii podrobeny zkoumání, byly vybrány na základě výsledků kvantitativního výzkumu provedeného na Hlučínsku v roce 2014 [srov. Matějí – Anýžová 2016].

Uvedené hypotézy budou testovány především z hlediska rozdílu mezi věkovými kohortami, které zachycují proměny hodnotových orientací v čase. Věkové kohorty byly vymezeny následovně:

- předválečná, válečná a raně poválečná věková kohorta, jejímž příslušníkům bylo v roce 2014 více než 55 let;
- kohorta socialistická, jejímž příslušníky jsou lidé, kterým bylo v roce 2014 od 55 do 36 let;
- kohorta těsně předlistopadová a polistopadová, která zahrnuje Hlučíňany, jimž bylo v roce 2014 od 35 do 18 let.²

Z praktických důvodů tyto kohorty dále v textu označuji jako „nejstarší“, „prostřední“ a „nejmladší“.

Data pro potvrzení či vyvrácení uvedené hypotézy přineslo reprezentativní šetření, které bylo provedeno v rámci projektu GA ČR s názvem *Proměny způsobu života a modernizační procesy v mikroregionu Hlučínsko*. Data byla sebrána v období květen–červenec 2014. Respondenti byli vybráni metodou víceetapňového stratifikovaného náhodného adresního výběru s využitím explicitní stratifikace a výběrem respondenta metodou příštích narozenin. Pro sběr dat byla použita metoda CAPI (osobní sběr v domácnostech respondentů s využitím notebooků). Na Hlučínsku činila návratnost 60,1 %, v Česku 61,6 %. Tak bylo získáno 1000 dotazníků za Česko a 605 dotazníků za Hlučínsko.

² Věková struktura respondentů svádí k domněnce, že provedený výzkum byl založen na rozdílech mezi generacemi. V přísném slova smyslu však nelze mluvit o generacích. Respondenti v jednotlivých kohortách někdy nejsou příslušníky rodiny ve smyslu děd, otec, syn. Snaha o uplatnění generačního hlediska by narazila také na další obvyklé potíže s konstrukcí generací. Tvorba generací podle kritéria chronologického věku mnohdy neodlišila rodinné generace a určitá rodinná generace byla velmi často spojena s odlišnými historickými zkušenostmi než stejná rodinná generace jiné rodiny. Z tohoto důvodu analýza pracovala s věkovými kohortami.

Pro základní určení vztahů mezi proměnnými na Hlučínsku a v Česku byl použit chí-kvadrát test. Hladina významnosti $\alpha = 0,05$ nebyla až na uvedené případy překročena. Podmínky pro použití chí-kvadrát testu byly kromě uvedených případů splněny. Pro posouzení rozdílů relativních četností bylo ve vhodných případech použito kritérium epsilon. Ve všech kontingenčních tabulkách v další části studie jsou uvedeny pouze relativní četnosti. Pro hlubší vhléd do vztahů mezi relevantními proměnnými byla uplatněna logistická regrese.

Uvedené hypotézy vycházející z odlišné minulosti Hlučínska a Česka si vynucují alespoň krátký přehled historie Hlučínska, který uvádím v další části studie. Věnuji v něm pozornost zvláště těm okolnostem, které podle mého soudu napomáhaly rozhodující měrou utvářet hodnotové orientace Hlučičanů nebo reprezentují vliv školské politiky na asimilaci obyvatel Hlučínska.

Krátká historie Hlučínska

Hlučínsko se rozkládá na území mezi městy Opavou a Ostravou, které přiléhá svými severními hranicemi k jižním hranicím Polska. Jeho historie je velmi dlouhá a sahá až do období keltského osídlení v 5. stol. n. l. Z hlediska této stati je ale důležité až slovanské osídlení ze 6. století, neboť se slovanským původem Slezanů operovala československá politická reprezentace v jednáních o hranicích nového československého státu po 1. světové válce [Plaček 2007].

Z významných událostí mnoha dalších století je důležité připomenout skutečnost, že v roce 1000 vznikla ve Slezsku diecéze s centrem ve Vratislavi, a tak na jeho území proniklo křesťanství, které dále rozhodujícím způsobem formovalo identitu i životní způsob jeho obyvatel. Událost klíčového významu, která po mnoho staletí ovlivňovala život Slezanů, představovala kolonizace, jež proběhla především ve 13. století a přivedla na území Slezska velký počet německy mluvícího obyvatelstva. Jeho přítomnost ovlivňovala zásadním způsobem dění ve Slezsku v dalších několika staletích.

Ve válkách s Pruskem v letech 1742–1746 ztratila rakouská císařovna Marie Terezie většinu území Slezska včetně Hlučínska. Pruské Slezsko se po nich mělo stát organickou součástí Pruska, což slezská šlechta, duchovenstvo ani měšťané nevítili s nadšením [Peřich 1945]. Z hlediska této studie je však rozhodující, že Hlučičané byli od té doby vystavováni diametrálně odlišným vlivům než obyvatelé území dnešní České republiky.

Vliv Pruska se začal ve Slezsku včetně Hlučínska prosazovat především prostřednictvím škol a náboženství [Peřich 1945]. Již v roce 1764 vstoupil v platnost např. zákaz ustanovování kněží a učitelů, kteří by nemluvili německy [Stránský 1938].

Horní Slezsko, jehož součástí se Hlučínsko stalo, však bylo tradičně katolické a luteránský protestantismus, který začal na jeho území pronikat z Pruska, navíc ve spojení s německým duchem a nacionalismem, byl proto pro katolickou církev i široké vrstvy obyvatelstva nepřijatelný [Peřich 1945].

Přes počáteční odpor Hlučičanů vůči pruské správě bylo jejich vědomí pruským duchem stále více ovlivňováno. Byl to především efekt školství, kterým se prosazovala němčina. Ta začala být pro život obyvatelstva nepostradatelná. Postupně se totiž prohlubovala závislost Hlučičanů na německých zaměstnavatelích, a proto jim stále méně vadilo, že se na základních školách od roku 1863 už od 2. třídy učilo německy [Plaček 2000].

Snaha eliminovat slovanskou národnost a katolictví se nejsilněji projevovала od vyhlášení Kulturkampfu v roce 1882. Tato snaha znovu vzbudila odpor širokých vrstev obyvatelstva Hlučínska [Peřich 1945].

Styk Hlučičanů s rakouským Slezskem a Moravou po pruské anexi velmi zeslábl. Moravci,³ jak si Hlučičané říkali, žili uzavřeně [Stránský 1938; Plaček 1997], což bylo podle Plačka způsobeno především opožděně vybudovanou a nedostatečně propojenou železniční sítí [Plaček 2000]. Tyto skutečnosti pravděpodobně napomáhaly ke krystalizaci hlučínského konzervatismu a k tvorbě specifické identity jeho obyvatel [srov. Plaček 1997]. Hlučičané však byli přes svůj konzervatismus schopni přijmout mnoho inovací. Ty do jejich života pravděpodobně vnášeli zvláště navrátilci z vojenské služby v Prusku, později v Německu a také jejich sousedé pracující sezónně v Porýní, především tesaři a zedníci [srov. Stránský 1938].

Pro utváření identity a života obyvatel Hlučínska představovala klíčovou událost prohra Německa a Rakousko-Uherska v 1. světové válce. Argumentem reprezentace nově vznikajícího československého státu pro začlenění Hlučínska do jeho území byl slovanský původ obyvatelstva Hlučínska, skutečnost, že do roku 1742 jeho území přináleželo k Českému království a že Hlučičané mluví moravsky [Plaček 2007]. Významnou roli sehrávaly také hospodářské, komunikační a strategické důvody [Kapras 1922]. Část Ratibořského okresu – později nazývaná Hlučínsko a obydlená Moravci – připadla nakonec podle závěrů versailleské konference v roce 1921 Československu [Žáček 2004].⁴

V letech 1919–1920 se sice Hlučičané lehce loučili s Německem, avšak zároveň nehořovali pro připojení k ČSR. Československo bylo v jejich očích zemí husitů, protináboženských Čechů atd. [Stránský 1938]. Hlučičané viděli v ČSR větší svobody, ale také nedostatek pořádku. Podle jejich soudu Německo lépe pečovalo o dělníky a rolníky než Rakousko-Uhersko [Plaček 2000].

Na postoj Hlučičanů k připojení k ČSR mělo vliv také prohlášení katolických duchovních z pruské části olomoucké diecéze,⁵ kteří odmítali připojení k ČSR. V Katolických novinách té doby bylo možno číst, že se Hlučičané nechtějí přiklonit ani na německou, ani na českou stranu. Určitou úlohu v tomto postoji sehrála skutečnost, že kněží byli většinou „domorodci“ [Plaček 2000], kteří tak patrně hájili vlastní „slezské“ zájmy.

Politická reprezentace ČSR si byla vědoma komplikované situace na Hlučínsku, a proto státní správa neumístila Hlučínsko do země Slezské, kde měli Němci silné pozice, nýbrž ho prohlásila za zvláštní správní útvar. Sčítání lidu v roce 1921 mělo demonstrovat, že bylo správné připojit Hlučínsko k ČSR bez plebiscitu. Sčítání však neproběhlo nezaujatě.⁶ Výsledkem snahy československých úřadů snížit procento obyvatel, kteří by se mohli přihlásit k německé národnosti, vedlo k tomu, že 83 % obyvatel deklarovalo moravskou nebo českou národnost, 16 % německou a 0,5 % polskou. Tak se stalo, že Moravanů a Čechů bylo na Hlučínsku procentuálně více než na zbývajícím území ČSR [Plaček 2000].

Podle smlouvy s Německem se lidé na Hlučínsku (tj. ti, kdo tam žili před připojením k ČSR) mohli do konce roku 1922 rozhodnout pro ponechání si německé státní

³ Za Moravce se označovalo neněmecké obyvatelstvo jižní části Horního Slezska mluvící místním nářečím – moravštinou. Ta byla považována za češtinu, kterou se mluvilo na Moravě.

⁴ Připojení Hlučínska k ČSR předcházela intenzivní diplomatická aktivita [srov. Kapras 1922: 35–46].

⁵ Hlučínsko bylo součástí olomoucké diecéze.

⁶ Sčítací komisaři mohli např. měnit národnost, když se jim zdálo, že byla vyplněna nesprávně.

příslušnosti. Možnosti opce nakonec využilo 13 % obyvatelstva. Vysoké procento optantů bylo způsobeno také tlakem českých úřadů, který se projevoval např. školní výukou pouze v českém jazyce. Ti, kdo optovali pro německou státní příslušnost, ale museli do 12 měsíců odejít do Německa. Tím se podíl Němců na Hlučínsku výrazně snížil [Plaček 2000].

Přičleněním Hlučínska k ČSR došlo k přetržení mnoha tradičních hospodářských vazeb. Do potíží se tak dostali zvláště podomní obchodníci a sezónní dělníci, kteří hledali práci především v Německu [Plaček 2007]. Styky Hlučičanů s Německem se tak zredukovaly jen na udržování převážně příbuzenských vztahů. K uzavřenosti Hlučínska přispívala také skutečnost, že styk s Moravou byl do té doby velmi slabý a omezoval se jen na poutě na Velehrad a do Hrabyně či na omezené využívání pracovních příležitostí v Opavě a v Ostřavě [Stránský 1938].

Hlučičané obviňovali státní správu ČSR z nezájmu o jejich potíže. Podle Stránského ale ČSR Hlučínsko neopomíjela. Postavila např. výrobní tabáku v Dolním Benešově a rozšířila silniční síť. V době hospodářské krize však nedisponovala prostředky, které by mohly situaci na Hlučínsku radikálně zlepšit [Stránský 1938].

ČSR se snažila ovlivnit Hlučínsko také kulturně, především prostřednictvím škol. Zavádění češtiny do škol po roce 1920 však vyvolalo odpor Hlučičanů, který vyvrcholil stávkami školních dětí. Zároveň však ČSR podporovala na Hlučínsku nejen český, ale také německý spolkový život [Plaček 2000]. Život Hlučičanů byl tedy v předválečném Československu mnohdy doprovázen nepříznivými okolnostmi, a proto Hlučičané s Československem nesplynuli [Stránský 1938].

Pro československé úřady tvořili Hlučičané zvláštní kategorii obyvatel. ČSR stála o území Hlučínska, avšak Hlučičanům nedůvěřovala. O tom svědčí např. skutečnost, že když se v letech 1936–1938 stavělo na Hlučínsku pohraniční opevnění, nesměli se hlučičtí Němci účastnit jeho budování. Plaček nevyklučuje možnost, že se ho nesměl účastnit žádný rodilý Hlučičan [Plaček 2007].

Do hlučičanské historie zasáhla velmi silně 2. světová válka. Dne 30. září 1938 přijala československá vláda mnichovský diktát, v jehož důsledku se Hlučínsko stalo součástí Německé říše a bylo začleněno do vládního obvodu Opolí [Plaček 2000].

Obyvatelstvo Hlučínska při přičlenění k Německu většinou vítalo. Lidé, kteří se na Hlučínsku narodili před rokem 1910 a měli zde do 10. 10. 1938 stále bydliště, nabyli podle říšského zákona č. 300 automaticky německou státní příslušnost s právy říšských občanů a to se týkalo také jejich manželských partnerů, dětí a vnoučat [Plaček 2000].

Z nabytí německé státní příslušnosti však vyplývala pro muže povinnost narukovat do wehrmachtu. Mnozí z nich pak na frontách druhé světové války padli. Tato skutečnost tvoří jeden z nejdůležitějších momentů vytváření hlučičanské identity. Její důsledky se projevovaly velmi silně v následujících desetiletích, a to jak symbolicky, tak ekonomicky a politicky.

Válečné osudy Hlučínska pravděpodobně do značné míry přispěly k utváření specifické hlučičanské identity. Je ovšem také nutno uvést, že v posuzování válečné historie se Hlučičané od sebe vzájemně odlišují. Někteří z nich totiž z wehrmachtu zběhli a vstoupili do československých jednotek na východní frontě. Většina Hlučičanů však ztratila své blízké jako vojáky wehrmachtu. Ti pak samozřejmě hodnotí válečné období odlišně než pozůstali příslušníci 1. československého armádního sboru. To se projevuje např. úctou k pomníkům padlých Hlučičanů-vojáků wehrmachtu a velmi rezervovaným, až odmítavým vztahem

k pomníkům padlých vojáků Rudé armády ze strany velké části hlučínského obyvatelstva [Znebejánek 2015].

Po osvobození se v obnoveném Československu pro Němce a také pro ty, kdo mluvili jen německy, radikálně změnilly podmínky.⁷ Byla vytvořena kategorie „státně nespolehlivého obyvatelstva“, která byla vymezena vládním nařízením č. 4/1945 Sb. z 5. května 1945; ve vládou schválených Směrnicích Ministerstva vnitra pro místní a okresní národní výbory z 19. května 1945 a v dekretu prezidenta republiky č. 5/1945 Sb. z 19. května 1945 o neplatnosti některých majetkových jednání z doby nesvobody a o národní správě majetkových hodnot Němců, Maďarů, zrádců a kolaborantů a některých organizací a ústavů (§ 4 a 5) [Arburg – Staněk 2011: 84].

Dekretem prezidenta republiky č. 33/1945 Sb. podepsaným 3. srpna ztratili všichni někdejší českoslovenští státní občané německé národnosti československé občanství k datu, kdy na základě právních aktů a doplňujících předpisů Německé říše získali německou státní příslušnost anebo se z vlastní vůle přihlásili k Němcům.⁸ To se týkalo také národnostně nevyhraněného obyvatelstva Těšínska, Vitorazska a rovněž Hlučínska [Arburg – Staněk 2011: 87].

V důsledku aplikace Benešových dekretů (malého a velkého retribučního dekretu) bylo z bývalého Československa odsunuto cca 2,5 miliónu Němců. Situace Hlučičanů však byla specifická. Jak jsem již uvedl, podle Binaru bylo odsunuto zhruba jen 4,5 % obyvatelstva Hlučínska z roku 1945 [Binar 2014]. Většinou to byli obyvatelé dvou tradičně německých hlučínských obcí Sudic a Třebomi. Ostatních obcí se odsun týkal daleko méně,⁹ i když po jistou dobu nad jejich obyvateli Damoklův meč odsunu visel také [Kubátová 2015]. Přesto však období odsunu zanechalo v kolektivní paměti Hlučičanů významné stopy [srov. Znebejánek 2015].

Od roku 1945 po současnost jsou obě populace – hlučínská i česká – ovlivňovány podobnými makroprocesy. Podobně jako celé Československo také Hlučínsko bylo zasazeno vlnami znárodnování a kolektivizací vesnice. Hlučičané ale viděli v těchto událostech další ránu osudu, jež si nevybrali a který byl důsledkem příslušnosti ke státu, jež ve většině nepovažovali za svůj.

Přibližně v polovině 60. let začali na Hlučínsku pobírat bývalí vojáci wehrmachtu-váleční invalidé nebo manželky či děti po padlých důchody ze Spolkové republiky Německo. Hlučínsko se tak ve srovnání s jinými částmi republiky začalo jevit jako poněkud bohatší region. Tím se ovšem Hlučičané stali populací ještě více podezřelou a ve svém okolí neoblíbenou.¹⁰

⁷ Na Hlučínsku mluvily pouze německy hlavně děti, které během války musely chodit do německých škol bez ohledu na postoj rodičů k Německu.

⁸ Tento dekret se opíral o závěry postupimské konference včetně stanoviska velmocí k transferu Němců z Polska. Československa a Maďarska [Arburg – Staněk 2011: 87].

⁹ Tato skutečnost byla pravděpodobně způsobena celou řadou okolností. Byly to především hospodářské důvody [Arburg – Staněk 2010] a pravděpodobně také politické důvody [srov. Plaček 2000].

¹⁰ Určité tenze tato skutečnost vnesla také do života samotných Hlučičanů. Někteří hlučínské muži totiž z wehrmachtu zběhli a vstoupili do 1. československého armádního sboru. Někteří z těchto zběhů padli, avšak jejich pozůstalí žádné válečné důchody nedostali. Z vyprávění respondentů kvalitativního výzkumu lze soudit, že na Hlučínsko pronikala informace o možnosti pobírat válečný důchod pomalu, a to mj. také proto, že se lidé navzájem neinformovali. Velmi často proto, že si tuto výhodu chtěli ponechat pouze pro sebe [Znebejánek 2015].

Tlak úřadů se poněkud zmírnil v 2. pol. 50. let [Plaček 2000], avšak Hlučíňané byli stále podezřelou populací. Jednak pro svou „válečnou minulost“, jednak pro styky se svými po válce odsunutými příbuznými žijícími ve Spolkové republice Německo, i když to byly styky řídké a úřady kontrolované. Tito příbuzní přiváželi různé „západní zboží“ nedosažitelné v tehdejší Československu, čímž Hlučíňanům do jisté míry vypomáhali [srov. Hantke 2014: 84].

Hlučíňané zřejmě dále trpěli omezenými možnostmi kariérního postupu a omezeným přístupem na střední a vysoké školy. Pro tuto domněnku ale není možno najít odkaz na zákonná nebo úřední opatření. To však z hlediska zkušeností s tehdejší politickým režimem domněnku o znevýhodnění nevylučuje. V Hlučíně sice existovala jedenáctiletá, pak dvanáctiletá střední škola a později gymnázium (původní hlučínské gymnázium bylo založeno již v roce 1920). Na Hlučínsko se ale během dosídlení pohraničí a také v období industrializace Ostravska přistěhoval větší počet obyvatel z ostatních částí republiky, a tak není jasné, z jakých rodin studenti této střední školy pocházeli. Jisté rozšíření přístupu k vysokoškolskému vzdělání přineslo Hlučíňanům přenesení Vysoké školy báňské z Příbrami do Ostravy v roce 1945.

Velké změny vnesla do života Hlučíňanů listopadová revoluce. Kromě změn, které zasáhly celou společnost, tu byly dvě skutečnosti, jež hrály pro mnohé Hlučíňany významnou úlohu. Byla to omluva V. Havla v roce 1990 za poválečný odsun Němců. Nový režim tak ukázal vlídnější tvář těm Hlučíňanům, kteří považovali odsun za velkou křivdu. Podobný efekt měla omluva premiéra Nečase za křivdy spáchané odsunem pronesená v roce 2013 v Bavorském zemském sněmu.

Důležitou skutečností bylo otevření možnosti práce pro Hlučíňany v Německu. Ta byla závislá na uznání německé státní příslušnosti Správním soudem v Kolíně nad Rýnem. Na základě kladného posudku byl zájemci vydán německý pas a ten, jako německý státní příslušník, mohl žádat o práci v Německu.

Nové možnosti především spojené se zvýšením úrovně vzdělání pak přineslo pro Hlučíňany založení Ostravské univerzity v Ostravě a Slezské univerzity v Opavě v roce 1991.

V demokratickém prostředí po roce 1989 mohly na Hlučínsku vzniknout organizace, které byly v období komunistického režimu nemyslitelné. Byly to např. Slezský německý svaz na Hlučínsku založený v roce 1992 nebo Sdružení slezsko-německých přátel Hlučínska v roce 1995. Z Hlučína začalo v roce 2008 vysílat v němčině Halloradio Hultschin, založené jako organizace Sdružení slezsko-německých přátel Hlučíně, o. s.

Důležitou úlohu sehrává v současném životě Hlučínska Sdružení obcí Hlučínska, založené v roce 2003. Sdružení je dobrovolným svazkem 27 obcí se sídlem v Hlučíně a jeho cílem je zlepšování a prohlubování hospodářské, kulturní a jiné spolupráce mezi jeho členy.

V průběhu své pohnuté historie si Hlučíňané vytvořili velmi specifickou identitu. Podle Zicha jsou obyvatelstvem národnostně nevyhraněným, spíše proněmecky orientovaným, avšak lokálně patriotickým. Jeho proněmecká orientace je mírněna právě lokálním patriotismem, orientací některých jeho částí na Polsko a zvláště státní příslušností k České republice [Zich 2015: 61].

Lze tedy říci, že Hlučínsko bylo mnoho desetiletí nárazníkovým pásmem mezi Rakouskem (později Rakousko-Uherskem či Československem) a Pruskem (později Německem). Vlivy obou mocných sousedů se střídaly. Téměř vždy se však setkaly s odporem Hlučíňanů. Soupeři o hlučínské území projevovali snahy o asimilaci Hlučíňanů především

prostřednictvím náboženství nebo školství, které měly potlačit přetrvávající vlivy druhé strany. Hlučíňané se před rychle se střídajícími vlivy uzavřeli, i když byli velmi otevření změnám, jež jim dovolovaly úspěšně se adaptovat.

Hlučínsko a území dnešní České republiky a jejich obyvatelé prožívali zhruba 150 let jiné situace, a to patrně odlišně formovalo jejich identitu, včetně hodnotových orientací. Teprve po roce 1945 zažívají obě populace velmi podobné situace, i když i v prvních poválečných desetiletích se osudy Čechů, přináležejících k válečným vítězům, a Hlučíňanů, ve 2. světové válce poražených, do značné míry odlišují. Po roce 1980 se projevuje jejich pomalá asimilace, i když stále přetrvávají některé významné rozdíly ve srovnání se zbyvající částí České republiky.

Analýzy a interpretace

Hypotéza 1

Příslušníci nejstarší věkové kohorty Hlučínska a Česka se významně odlišují z hlediska hodnotových orientací. Mezi příslušníky nejmladší kohorty Hlučínska a Česka se již významné rozdíly mezi hodnotovými orientacemi neobjevují.

Platnost hypotézy je prověřována souborem následujících osmi tabulek, analyzujících vztah mezi věkovými kohortami Česka/Hlučínska a hodnotovými orientacemi.¹¹

Tabulka 1: Důležitost práce podle věkových kohort ve srovnání Hlučínsko/Česko¹²

populace	věkové kohorty	důležitost práce				Total
		velmi důležitá	dosti důležitá	ne příliš důležitá	vůbec není důležitá	
Hlučínsko	do 35	56,8	32,0	6,5	4,7	100,0
	36–55	58,8	32,4	6,0	2,8	100,0
	56+	54,5	24,6	10,4	10,4	100,0
Česko	do 35	46,3	35,5	11,8	6,4	100,0
	36–55	51,2	40,6	7,0	1,2	100,0
	56+	27,5	28,1	19,7	24,8	100,0

Mezi hlučínskou a českou společností jako celky existují významné rozdíly. V nejstarší hlučínské kohortě nalezneme významně vyšší počet lidí, pro které je práce velmi důležitá, než v nejstarší české kohortě. V nejmladší hlučínské kohortě stále ještě nacházíme významně vyšší počet lidí, kteří považují práci za velmi důležitou, než v české nejmladší kohortě, avšak rozdíl se ve srovnání s nejstaršími kohortami výrazně snížil. To může být způsobeno odlišným chápáním toho, co pro obě populace znamená práce. Kvalitativní výzkum provedený Kubátovou ukázal, že Hlučíňané spojují práci především s prací kolem

¹¹ Obraz hodnotových orientací poskytly odpovědi respondentů na položku dotazníku „Prosím, řekněte o každé z následujících skutečností, jak je ve Vašem životě důležitá“. Těmito skutečnostmi byly: práce, rodina, přátelé a známí, volný čas, politika, náboženství a místo bydliště.

¹² Ve všech tabulkách jsou uvedeny relativní četnosti.

domu a s hospodářstvím [Kubátová 2015]. Můžeme proto spekulovat o tom, že vysoké počty Hlučíňanů, kteří považují práci za velmi důležitou (počty se mezigeneračně téměř nemění), mohou být mj. zapříčiněny tím, že Hlučíňané tradičně nepovažovali práci pro zaměstnavatele za důležitou.

Tabulka 2: Důležitost rodiny podle věkových kohort ve srovnání Hlučínsko/Česko

populace	věkové kohorty	důležitost rodiny				
		velmi důležitá	dosti důležitá	ne příliš důležitá	vůbec není důležitá	Total
Hlučínsko	do 35	86,8	11,5	1,1	0,6	100,0
	36–55	83,8	12,5	3,7	0,0	100,0
	56+	93,0	6,5	0,0	0,5	100,0
Česko	do 35	80,0	16,2	2,0	1,0	100,0
	36–55	81,5	16,1	1,5	0,9	100,0
	56+	78,8	15,5	4,0	1,7	100,0

Česko total: Pearson Chi-Square, Asymp. Sign. (2-sided) = 0,410

Hlučíňané nejstarší kohorty přikládají rodině významně častěji velkou důležitost než nejstarší kohorta Česka; rozdíl mezi nejmladšími kohortami (a také prostředními) je však již nevýznamný.

Tabulka 3: Důležitost přátel a známých podle věkových kohort ve srovnání Hlučínsko/Česko

populace	věkové kohorty	důležitost přátel a známých				
		velmi důležitá	dosti důležitá	ne příliš důležitá	vůbec není důležitá	Total
Hlučínsko	do 35	64,9	30,5	3,4	1,1	100,0
	36–55	58,3	36,6	4,6	0,5	100,0
	56+	68,7	29,0	1,9	0,5	100,0
Česko	do 35	61,1	36,0	3,0	0,0	100,0
	36–55	44,3	48,7	7,0	0,0	100,0
	56+	39,7	49,3	8,7	2,3	100,0

Hlučínsko total: Pearson Chi-Square, Asymp. Sign. (2-sided) = 0,289

Na Hlučínsku jsou přátelé a známí považováni nejstarší kohortou za velmi důležité významně častěji než v Česku. Rozdíl mezi nejmladší kohortou Hlučínska a Česka je již nevýznamný.

Tabulka 4: Důležitost volného času podle věkových kohort ve srovnání Hlučínsko/Česko

populace	věkové kohorty	důležitost volného času					Total
		velmi důležitá	dosti důležitá	ne příliš důležitá	vůbec není důležitá	nevím	
Hlučínsko	do 35	53,4	38,5	7,5	0,6	–	100,0
	36–55	50,9	38,0	9,7	1,4	–	100,0
	56+	66,4	24,3	7,0	1,9	0,5	100,0
Česko	do 35	51,0	41,4	7,6	0,0	–	100,0
	36–55	36,4	55,4	7,6	0,6	–	100,0
	56+	32,2	52,3	12,4	3,1	–	100,0

Hlučičané nejstarší kohorty považují volný čas za velmi důležitý významně častěji než příslušníci této kohorty Česka. Rozdíl mezi nejmladšími kohortami Hlučínska a Česka je již nevýznamný.

Z výsledků srovnávání hodnotových orientací vyplývá paradox – Hlučičané jsou silně orientováni zároveň na práci i na volný čas (více než 50 % každé věkové kohorty). Tento paradox je vysvětlitelný již zmiňovaným zaměřením práce Hlučičanů na domácnost či hospodářství a významem, který pro ně má volný čas. Jak zjistila Kubátová, pro Hlučičany nejstarší a prostřední generace není volný čas časem pro odpočinek, zábavu a koníčky. Je to čas věnovaný právě domácnosti a hospodářství [Kubátová 2015].

Tabulka 5: Důležitost politiky podle věkových kohort ve srovnání Hlučínsko/Česko

populace	věkové kohorty	důležitost politiky					Total
		velmi důležitá	dosti důležitá	ne příliš důležitá	vůbec není důležitá	nevím	
Hlučínsko	do 35	5,1	13,7	34,9	44,6	1,7	100,0
	36–55	7,4	17,5	36,9	37,8	0,5	100,0
	56+	17,6	14,8	30,1	37,0	0,5	100,0
Česko	do 35	3,6	14,2	36,0	45,9	0,3	100,0
	36–55	4,1	12,0	44,2	38,9	0,9	100,0
	56+	4,2	17,4	41,0	37,1	0,3	100,0

Česko total: Pearson Chi-Square, Asymp. Sign. (2-sided) = 0,115

Politika nehraje ani na Hlučínsku, ani v Česku významnou roli. Nejstarší hlučínská kohorta ji považuje významně častěji za velmi důležitou než nejstarší česká kohorta; tuto důležitost ale politice přikládá pouze přibližně 18 % Hlučičanů nejstarší kohorty. Nejmladší kohorty se v obou populacích významně neodlišují.

Tabulka 6: Důležitost náboženství podle věkových kohort ve srovnání Hlučínsko/Česko

populace	věkové kohorty	důležitost náboženství					Total
		velmi důležitá	dosti důležitá	ne příliš důležitá	vůbec není důležitá	nevím	
Hlučínsko	do 35	6,3	20,1	32,2	38,5	2,9	100,0
	36–55	17,1	26,3	25,8	30,0	0,9	100,0
	56+	49,5	25,7	11,2	13,6	0,0	100,0
Česko	do 35	4,3	8,3	22,8	61,6	1,0	100,0
	36–55	4,7	11,1	26,2	55,7	2,3	100,0
	56+	9,3	17,8	28,2	44,1	0,6	100,0

Hlučičané nejstarší kohorty významně častěji označují náboženství za velmi důležité než nejstarší kohorta Česka. Nejmladší kohorty obou populací však již nevykazují významný rozdíl. Kdybychom však sečetli četnosti ve sloupci „velmi důležitá“ a „dosti důležitá“, rozdíl mezi oběma nejmladšími kohortami by se pravděpodobně projevil.

Na Hlučínsku lze mezi jednotlivými kohortami identifikovat významné rozdíly. Jestliže je náboženství velmi důležité pro přibližně 50 % procent příslušníků nejstarší kohorty, pak toto procento klesá u prostřední kohorty na 17 % a u nejmladší kohorty na 6 %. Česká populace nevykazuje mezikohortně významné rozdíly.

Tabulka 7: Důležitost místa bydliště podle věkových kohort ve srovnání Hlučínsko/Česko

populace	věkové kohorty	důležitost místa bydliště				Total
		velmi důležitá	dosti důležitá	ne příliš důležitá	vůbec není důležitá	
Hlučínsko	do 35	33,9	46,0	13,8	6,3	100,0
	36–55	46,8	37,0	13,4	12,8	100,0
	56+	75,3	18,6	3,7	2,3	100,0
Česko	do 35	32,2	40,9	22,3	4,7	100,0
	36–55	32,7	50,1	13,7	3,5	100,0
	56+	44,5	40,5	11,9	3,1	100,0

Nejstarší hlučičanská kohorta považuje místo bydliště častěji za velmi důležité než tato kohorta v Česku; nejmladší kohorty obou populací již významné rozdíly nevykazují. Hlučičanské kohorty se významně odlišují v počtu těch, kdo považují místo bydliště za velmi důležité (75 % v nejstarší, 46 % v prostřední a 34 % v nejmladší kohortě).

Pro zachycení vlivu důležitých faktorů podmiňujících hodnotové orientace byla provedena analýza prostřednictvím logistické regrese. Do jejího modelu byly vloženy proměnné věková kohorta, vzdělání, pohlaví, populace a venkov/město. Výsledky logistické regresní analýzy zachycuje tabulka č. 8, která ukazuje, že Hlučičané posuzují všechny hodnotové orientace jako velmi důležité častěji než Češi. Být Hlučičan je nejdůležitější skutečností

působící na výběr varianty odpovědi „velmi důležitá“. Výjimku tvoří orientace na politiku a místo bydliště, kde se prosazuje vliv věku a pohlaví.

V části Metodika jsem uvažoval o možném vlivu městského obyvatelstva Hlučínska na proměny hodnotových orientací Hlučínska jako celku. Ukazuje se však, že proměnná hlučínský venkov / český venkov není ani zdaleka efektivnějším kritériem pro posouzení vlivu na hodnotové orientace než proměnná Hlučínsko/Česko. Tabulka také ukazuje, o kterých proměnných je z hlediska jejich vlivu na hodnotové orientace vhodné uvažovat. Jsou jimi věkové kohorty a pohlaví.

Uvedená data ukazují, že se hlučínská a česká populace sice z hlediska hodnotových orientací odlišují, avšak tyto odlišnosti se týkají především nejstarších (méně již prostředních) věkových kohort. Mezi nejmladšími kohortami již neexistují významné rozdíly z hlediska počtu příslušníků, kteří považují rodinu, přátelé a známé, volný čas, politiku a místo bydliště za velmi důležité. Hlučínsko je tedy specifické, jak na to upozorňují Matějů a Anýžová, je vlastně jedinečné, neboť se nepodobá žádné jiné evropské zemi [Matějů – Anýžová 2016].

Nejmladší kohorty obou populací se odlišují pouze z hlediska důležitosti, kterou přikládají práci. Tato skutečnost se dá vysvětlit dvěma způsoby. První je založen na vlivu protestantské hodnoty práce, která se mohla v hlučínské populaci prosadit v období začlenění Hlučínska do Pruska (později Německa) a být socializována následujícími generacemi.

Druhým vysvětlením pak může být význam, který obě populace práci přikládají. Kvalitativní výzkum provedený na Hlučínsku naznačil, že Hlučíňané často považují za důležitou práci ve svém hospodářství a kolem domu, nikoliv práci pro zaměstnavatele. V tomto ohledu se mohou odlišovat od českých věkových kohort [Kubátová 2015].

Méně jednoznačný charakter vykazuje orientace na náboženství. Pokud srovnáváme obě nejmladší věkové kohorty z hlediska počtu těch, kdo náboženství považují za velmi důležité, pak není rozdíl významný. Sečteme-li však počty respondentů odpovídajících možnostem „velmi důležitá“ a „dosti důležitá“, rozdíl bude pravděpodobně významný.

Úvahy o Hlučínsku by mohly vést k závěru, že historické vlivy se týkají více venkovského obyvatelstva Hlučínska než Hlučínska včetně městského obyvatelstva, jak na to upozorňují v části Metodika. Srovnáme-li však data za hlučínský a český venkov, jsou rozdíly v hodnotových orientacích věkových kohort Hlučínska a Česka vyjádřené hodnotou epsilon nevýznamně nižší než při srovnání Hlučínska a Česka včetně městského obyvatelstva. Podobný obraz poskytuje také srovnání Hlučínska s krajem Moravskoslezským. Srovnání hlučínský venkov / český venkov a Hlučínsko / Moravskoslezský kraj tedy neposkytuje významné výsledky.

K podobným závěrům vede také logistická regrese. Ta nenaznačuje, že by některá z proměnných vložená do modelu ovlivňovala hodnotové orientace silněji než právě příslušnost k hlučínské populaci. Snaha o falzifikaci hypotézy o vlivu historických okolností na rozdíly mezi nejstaršími věkovými kohortami Hlučínska a Česka tedy nebyla úspěšná. Stále je proto možno se domnívat, že rozdíly v hodnotových orientacích nejstarších věkových kohort Hlučíňanů a Čechů jsou důsledkem historických vlivů utvářejících jejich charakteristiky. Hlučínské obyvatelstvo se ukazuje být z hlediska hodnotových orientací specifické, ať již ho srovnáváme s Českem, českým venkovem či Moravskoslezským krajem. Je jedinečné také v celém evropském kontextu, aplikujeme-li na něj Schwartzovu teorii základních hodnot [Matějů – Anýžová 2016].

Tabulka 8: Logistická regresní analýza hlavních dimenzí hodnotových orientací (soubor Hlučínsko + Česko)

proměnné v rovnici	práce		rodina		přátelé a známi		volný čas		politika		náboženství		místo bydliště	
	B	Exp(B)	B	Exp(B)	B	Exp(B)	B	Exp(B)	B	Exp(B)	B	Exp(B)	B	Exp(B)
věk3(1)	-1,071***	0,343	-0,384	0,681	-0,842**	0,431	-0,593**	0,552	0,673***	1,960	1,458***	4,297	0,884***	2,420
věk3(2)	-1,749***	0,174	-0,097	0,907	-0,183	0,833	-0,355	0,701	0,588***	1,796	0,952***	2,590	0,444**	1,559
vzdělání(1)	0,648**	0,523	-0,806	0,447	0,322	1,380	-	-	-0,667***	1,627	-0,084	0,919	-0,273	0,761
vzdělání(2)	-0,256*	0,774	-0,625	0,535	-0,250	0,778	-	-	-0,540***	1,255	-0,033	0,967	-0,201	0,818
gender	-0,117*	0,890	-1,016***	0,362	0,307	1,360	-0,258	0,773	0,829***	2,291	-0,306**	0,737	-0,549***	0,578
Hluč./Čes.	0,784***	2,190	0,699**	2,011	0,620**	1,858	0,125	1,134	0,487***	1,627	1,571***	4,810	0,439**	1,552
venkov/ město	0,021*	1,022	0,408	1,504	-0,192	0,825	-	-	0,227*	1,225	0,368**	1,445	0,129	1,138
Constant	-0,955***	0,385	-3,378***	0,034	0,301***	0,053	-1,851***	0,157	0,376*	1,457	-0,820***	0,440	-2,047***	0,129

Poznámka

B = logistický regresní koeficient beta

Exp (B) = koeficient udávající poměr šancí

Prázdná pole signalizují, že v daném případě byly nezávisle proměnné z modelu vyřazeny, protože model, který je obsahoval, se nejevil jako vhodný.

Proměnné modelu vysvětlují od 8 % do 24 % variability v závisle proměnné.

*** znamená $p \leq 0,001$, ** znamená $p \leq 0,05$, * znamená $p \leq 0,1$

Referenční kategorie:

závisle proměnná: hodnotová orientace je velmi důležitá

věk: 56+

vzdělání: základní

pohlaví: žena

Hlučínsko/Česko: Česko

venkov/město: město

Lze říci, že Hlučínsko bylo velmi specifickým regionem přibližně do začátku 80. let 20. století; dnes je již jeho specifická z hlediska uvažovaných hodnotových orientací velmi nevýrazná.¹³ Data naznačují, že hodnotové orientace jeho obyvatel se v nejmladší věkové kohortě většinou od české populace již významně neodlišují.

Srovnáme-li změny ve vybraných hodnotových orientacích mezi kohortami v rámci každé populace zvlášť, můžeme říci, že tyto změny vytvářejí výraznější vzorec pro hlučínskou populaci. V této populaci převažuje pokles důležitosti hodnot v prostřední věkové kohortě kromě mezikohortně stabilní důležitosti práce. Prostřední hlučínská věková kohorta tedy hraje ve změnách hodnotových orientací klíčovou roli.

Vysvětlení těchto změn může spočívat ve skutečnosti, že se příslušníci prostřední věkové kohorty narodili v rozmezí let 1959 až 1989, tedy v období, kdy válečné a těsně poválečné situace začaly ztrácet na významu, a příslušníci prostřední věkové kohorty postupně socializovali podobné hodnotové orientace jako táž věková kohorta v české populaci.

Toto vysvětlení lze podepřít Plačkovým tvrzením, že vztah státních orgánů k Hlučičanům se ve 2. pol. 50. let zlepšil [Plaček 2000], a také industrializací a kolektivizací, které změnily životy obou populací – jak hlučínské, tak české. Podle Anýžové se mezi rokem 1950 a 1961 snížil počet lidí pracujících v zemědělství na Hlučínsku z 22,0 % na 12,9 %. Zároveň se mezi lety 1961 a 1970 zvýšil počet Hlučičanů pracujících v průmyslu – ze 43,0 % na 49,1 %, kdy dosáhl svého vrcholu [Anýžová 2015]. Nejstarší hlučínská věková kohorta tedy žila v jiných podmínkách než její děti, tj. prostřední kohorta. Prostřední kohorta již byla do značné míry osvobozena od práce v zemědělství a její svět byl světem industrializace.

Česká populace tak výrazný vzorec rozdílů mezi věkovými kohortami nevykazuje. Vývojový trend změn je v jednotlivých orientacích často odlišný a nevykazuje převažující orientaci. Z výsledků uvedené analýzy lze usoudit, že změny po 2. světové válce, především industrializace a kolektivizace, proměnily významněji hodnotové orientace hlučínské než české společnosti.

Hypotéza 2

Podobnost hodnotových orientací nejmladší hlučínské a české věkové kohorty souvisí s vyrovnáním rozdílů v podílu příslušníků těchto kohort, kteří dosáhli maturity a vysokoškolského vzdělání.

Tabulka č. 9 naznačuje, že na Hlučínsku byl po 2. světové válce podíl lidí s vysokoškolským a středoškolským vzděláním významně nižší než v populaci české. Tento podíl se však pomalu zvyšoval a v nejmladší věkové kohortě dnes dokonce převyšuje hodnoty české populace; rozdíl však není statisticky významný. Z hlediska mezikohortního vývoje struktury dosaženého vzdělání se tedy Hlučínsko vyrovnalo České republice.

Analýza mezigeneračních rozdílů na Hlučínsku ukazuje, že ke zlomu ve vývoji počtu středoškoláků dochází mezi nejstarší a prostřední generací a totéž platí také pro počty lidí s vysokoškolským vzděláním. Počty lidí s maturitou a s vysokoškolským vzděláním se mezi prostřední a nejmladší generací významně nemění.

¹³ To ovšem neznamená, že Hlučínsko není specifické z jiných hledisek, např. svým vztahem k Německu, k historickým událostem, k pořádkumilovnosti atd. [Kubátová 2015; Znebejánek 2015].

Tabulka 9: Věkové kohorty podle vzdělanostních skupin ve srovnání Hlučínsko/Česko

populace	věkové kohorty	vzdělanostní skupiny			Total
		max. vyučen	maturita	VŠ	
Hlučínsko	do 35	46,6	39,1	14,4	100,0
	36–55	51,9	34,3	13,3	100,0
	56+	81,9	14,0	4,2	100,0
Česko	do 35	51,6	36,2	12,2	100,0
	36–55	43,1	41,4	15,5	100,0
	56+	65,4	26,5	8,2	100,0

Tato zjištění mohou být interpretována jako výsledek zlepšujících se příležitostí Hlučičanů ke vzdělání od konce 70. let 20. století, kdy na vysoké školy začali častěji vstupovat příslušníci prostřední hlučínské věkové kohorty. V letech 1980 až 2000, tedy v období, kdy dokončili vysokoškolské vzdělání příslušníci prostřední věkové kohorty, se podíl Hlučičanů s vysokoškolským vzděláním zvýšil z 2 % na 5 %, tj. 2,5 krát. Na Hlučínsku byl vývoj počtu vysokoškoláků dynamičtější než v Česku, kde se v tomto období zvýšil z 5 % na 9 %, tj. 1,8 krát [Anýžová 2015].

Tabulka 10: Důležitost práce podle stupně vzdělání ve srovnání Hlučínsko/Česko

populace	stupeň vzdělání	důležitost práce				Total
		velmi důležitá	dosti důležitá	ne příliš důležitá	vůbec není důležitá	
Hlučínsko	max. vyučen	57,1	28,3	7,4	7,1	100,0
	maturita	56,0	31,0	7,7	5,4	100,0
	VŠ	56,3	34,4	7,8	1,6	100,0
Česko	max. vyučen	38,0	31,8	16,4	13,8	100,0
	maturita	43,7	38,4	10,3	7,6	100,0
	VŠ	50,8	36,4	5,9	6,8	100,0

Hlučínsko total: Pearson Chi-Square, Asymp. Sign. (2-sided) = 0,698

Mezi Hlučičany s maturitou nebo s vysokou školou a maximálně vyučenými nejsou rozdíly v počtech lidí, kteří považují práci za velmi důležitou nebo dosti důležitou. Na Hlučínsku tedy vzdělání významným způsobem neovlivňuje hodnocení důležitosti práce.

Tabulka 11: Důležitost rodiny podle stupně vzdělání ve srovnání Hlučínsko/Česko

populace	stupeň vzdělání	důležitost rodiny				
		velmi důležitá	dosti důležitá	ne příliš důležitá	vůbec není důležitá	Total
Hlučínsko	max. vyučen	90,5	7,3	2,2	0,0	100,0
	maturita	83,8	14,5	1,2	0,6	100,0
	VŠ	82,5	14,3	1,6	1,6	100,0
Česko	max. vyučen	78,7	16,0	3,4	1,9	100,0
	maturita	82,3	15,1	1,7	0,9	100,0
	VŠ	82,1	16,2	1,7	0,0	100,0

Česko total: Pearson Chi-Square, Asymp. Sign. (2-sided) = 0,382

Mezi jednotlivými vzdělanostními skupinami Hlučičanů nejsou rozdíly v počtech lidí, kteří považují rodinu za velmi důležitou nebo dosti důležitou. Na Hlučínsku tedy vzdělání nesouvisí významným způsobem s důležitostí rodiny.

Tabulka 12: Důležitost přátel a známých podle stupně vzdělání ve srovnání Hlučínsko/Česko

populace	stupeň vzdělání	důležitost přátel a známých				
		velmi důležitá	dosti důležitá	ne příliš důležitá	vůbec není důležitá	Total
Hlučínsko	max. vyučen	68,6	28,2	3,0	0,0	100,0
	maturita	55,8	39,0	4,1	1,2	100,0
	VŠ	58,7	34,9	4,8	1,6	100,0
Česko	max. vyučen	48,7	42,9	7,1	13,0	100,0
	maturita	49,0	46,4	4,6	0,0	100,0
	VŠ	40,3	51,3	7,6	0,8	100,0

Hlučínsko total: Pearson Chi-Square, Asymp. Sign. (2-sided) = 0,095

Česko total: Pearson Chi-Square, Asymp. Sign. (2-sided) = 0,121

Na Hlučínsku nalezneme významně vyšší počet lidí, pro které jsou přátelé a známí považováni za velmi důležité mezi maximálně vyučenými než ve skupině lidí s maturitou nebo vysokoškolským vzděláním. Posuzování důležitosti přátel a známých je tedy na Hlučínsku na vzdělání závislé.

Tabulka 13: Důležitost volného času podle stupně vzdělání ve srovnání Hlučínsko/Česko

populace	stupeň vzdělání	důležitost volného času					Total
		velmi důležitá	dosti důležitá	ne příliš důležitá	vůbec není důležitá	nevím	
Hlučínsko	max. vyučen	62,9	28,7	7,0	1,4	–	100,0
	maturita	48,0	39,3	11,0	1,2	0,6	100,0
	VŠ	47,6	44,4	6,3	1,6	–	100,0
Česko	max. vyučen	39,0	48,7	10,4	1,9	–	100,0
	maturita	38,2	54,0	7,2	0,6	–	100,0
	VŠ	44,1	44,9	10,2	0,8	–	100,0

Česko total: Pearson Chi-Square, Asymp. Sign. (2-sided) = 0,232

Počet lidí, kteří jsou maximálně vyučení a zároveň považují volný čas za velmi důležitý, je na Hlučínsku významně vyšší než počet lidí s maturitou nebo vysokoškolským vzděláním. Důležitost volného času je proto na vzdělání závislá.

Tabulka 14: Důležitost politiky podle stupně vzdělání ve srovnání Hlučínsko/Česko

populace	stupeň vzdělání	důležitost politiky					Total
		velmi důležitá	dosti důležitá	ne příliš důležitá	vůbec není důležitá	nevím	
Hlučínsko	max. vyučen	11,4	14,4	31,4	42,8	0,0	100,0
	maturita	7,6	18,0	36,0	36,6	1,7	100,0
	VŠ	12,5	15,6	42,2	28,1	1,6	100,0
Česko	max. vyučen	1,9	11,2	38,2	48,3	0,4	100,0
	maturita	6,1	17,7	41,4	33,9	0,9	100,0
	VŠ	7,5	20,0	45,0	26,7	0,8	100,0

Hlučínsko total: Pearson Chi-Square, Asymp. Sign. (2-sided) = 0,061

Mezi vzdělanostními skupinami Hlučičanů nejsou významné rozdíly v počtech lidí, kteří považují politiku za velmi nebo dosti důležitou. Úroveň vzdělání tedy hodnocení důležitosti politiky v životě neovlivňuje.

Na Hlučínsku nalezneme významně vyšší počet lidí, kteří pokládají náboženství za velmi důležité ve vzdělanostní skupině max. vyučených než v ostatních vzdělanostních skupinách. Orientace na práci na Hlučínsku souvisí se stupněm vzdělání.

Tabulka 15: Důležitost náboženství podle stupně vzdělání ve srovnání Hlučínsko/Česko

populace	stupeň vzdělání	důležitost náboženství					Total
		velmi důležitá	dosti důležitá	ne příliš důležitá	vůbec není důležitá	nevím	
Hlučínsko	max. vyučen	33,1	22,8	19,5	23,6	1,1	100,0
	maturita	14,0	28,5	28,5	27,3	1,7	100,0
	VŠ	14,1	21,9	23,4	40,6	0,0	100,0
Česko	max. vyučen	6,2	12,1	24,3	56,2	1,3	100,0
	maturita	5,5	13,0	27,8	52,5	1,2	100,0
	VŠ	9,2	13,4	27,7	47,9	1,7	100,0

Česko total: Pearson Chi-Square, Asymp. Sign. (2-sided) = 0,753

Tabulka 16: Důležitost místa bydliště podle stupně vzdělání ve srovnání Hlučínsko/Česko

populace	stupeň vzdělání	důležitost místa bydliště				Total
		velmi důležitá	dosti důležitá	ne příliš důležitá	vůbec není důležitá	
Hlučínsko	max. vyučen	61,8	27,1	6,8	4,3	100,0
	maturita	41,9	41,9	15,1	1,2	100,0
	VŠ	36,5	44,4	14,3	4,8	100,0
Česko	max. vyučen	37,2	47,0	17,9	4,1	100,0
	maturita	38,7	44,5	13,7	3,2	100,0
	VŠ	28,8	56,8	11,0	3,4	100,0

Na Hlučínsku považují místo bydliště za velmi důležité významně častěji lidé, kteří dosáhli maximálně vyučení než lidé s maturitou nebo vysokoškolským vzděláním. Vliv vzdělání na důležitost místa bydliště se tedy na Hlučínsku prosazuje.

Na základě dat tabulek č. 10–16 je možno říci, že stupeň vzdělání diferencuje Hlučičany maximálně vyučené a s maturitou nebo s vysokou školou. Maturanti a vysokoškoláci považují přátele a známé, volný čas, náboženství a místo bydliště častěji za méně důležité než lidé maximálně vyučení. Rozdíly nejsou významné z hlediska orientace na práci, rodinu a politiku. V české populaci se vzdělání prosazuje pouze v případě práce (u vysokoškoláků) a místa bydliště (u lidí s maturitou). Uvedená data naznačují, že na Hlučínsku je vliv vzdělání na hodnotové orientace diferencovaný a hlučínská společnost je z hlediska vlivu vzdělání na hodnotové orientace méně homogenní než česká.

Logistická regrese pak poukázala na další souvislosti mezi vzděláním a hodnotovými orientacemi Hlučičanů. Data tabulky č. 17 naznačují, že práci považují za důležitější

Tabulka 17: Logistická regresní analýza hlavních dimenzí hodnotových orientací (soubor Hlučínsko)

proměnné v rovnici	práce		rodina		přátelé a známí		volný čas		politika		náboženství		místo bydliště	
	B	Exp(B)	B	Exp(B)	B	Exp(B)	B	Exp(B)	B	Exp(B)	B	Exp(B)	B	Exp(B)
věk3(1)	1,041***	2,831	0,362	1,436	0,838***	2,311	0,574**	1,776	-0,659***	0,517	-0,880***	0,415	-0,880***	0,415
věk3(2)	1,732***	5,654	0,110	1,116	0,197	1,218	0,335	1,398	-0,562***	0,517	-0,432*	0,649	-0,432*	0,649
vzdělání(1)	0,562*	1,754	0,767	2,152	-0,373	0,689	0,067	1,070	0,620***	1,859	0,252	1,287	0,252	1,287
vzdělání(2)	0,173	1,189	0,585	1,794	0,184	1,202	0,095	1,100	0,491***	1,634	0,182	1,199	0,182	1,199
pohlaví	-0,119	0,887	-1,000***	0,368	0,297	1,346	-0,261	0,770	0,821***	2,273	-0,545	0,580	-0,545***	0,580
Constant	0,582	1,789	3,648***	38,399	2,349***	10,480	2,006	7,432	-0,616***	0,199	2,228***	9,286	2,228***	9,286

Poznámka

B = logistický regresní koeficient beta

Exp (B) = koeficient udávající poměr šancí

Prázdná pole signalizují, že v daném případě byly nezávisle proměnné z modelu vyřazeny, protože model, který je obsahoval, se nejevil jako vhodný.

*** znamená $p \leq 0,001$, ** znamená $p \leq 0,05$, * znamená $p \leq 0,1$

Proměnné modelu vysvětlují od 7 % do 18 % variability v závisle proměnné.

Referenční kategorie:

závisle proměnná: hodnotová orientace je velmi důležitá

věk: 56+

vzdělání: základní

pohlaví: žena

Hlučičané s maturitou (0,562). Politika je pak důležitější pro Hlučičany s maturitou (0,620) a s vysokoškolským vzděláním (0,491). V případě ostatních proměnných (rodina, přátelé a známí, volný čas, náboženství, místo bydliště) není vzdělání diferencujícím znakem. Výsledky regresní analýzy tak přinesly slabší podporu hypotézy 2 než data tabulek 10–16.

Analýza tabulky č. 17 nasvědčuje tomu, že hodnotové orientace Hlučičanů jsou daleko více než vzděláním ovlivněny příslušností k věkové kohortě, především k prostřední věkové kohortě. Také proměnná „pohlaví“ sehrává důležitou roli. Analýza těchto skutečností nám tedy může přinést o změnách hodnotových orientací v hlučínské společnosti důležité informace.

Závěr

Uvedené analýzy dovolují přijmout první hypotézu, která předpokládala rozdíly v hodnotových orientacích Hlučičanů a Čechů nejstarší kohorty a podobnost hodnotových orientací nejmladší kohorty. Výjimkou je pouze práce, která je pro hlučínskou nejmladší kohortu stále důležitější než pro stejnou kohortu českou.

Provedené analýzy však nevedou k jednoznačnému potvrzení druhé hypotézy. Test chí-kvadrát signalizuje, že vzdělání souvisí s důležitostí, kterou Hlučičané přikládají přátelům a známým, volnému času, náboženství a místu bydliště. Tato souvislost se však neprojevila jako významná v případě práce, rodiny a politiky. Logistická regrese ale neukazuje, že vzdělání s maturitou nebo vysokoškolské vzdělání ovlivňuje hodnotové orientace, s výjimkou politiky nebo práce v případě Hlučičanů s maturitou. Její výsledky naznačují, že hodnotové orientace Hlučičanů jsou daleko více než vzděláním ovlivněny příslušností k věkové kohortě a pohlavím.

Uvedená zjištění mohou zachycovat stále existující (i když slábnoucí) vliv historických zkušeností. Nebylo by nijak překvapující, kdyby uzavřenost Hlučínska vedla jeho obyvatele k udržování hodnot starších generací skrze silnou mezigenerační solidaritu, jak na ni narazila Kubátová [2015].

Na Hlučínsku se pravděpodobně opakuje již známý scénář. Hlučičané se po prusko-rakouských válkách nechtěli stát součástí Pruska a bránili se jeho tlakům, především náboženské a školské politice. Během zhruba 170 let však přijali tolik zprvu nepřijatelných vlivů, že se v roce 1920 odmítali stát součástí Československa. Po 2. světové válce můžeme pozorovat podobný proces. Odmítání českých vlivů se proměnilo v jejich pomalé přijímání především nejmladší věkovou kohortou Hlučičanů. To signalizují hodnotové orientace nejmladší generace, které jsou již odlišné od hodnotových orientací nejstarší věkové kohorty a velmi podobné nejmladší české kohortě. Výsledky analýzy však vedou k závěru, že se na uvedených proměnách hodnotových orientací početní růst Hlučičanů s maturitou nebo vysokoškolskáků významně nepodílel. Podobnost hodnotových orientací nejmladších generací Hlučínska a Česka je pravděpodobně výsledkem mnoha dalších skutečností, které tak možná vytvářejí onu zmiňovanou hlučínskou specifičnost.

Hlučínský scénář není patrně zcela zobecnitelný, avšak přispívá k porozumění chování některých částí evropského obyvatelstva, jež nepatřilo k většině a jemuž byl osud do značné míry vnucen.

Literatura

- Anýžová, Petra [2015]. Modernizační procesy na Hlučínsku ve světle statistických dat. In. Kubátová, Helena, a kol. *Mezigenerační proměny způsobu života na Hlučínsku*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), s. 84–105.
- Arburg, von, Adrian – Staněk, Tomáš [2011]. *Vysídlení Němců*. Díl II. Svazek 1. Středokluky: Zdeněk Susa.
- Binar, Aleš [2014]. *Hospodářský a sociální vývoj Hlučínska v letech 1945–1989*. Opava: Slezská univerzita v Opavě.
- Hantke, Karel [2014]. *1933–1989. Osud jedné rodiny ze Slezska aneb lidé Hlučínska*. Hlučín: Karel Hantke.
- Inglehart, Ronald [1997]. *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Inkeles, Alex – Smith, David, S. [1974]. *Becoming Modern: Individual Change in Six Developing Countries*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Kapras, Jan [1922]. *Z dějin českého Slezska*. Opava: Matice Opavská.
- Kubátová, Helena [2016]. Collective Memory and Collective Identity of Hlučín Region Inhabitants in the 20th Century. *Historická sociologie* 1: 11–32.
- Kubátová, Helena [2015]. Proměny a stabilita způsobu života na Hlučínsku. In. Kubátová, Helena, a kol. *Mezigenerační proměny způsobu života na Hlučínsku*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), s. 129–284.
- Kubátová, Helena, a kol. [2015] *Mezigenerační proměny životního způsobu na Hlučínsku*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Kubátová, Helena [2014]. Proměny způsobu života na Hlučínsku v mezigenerační perspektivě. *Český lid* 101 (2): 209–231.
- Kubátová, Helena [2013]. Changing Life Situations of Silesian in Hlučín Region. In. Swadzba, Urszula – Topinka, Daniel (ed.). *Changes in Social Awareness on Both Sides of a Border Poland – Czech Republic. Sociological Reflections*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 195–216.
- Matějů, Petr – Anýžová, Petra [2016]. Proměny a mezigenerační přenos hodnot. In. Zich, František – Anýžová, Petra, a kol. *Konfrontace hodnot v pozdní modernitě: Česko a Hlučínsko v evropském kontextu*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Mečiar, Marcel [2008]. *Hlučínsko: sociální identity a generace*. Ostrava: Pedagogická fakulta Ostravské univerzity.
- Mečiar, Marcel [2007]. Mezigenerační proměny sociálních identit obyvatel Hlučínska. *Sociální studia* 4 (1–2): 97–114.
- Perlín, Radim – Hupková, Martina [2010]. *Venkovy a venkované. Doprovodná publikace k výstavě Venkovy a venkované*. Praha: Ministerstvo pro místní rozvoj ČR.
- Peřich, Leopold [1950]. Od minulosti k přítomnosti. *Český lid* 5 (1–2): 4–7.
- Peřich, Leopold [1945]. *Slezsko. Přehled národnostního vývoje*. Praha: Nakladatelství Vyšehrad.
- Plaček, Vilém [2007]. *Prajzáci II aneb Hlučínsko ve staronové vlasti 1920–1938*. Háj ve Slezsku.
- Plaček, Vilém [2000]. *Prajzáci aneb k osudům Hlučínska 1742–1960*. Hlučín, Kravaře.
- Plaček, Vilém [1997]. Uzavřenost Hlučínska v minulosti jako jedna z hlavních příčin jeho zvlátnosti. *Vlastivědné listy Slezska a severní Moravy: časopis pro dějiny, umění a dnešek* 23 (2): 7–14.
- Premusová, Jarmila [2000]. *Sociologický a prostorový výzkum vybraných regionů na česko-polské hranici*. Ostrava: Pedagogická fakulta Ostravské Univerzity.
- Prudký, Libor, a kol. [2009]. *Inventura hodnot*. Praha: Academia.
- Satke, Antonín [1994]. Cesty výzkumu a charakter folkloristického bádání ve slezské oblasti. In. *Lidová kultura Slezska*. Brno: Akademie věd České republiky, Ústav pro etnografii a folkloristiku v Brně, s. 69–83.
- Satke, Antonín [1999]. Folklor jako obranná úloha i umělecký výraz hlučínského lidu. In. Šefčík, Erich. *Lidová kultura na Hlučínsku* (Sborník příspěvků z mezinárodní konference pořádané v květnu 1998 v Bolaticích). Kravaře: Kulturní středisko zámek Kravaře ve Slezsku, s. 40–48.
- Stránský, Rudolf [1938]. *Hlučínsko*. Opava: Matice opavská.
- Šafr, Jiří [2011]. Třídní rozdíly ve výchově: vysokoškolské rodiny, rodiny dělnické „ambiciózní“ a „statické“. *SOCIOweb.Sociologický webzín* 4: 1–3.

- Šefčík, Erich [1999]. *Lidová kultura na Hlučínsku* (Sborník příspěvků z mezinárodní konference pořádané v květnu 1998 v Bolaticích). Kravaře: Kulturní středisko zámek Kravaře ve Slezsku, s. 40–48.
- Šmídová, Michaela – Vávra, Martin – Čížek, Tomáš [2011]. Hodnotové orientace vysokoškolských studentů na třech typech fakult. *Aula* 18 (2): 2–13.
- Šrámková, Marta. [1999]. Bohatství a životnost lidové slovesnosti na Hlučínsku. In. Šefčík, Erich. *Lidová kultura na Hlučínsku* (Sborník příspěvků z mezinárodní konference pořádané v květnu 1998 v Bolaticích). Kravaře: Kulturní středisko zámek Kravaře ve Slezsku, s. 55–70.
- Váchová, Zdena [1999]. Etnografická oblast Hlučínsko. In. Šefčík, Erich. *Lidová kultura na Hlučínsku* (Sborník příspěvků z mezinárodní konference pořádané v květnu 1998 v Bolaticích). Kravaře: Kulturní středisko zámek Kravaře ve Slezsku, s. 5–30.
- Zich, František. [2015]. Vztah minulosti a hlučínské identity. In. Kubátová, Helena, a kol. *Mezigenerační proměny životního způsobu na Hlučínsku*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), s. 48–62.
- Znebejánek, František [2015]. Historie a kolektivní paměť. In. Kubátová, Helena, a kol. *Mezigenerační proměny způsobu života na Hlučínsku*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), s. 19–48.
- Znebejánek, František [2014]. Proměny životního způsobu na Hlučínsku. *Sociológia* 46 (4): 434–453.
- Žáček, Rudolf [2004]. *Dějiny Slezska v datech*. Praha: Libri.

František Znebejánek působí na Katedře sociologie, andragogiky a kulturní antropologie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Zabývá se především problematikou sociologické teorie, metodologie sociologie, sociologie konfliktu a modernizace. Mezi jeho nejvýznamnější práce patří Sociální hnutí (SLON, 1997), Mezi konfliktem a kooperací (SLON, 2013) a Sociologie konfliktu (SLON, 2015).

Velká válka a edukace historií

ZDENĚK BENEŠ*

The Great War and the Teaching of History

Abstract: This paper follows the development of international cooperation in Europe in the field of the teaching of history from the end of the Great War to the beginning of the 21st century. The impetus for this arose from the traumatic shared experiences and memories caused by the events of the years 1914–1918. The aim was to use education in schools to prevent circumstances that might lead to the incitement of feelings of enmity towards other nations. From the year 1925, the official date of the establishment of the Casarov declaration of the Unity of states to the second world war there were few if any successes in this. However immediately at the start of 1946 UNE-SCO took charge of these initiatives as a direct result the interwar attempts. In reality European cooperation was soon to be hampered for almost half a century by the bipolar separation of Europe and the world. A deeper level of cooperation began to develop in western Europe in the 1960s and 70s and also the beginnings of the first steps towards cooperation between East and West. A further impetus was of course provided by the fall of the communist regime in Europe and today's cooperation is many-sided. Nevertheless a true wholly European history text book or curriculum is still a long way away. It appears that supranational regional textbooks are much more efficient.

Keywords: The Great War; history teaching; historical memory; Europeanism

DOI: 10.14712/23363525.2016.11

Úvod

Mezi mnohočetné výsledky a důsledky Velké války¹ patří také proměny, které přinesla do oblasti historické edukace.² Jako mnohé jiné její efekty, také ty edukační působí dodnes. Historická edukace³ je v moderní společnosti – od 18. století a počátků moderních školských systémů – jednou z podstatných složek výchovy a vzdělání jedince a jeho prostřednictvím i celé společnosti; škola byla až do poloviny 20. století základním nástrojem socializace jedince. Nikoli však jediným. Záhy se k ní připojila i edukace realizovaná jinými sociálními prostředky: v 19. století šlo především o literaturu, výtvarná umění (ale i architekturu), divadlo, muzejnictví a tisk, v minulém století se připojila další média, rozhlas, televize, internet, sociální sítě. Historická edukace plní řadu funkcí a vzhledem k tématu tohoto textu je z nich nejpodstatnější funkce legitimizační. Historické znalosti a jejich

* Prof. PhDr. Zdeněk Beneš, CSc., Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Ústav českých dějin, nám. Jana Palacha 2, 110 00 Praha 1. E-mail: zdenek.benes@ff.cuni.cz.

¹ Používám zde francouzského označení 1. světové války jako „Velké války“, protože zdůrazňuje její dobový význam a charakter zřetelněji, než u nás běžně užívané pojmenování 1. světová válka.

² Tento text navazuje na [Beneš 2007].

³ Termínem historická edukace označujeme systemizovanou výuku prostřednictvím historie (dějin), jak ji ve školských systémech reprezentuje zejména školní dějepis. Vedle historické edukace lze rozlišit ještě edukaci historií, což je pojem širší, zahrnující institucionalizovanou či i neinstitutionalizovanou výchovu a vzdělání prostřednictvím historických informací [srov. Beneš – Gracová 2015: 296].

praktické využívání měly (spolu)utvářet státní a (či) národní vědomí. Tento vlastně jejich politický aspekt je zřetelný ze znění školských zákonů, učebních osnov i učebnic, zejména samozřejmě dějepisných, ale i učebnic zeměpisu, literatury či později občanské výchovy. Tato výchova loajálního občana či příslušníka národa se výrazně podílela i na duchovním klimatu, z něhož se Velká válka rodila. Avšak oběti a utrpení, která přinesla nejen na frontách, ale i v zázemí přinesly výraznou změnu, již je možné označit jako ambivalentní. Na jedné straně vedla k mezinárodně politickému uvědomění si efektů státně nacionální výchovy, na druhé však přispěla k nové vlně nacionalismů, jež se opět promítaly do výuky.

Zkušenost Velké války totiž přesahovala jakoukoli dobovou generační zkušenost. Jen nejstarší žijící generace prožily poslední válečná střetnutí v Evropě, která proběhla v 60. a 70. letech 19. století. Navíc to byly vzpomínky na válku jiného typu, než jaká přicházela. Před půlstoletím byla válka jednorázovou vojenskou kampaní, jež se bezprostředně týkala jen bojujících armád. Kupříkladu na bitvu u Jičina 29. června 1866 se lidé dívali z Kumburku či Tábora, dvou vrchů prvního podkrkonošského hřebenu. Sem se mnozí z dalekého okolí, taktéž z Vysokého nad Jizerou, sjížděli a sbíhali také 4. července, protože se domnívali, že bitva, jejíž hluk slyšeli, se odehrává někde tady a nikoli až daleko u Hradce Králové. Nevojenské okolí bylo boji zasaženo vlastně jen zásobovacími potřebami armád, které navíc mohly být – jistěže jen zčásti (jako v případě Rakouska) – zpětně uhrazeny státem [Beneš 2012: 185–186]. Osobní zkušenosti s vlastní i cizí armádou mohly mít i zcela pokojný průběh, stejně jako mohly být i tragické – ale byly to už jenom vzdálené vzpomínky.

Rusko-japonská válka 1904–1905 a její důsledky na Dálném Východě byly žitému světu obyčejných lidí Střední a Západní Evropy zcela vzdálené a neklid na Balkáně, vrcholící Balkánskými válkami 1912–1913, byl naopak součástí tehdejší situace a jen málokdo mimo politiků a vojáků si uvědomoval, že může mít dalekosáhlejší důsledky. Léta 1914–1918 byla proto bezprecedentní zkušeností. Pro generaci narozenou na přelomu 19. a 20. století se stala generačním zážitkem, který prostřednictvím rodinného vyprávění nebo jinými komunikačními kanály (vzpomeňme rozsáhlé beletrie či poezie, které ji zobrazují, nebo filmu) předávala těm, kteří ji neprožili anebo prožili jako děti a vnímali ji proto „dětskýma očima“. Tak se vytvářela sdílená zkušenost války. V individuální rovině, zejména v rodinném vyprávění, se udržovala po tři generace, až někde za polovinu 20. století. V sociální, především tedy „oficiální“ paměti, měla paměť války povýtce komplikovanější podoby: byla heroizována ať už z hlediska hrdinství vítězného či oběti a mohla být také z ideologických důvodů „úředně“ zapomínána nebo zkruslována, jak to dokládá česká paměť války. Edukační efekty mělo jakékoli zacházení s ní.

Charakter války a osobní a rodinná zkušenost

Prvním a výchozím edukačním efektem Velké války byla přímá zkušenost s ní. Válka bezprostředně a mnohostranně zasáhla do každodenního života jednotlivce i celé společnosti. Vzpomínka na procházející fronty, na hlad provázející zejména závěrečnou fázi války, na padlé manžely, syny či otce byla každodenní realitou. Ozývala se v životě rodiny, domácnosti, obce i státu. Válku tak či onak připomínaly i revoluce či „jen“ sociální otřesy provázející první poválečná léta. Řečené platí pro všechny státy a národy, jež se války účastnily, bez ohledu na to, zda patřily mezi vítězné, nebo poražené. Do výuky pronikaly všechny tyto ohlasy války samovolně a záhy i legislativně a nebylo možné, ani účelné, je

eliminovat. Vždyť zůstaneme-li na půdorysu obce, jako jedinci po rodině nejbližším širším sociálním prostředí, se válka záhy zpřítomňovala zcela viditelně, prostřednictvím pomníků či památníků, popřípadě slavností.

Obojí bylo komunikačním kanálem oficiální paměti války, ale zvláště první skupina se úzce prolínala s rodinnou pamětí. Jména padlých na pomnících byla její fixací; připomeňme, že na mnohých z nich jsou uvedena jména všech obětí války, bez ohledu na uniformu, kterou padlý právě nosil. Zůstaňme na území nově vzniklé ČSR: V jedné vsi na Českomoravské vysočině jsem kdysi zaznamenal malé pomníčky zdánlivě nesmyslně rozmístěné uprostřed polí. Byly to jednotně vytvořené připomínky padlých z Velké války, jako obvykle se jmény, životními daty a tu a tam zachovanými fotografiemi. Nebylo třeba dlouho uvažovat, aby bylo zřejmé, kde pomníčky stojí – vlastně stály: na souvratích původních polí. Tam, kam ti otcové a synové či bratři rodinně patřili a odkud byli navždy vytrženi. Přesto se tuto připomínku ani tamní tvůrci socializace zemědělství a scelování polí po roce 1948 zřejmě neodvážili odstranit.⁴

V Československu byly pomníky a památníky i slavnosti úzce propojeny se státním svátkem 28. října. Bezesporu alespoň v české části československé společnosti šlo o největší státní svátek, slavený s vnitřním přesvědčením. Slavnosti, včetně školních akademií, byly jejich veřejnou připomínkou. Avšak přítomnost obětí života mohla být i intimnější, i když také určená veřejnosti.

Oslavy 11. výročí vzniku republiky 28. 10. 1929 v Nové Pace⁵

⁴ Bohužel se mi nepodařilo nyní tuto vesnici určit. Na adrese <http://www.genebaze.cz/cgi-bin/psv.cgi?v=1> lze najít rodící se, tj. postupně doplňovanou fotografickou databázi pomníků první světové (i druhé světové války). Viz také <http://www.valecnehroby.army.cz/Evidence/mapa-lokalit> [oboje cit. 15. 8. 2014].

⁵ Zdroj: Městské muzeum Nová Paka.

Mezinárodní edukační spolupráce po 1. světové válce

Trauma lidských obětí z válečného strádání vedla zanedlouho k v evropské edukaci prvnímu pokusu o překonání vzájemných nepřátelství mezi národy a státy [Kopáč 1936: 27–29; Pingel 1999: 9–11]. Východiskem těchto snah se stala tzv. Casarova deklarace Společnosti národů z roku 1925; Společnost národů také za těmito aktivitami stála až do 2. světové války, i když přímým organizačním centrem mezinárodních snah byl Mezinárodní ústav pro duševní spolupráci v Ženevě. Nebyla ovšem osamocena, svůj podíl na těchto snahách měly i nejrůznější instituce, korporace a jejich činnosti v jednotlivých státech. V polovině dvacátých let začaly být shromažďovány zprávy různých učitelských organizací, spolků, vědeckých korporací i vlád, jež informovaly o obsahu a interpretacích výukových témat v učebnicích. Na jejich základě byl pak v roce 1932 vydán sborník pod názvem *Revisé školních příruček, obsahujících pasáže škodlivé vzájemnému porozumění* [La Révision 1936]. Ukázalo se – nikoli samozřejmě překvapivě –, že nejvíce kontroverzních míst obsahují učebnice dějepisné. Vždyť je to právě tento předmět, který má výrazné legitimizační funkce a chtě nechtě tak vždy vstupuje do polí politických siločar. Sborník nebyl jenom pouhou konstatací stavu – měl přinést i pragmatické důsledky. Jednak ukázal, že v mnoha zemích existují buď zvláštní komise pro revize učebnic (např. Dánsko, ale i Uruguay) či stát vydává speciální právní normy, doporučující snášenlivost (ČSR, Belgie, Finsko, Polsko aj.). Po publikaci sborníku bylo ve Francii, na základě doporučení francouzské učitelské asociace – *Syndicat des Instituteurs francais* –, vyraženo či muselo být přepracováno dvacet učebnic, jež obsahovaly pasáže, protivící se duchu mezinárodního porozumění.

Tak se rodila idea mezinárodní spolupráce na revizi školních učebnic, především učebnic dějepisu, zeměpisu a literatury, jejímž cílem bylo zbavit je takových pasáží, které by mohly u jiných národů vzbuzovat pocity nepřátelství a případné odvety.⁶

Nově vznikající mezinárodní spolupráce se ovšem netýkala jenom edukace školní mládeže, ale i dospělých. V roce 1918 byla založena World Association of Adult Education; její kongres pak proběhl roku 1923 v Ženevě. Mimochodem, spolupředsedou tohoto kongresu byl T. G. Masaryk.⁷

Mezinárodní ústav pro duševní spolupráci v Ženevě vydal v únoru 1932 dvě resoluce zvláštní komise, v nichž se konstatovalo:⁸

1. Komise znalců pro revizi školních učebnic, přihlížejíc přesně k předmětu, na nějž se jí dotázal Mezinárodní ústav pro duševní spolupráci, nemůže pomlčeti o významu dějepisného vyučování pro výchovu mladé generace v duchu míru a svornosti. Komise znalců nemá sice zkoumatí tento problém, ale protože je jednomyslně přesvědčena, že je nesmírně důležité, aby vyučování dějepisu politickému nebyly obětovány dějiny civilizace, rozvoje intelektuálního, sociálního, hospodářského a právního, soudí, že by Mezinárodní ústav měl zkoumatí, jak podnítiti v různých zemích redakci učebnic a historické četby, koncipovaných v tomto duchu a způsobilých při plném respektování vědecké přesnosti podporovati mezinárodní dorozumění.

⁶ <http://www.unicaen.fr/recherche/mrsh/pen> [cit. 15. 8. 2014].

⁷ Viz *Pour l'ère nouvelle. Revue internationale d'éducation nouvelle* 2/Janvier 1923, No. 5, s. 13. Dostupné na: <http://www.unicaen.fr/recherche/mrsh/sites/all/modules/ereNouvelle/pdf/1923-05.pdf> [cit. 15. 8. 2014].

⁸ *La Révision [1932: 108nn]*; <http://www.unicaen.fr/recherche/mrsh/sites/all/modules/ereNouvelle/pdf/1932-77.pdf> [cit. 15. 8. 2014]; Kopáč [1936: 28], odtud také převzat text dvou bodů.

2. Komise znalců pro revizi školních učebnic, posuzující problém revize učebnic, vyjadřuje přání, aby byl podniknut výzkum o psychologickém účinku těchto příruček na dětskou mysl a aby výsledky tohoto výzkumu byly oznámeny pedagogům.

Obě rezoluce vystihovaly naléhavé problémy, a jak se později ukázalo, předběhly svou dobu, neboť až druhá polovina minulého století začala tyto myšlenky realizovat. Nicméně již v roce 1935 bylo vydáno doporučení, aby dějepisná výuka v jednotlivých státech věnovala více pozornosti dějinám cizích států, aby bylo z dějepisných učebnic odstraněno nepřátelské posuzování cizích národů a aby se zdůraznily skutečnosti podporující dobrou shodu a součinnost mezi národy. Tato doporučení se o dva roky později stala základem pro Deklaraci o revizi školních učebnic, již podepsalo šestadvacet států.

Dobře míněné návrhy však zůstávaly povýtce stále jenom proklamacemi. Politické síly se stále více ubíraly jiným směrem. Současníkům se však mohlo zdát, že zkušenost první světové války přinesla poučení. Zprávu o tom, že Francie a Třetí říše přistoupily na dohodu o vzájemné revizi svých učebnic komentoval Jaroslav Kopáč slovy, že právě „tato dohoda ukazuje, že zásada revize učebnic nepadla ani nastolením diktátorského režimu v Německu, což by svědčilo přece jen o významu obecného evropského mínění, příznivého spolupráci ve prospěch míru“ [Kopáč 1936: 29]. Byla to iluze, a to nejen vzhledem k povaze nacistického režimu. Také proto, že základní překážkou mezinárodního dorozumění v oblasti zamýšlené kultivace historického vědomí byl poválečný nacionalismus. Na své praktické vyústění musela skutečná mezinárodní spolupráce čekat až vlastně do druhé poloviny minulého „století extrémů“.

Poválečné nacionalismy

Velká válka totiž přinesla novou vlnu nacionalismu – vlastně nacionalismů. Tyto nacionalismy byly svou intencí dvojí. Jednu stránku nacionalizační mince představovaly nacionalismy států a jejich národů, které patřily mezi vítěze či v důsledku války získaly státní a národní samostatnost, druhou – zejména v Německu či Maďarsku – pocity pokoření či zrady. Jako příklad prvního modelu uveďme Francii [García-Leduc 2003: 146]. Mezi lety 1920–1925 bylo vydáno několik směrnic pro výuku, jejichž společným jmenovatelem byla výchova směřující ke „kultivaci národního citění“.⁹ Po kataklyzmatu války je Francie silná, pacifistická, šíří po celém světě ideje práva a dobra, zatímco Německo se odmítá na mírovém díle podílet, píše se v jedné francouzské učebnici z roku 1924 [García-Leduc 2003: 147]. Patriotismus a francouzskou *gloire* prezentovaly také mnohé pomníky Velké války. Pomník v bretaňském Port-Launay byl vztyčen na paměť „hrdinným dětem padlým za Francii“, jak hlásá nápis na něm, má ale dispozici vítěze.

V poraženém Německu byla situace komplikovanější. Vzpomínka na Velkou válku byla – stejně jako ve Francii – navýsost traumatizující již počtem vlastních obětí. Svědčí o tom pomníky padlých v německých obcích. Ale ikonologie pomníků se během dvaceti let meziválečné doby pozměnila. Ty, které vznikly do roku 1933, byly připomínkou těchto obětí, těch, kteří „fürs Vaterland gefallen“. Těmi pomníky, které vznikly po roce 1933,

⁹ „La place de la France dans le monde est assez grande, son rôle assez noble, pour qu'un enseignement sincère, sociétal de la vérité jusqu'à l'intransigeance, favorise l'éclosion et l'épanouissement du sentiment patriotique“, píše se např. ve směrnicí pro základní vzdělávání z roku 1923 [García-Leduc 2003: 147].

je však připomínáno něco jiného: nikoli osobní oběť, ale „povinná“ oběť kolektivní pro budoucnost Německa „Deutschland muss leben, und wenn wir sterben müssen!“, jak hlásá nápis na pomníku 76. pluku v Hamburku, postaveném v roce 1936 [Pandel – Schneider 2005: 532–533]. Heroizace obětí války tak prošla transformací, od úcty k individuálnímu životu a jeho ztrátě ke kolektivní oběti ve jménu projektované budoucnosti. Tentýž vývoj nalezneme i na poli samotné německé školní edukace té doby.

Nová Výmarská republika usilovala sice o nové koncepty výchovy, ale nutně musela také navazovat na předchozí vilémovské základy. Výsledkem byla rozporuplná situace. Jedna z prvních pruských směrnic (1921) pro elementární školy byla prosta vlasteneckého pathosu a šovinismu [Teitsler 2006: 32–33]. Avšak republikánské ideje se mezi zvláště gymnaziálními profesory prosazovaly jen obtížně. Nacionalistické pozice, zdůrazňování role státu a pocit nutné odplaty byly ve výuce sociálně-humanitních předmětů přítomny, i když třeba jen latentně [Centkowski 1990: 13–31]. Pochopitelně, tyto „spodní proudy“ dostaly nový impuls s nástupem nacismu. Plného legislativního výrazu dostaly sice až od roku 1937, kdy byla vytvořena jednotná říšská školní politika, ale nacionálně socialistické teorie se do výuky výrazně prosazovaly už i předtím, i když odlišně v jednotlivých říšských zemích. A na individuální rovině nelze vyloučit jejich uplatňování také před rokem 1933.

Pomník 76. pěšího pluku, Hamburg¹⁰

¹⁰ Zdroj: https://www.google.cz/?gws_rd=ssl#q=regiment+76+Hamburg [cit. 4. 10. 2014].

Extrémní podobu interpretace Velké války v tomto duchu najdeme třeba v učebnicích dějepisu napsaných pro Sudetskou župu a německé školy v protektorátu. Jejich autor Walther Gehl vytvořil více jak 50 různých učebnic a v učebnici dějepisu pro 5. třídu gymnázií a vyšších středních škol se dočteme, že válka byla „světovou válkou proti německému lidu (Volk)“, versailleským systémem tento lid přišel o stát a pokračováním války byl i světový mír (Weltfriede) opět namířený proti německému lidu. Zkrátka, tomuto mnohostrannému boji proti německému lidu a Německu jako takovému se sám německý lid postavil až nacionálním socialismem a jeho převzetím moci; poslední kapitola učebnice se příznačně jmenuje „znovuzřízení Velkého Německa“ [Gehl 1939].

Odveta se ozývala také v poválečném Maďarsku, jehož rozloha zaujímá jen asi třetinu původního území Uher. Heslem odmítání Trianonské smlouvy se stalo „ném, ném, soha!“ ne, ne, nikdy, tedy třikrát ne – Tria non. Bylo možno se s ním setkat doslova všude, na výlohách, na krabicích spotřebního zboží, lahvích alkoholu aj. [Biháry 2006: 165–172]. Ostatně i v dnešním Maďarsku se ozvěny trianonských ztrát ozývají dodnes.

Zvláštní postavení mezi těmito krajnostmi mělo nově vzniklé Československo. Patřilo mezi vítězné státy, ale na jeho území žily dvě silné národnostní menšiny patřící k poraženým. Němci i Maďaři se s novým státem smiřovali jen velmi neochotně. Pominout nelze ani polský nacionalismus, projevující se zejména v pohraničních sporech o Těšínsko či místa na Oravě a Spiši [Dziurok a kol. 2010: 39; Kárník 2008: 54–59]. Nová republika se snažila plnit závazky z versailleských mírových smluv, což se v oblasti školství projevilo úpravami legislativy národnostního školství a vytvořením tzv. normálních, tj. normativních osnov pro ně, předpokládajících možné úpravy podle potřeb národnostního školství [Kuzmin 1981; Beneš 2006]. ČSR zaručovala všem svým občanům plná a rovná individuální občanská práva, ale tento právní konstrukt narážel na kolektivní identity nejen Němců, Maďarů, Slováků, Poláků, méně Rusínů, ale i samotných Čechů. Právě školní edukace se (nejen potencionálně) stává v takových případech polem střetů. Je totiž jako taková zaměřena na socializaci jedince do společnosti, v našem případě občanské společnosti Republiky československé, ale konkrétní výuka je vždy orientována k jedinci (jak ukazují např. empirické výzkumy průběhu vyučování). Navíc je reálná výuka do značné míry „černou skříňkou“ edukace, protože v naprosté většině případů probíhá jenom mezi žáky a učitelem, bez přítomnosti třetí osoby, (či v dnešní komunikační situaci jakéhokoli – třeba jen technického – „třetího“). V případě mnohonárodnostního státu lze tak mluvit o rozdělené či rozpolcené socializaci – jednak směrem k danému státu, jednak k vlastní národnosti. Takovou situaci můžeme pozorovat v československém případě mezi všemi jeho národnostmi [Kasper 2006; Pánková – Kasperová – Kasper 2015]. Vytvořit ale společné vědomí příslušnosti k demokratickému československému státu se plně prosadit a vytvořit vlastně nepodařilo, a to ani v době přímého ohrožení republiky od poloviny 30. let. Tehdy také vznikla učebnice branného dějepisu, která měla – v silně patetickém stylu dodejme – vzbuzovat prostřednictvím historických příkladů (šlo nikoli o učebnici v plném slova smyslu, ale o čítanku) národní hrdost; měla „raziti cestu branné výchově v dějepise na základě myšlenky demokratické a humanitní“ [Dolenský 1936: 9]. Autor se odvolává na Výnos MŠANO o výchově žactva národních škol k brannosti z 24. 5. 1934 a v Úvodu pro učitele zdůrazňuje, že v nastalé mezinárodní situaci „jsme nuceni se vraceti k těm výchovným stránkám vlasteneckého dějepisu, jimiž byly vychovány generace k obraně a dobytí národní a státní svobody“. „Výchovně branný dějepis vyhovuje potřebě národa a doby“ a klade si

za cíl přispět k „budování národní branné tradice, která je důležitým mravním činitelem u národů nejmypšpějších“, např. Angličanů [Dolenský 1936: 7]. Přišla však nová válka a s ní krutosti nesrovnatelné s tou předchozí. Myšlenka demokraticismu a humanity, spolupráce národů a států na překonávání dějinně vytvořených stereotypů a předsudků, se jí však jenom posílila [Beneš 2004].

Pokračování po 2. světové válce

Iniciativy se ihned v roce 1946, na první Generální konferenci, chopilo UNESCO. Nová organizace se vrátila k předválečným ideám – výsledkem byla příručka *Handbook for the improvement of textbooks and teaching materials as aids to international understanding* [Handbook 1949]. Mezinárodní organizace pro kulturní spolupráci požadovala odstranění faktografických chyb a bi- i multilaterální spolupráci při revizi učebních textů. Tyto zásady jsou platné dodnes a během desetiletí se rozvinuly do velmi bohaté výzkumné i publikační činnosti, čítající dnes celosvětově tisíce bibliografických položek [25 Jahre 2000; Pellens – Quand – Süßmuth 1994].

Avšak znovu: také 2. polovina 20. století byla dobou mnoha rozporů majících přímý vliv na historickou edukaci. Rozdílné výklady dějin přinášel (především v Evropě) sám fakt bipolárního rozdělení světa, a to samozřejmě na výkladu moderních a soudobých dějin, ale nejen jich. Ukazuje se, že i dějiny vzdálenějších období se stávají bitevním polem soudobých problémů [Kula 2004]. Na druhé straně tu byla patrná snaha stíny minulosti překonávat. Velkým problémem byla už obnova historické edukace v poraženém Německu, protože ta byla v době „Třetí říše“ silně znacizována. Spojenecká kontrolní rada proto také výuku dějepisu nejprve fakticky zakázala, což ale nebyla cesta schůdná nadlouho. Jeho výuka se však postupně obnovovala, tak jak to konkrétní podmínky v jednotlivých spolkových zemích – či v sovětském okupačním pásmu – dovolovaly [Centkowski 1990: 66nn]. Výchova německých žáků měla být nadále směřována v duchu ideálů demokracie; v sovětské zóně ovšem se stále větším ideologickým akcentem [Mätzig 1999]. Nevyhnutelnost historického vzdělání si ovšem plně uvědomovali také němečtí odborníci. Z této potřeby vyrostl od svých počátků v 50. letech Eckertův institut pro mezinárodní výzkum učebnic, dnes jedna z nejvýznamnějších institucí v oblasti revize školního vyučování humanitních předmětů a také zeměpisu [Internationale 2000].¹¹

Rozvíjela se rovněž mezinárodní spolupráce. Její „vlajkovou loď“ se stala spolupráce německo-francouzská [La France 1988], vrcholící vydáním společné učebnice dějepisu, sloužící jako dnes jako vzor nadnárodních regionálních učebnic [Histoire/Geschichte 2006–2011]. Ve 2. polovině 20. století začala tato spolupráce překračovat i železnou oponu. Příkladem se tu pro ostatní země „východního bloku“ stala polsko-(západo)německá spolupráce realizující se od roku 1972 prostřednictvím UNESCO [Zwanzig Jahre 1993], která jako první v dialogu mezi východními a západními zeměmi dospěla ke konsensuálnímu a prakticky využívaným výsledkům [Empfehlungen 1976; Becher – Borodziej – Maier 2001; Polska i Niemcy 2001].

Po jisté – a krátké – předešle na konci šedesátých let [Internationale Verständigung: 210–218] se k této mezinárodní spolupráci připojilo v polovině osmdesátých let

¹¹ Viz též www.gei.de.

i Československo a pokračuje v ní pochopitelně též Česká republika. Český školní dějepis a dějepisné učebnice jsou podrobovány kritické analýze zejména odborníky ze sousedních států a samozřejmě totéž platí pro učebnice těchto států. Zvláštní místo v těchto analýzách sehrává spolupráce se Slovenskem a s Německem. Od roku 2002 existuje Společná česko-německá komise pro školní dějepis, která navazuje na předchozí neformalizovanou spolupráci historiků obou zemí, součinnost českých a slovenských badatelů podporuje Česko-slovenská komise historiků [Česko-slovenská ročenka 2003]. Své institucionální zázemí má i česko-polská spolupráce, zajišťovaná nedávno znovuustavenou Česko-polskou pracovní skupinou pro oblast učebnic.¹² Není třeba připomínat, že zvláště v česko-německých zkoumáních hraje válka a její průvodní znaky, její příčiny i důsledky klíčovou roli [Konfliktní společenství 1996; Beneš – Kuklík – Kural – Pešek 2002; Beneš – Kural 2002].

Tato přeshraniční regionální spolupráce je – přes mnohé překážky, na něž může tato spolupráce narážet¹³ – velmi nadějnou cestou k překonávání stereotypů a předsudků, stejně jako odlišných interpretací společně prožitých dějin [HOP], které (nejen) evropské dějiny provázejí [Teaching 2005].¹⁴ Mají totiž větší možnost věnovat pozornost konkrétním dějům v daném regionu, a tedy dějinám zkušenostně a sociálně bližším [Beneš 2015], než je tomu na ploše širší, evropské. Také o ni se však evropská přeshraniční spolupráce snažila: Koncem 70. let vznikla idea „celoevropské“ učebnice dějepisu [Jeismann – Riemenschneider 1980]. Vyšla však až v roce 1992, a to už jako reflexe dějin dějinami samými překonaná [Delouche 1992]. Podoba ideje evropanství, na níž tato kniha spočívala, byla totiž ideou integrující se (tehdy) západní Evropy, což neznamenalo jenom omezení teritoriální,¹⁵ ale skrýval se tu především problém interpretační. Učebnice zdůrazňuje pozitivně integrační rysy evropských dějin, zatímco prvky dezintegrační považuje za vlastně překonané; týká se to například nacionalismů, které ale právě po roce 1989 nabyly svých nečekaně silných a leckdy i tragických vyústění.

Přes tyto problémy nelze na celoevropskou (či ještě širší možná nejenom euroatlantickou) edukační dimenzi našich dějin rezignovat. Ostatně i Rada Evropy a Evropská komise věnují problematice výuky soustavnou pozornost [Centkowski 2006]. Rada Evropy vzápětí po svém založení a s odvoláním se na již zmíněnou deklaraci UNESCO z roku 1949 zahájila aktivity vedoucí ke spolupráci členských zemí na překonávání předsudků, stereotypů a kontroverzí ve školních učebnicích. Navázala tak přímo na předválečné snahy.

K tomu též vytvořila řadu mezinárodních projektů, uspořádala množství konferencí a vydala mnoho publikací. Za všechny připomeňme Doporučení Výboru ministrů Rady Evropy z 31. října 2001 O výuce dějepisu v Evropě v 21. století. Výbor vyjádřil „nutnost vzájemného porozumění a důvěry mezi národy, zejména prostřednictvím osnov pro výuku

¹² Viz např. [Myška – Świątkiewicz 1998; Gracová – Labischová – Šimeček 2014]; připomenout je třeba i společný projekt Historie hranicí nekončí, zajišťovaný Pedagogickým centrem pro polské národnostní školství v Českém Těšíně a Regionálním Ośrodkiem Doskonalenia Nauczycieli „WOM“ w Białsku-Bialej, viz <http://pctesin.cz/HHN/o-projektu.html> [cit. 10. 10. 2014].

¹³ Jako příklad obtížného edukačního problému uveďme izraelsko-arabský konflikt. Ale zde najdeme sice zvnějšku konfliktu iniciovanou, ale přesto zrealizovanou snahu vzájemné nepřátelství překonávat. Viz [Learning 2003].

¹⁴ Tento materiál zpracovává ve čtyřech svazcích historii Balkánu v období od vzniku Osmanské říše po druhou světovou válku.

¹⁵ Vlastně na poslední chvíli do ní Jiří Gruša dopisoval kapitolu o pádu komunismu ve střední a východní Evropě v roce 1989.

dějepis, které mají vykořenit předsudky a zdůraznit pozitivní vzájemné vlivy, jimiž na sebe během historického vývoje Evropy působily různé země, náboženství a myšlenkové proudy“ a potvrdil, že „ideologické překrucování a tendenční upravování dějin je neslučitelné se základními zásadami Rady Evropy“. ¹⁶ Historická edukace je však vždy předmětem politického zájmu a ani dobře míněné impulsy nemusí mít vždy kladné efekty. Příkladem může být francouzská legislativní snaha o bránění kulturní intolerance, která však vzbudila oprávněné obavy z omezení svobodného historického bádání. ¹⁷ Výchova k vzájemnému porozumění, toleranci, lidským právům a demokracii je základním a výchozím tónem nejen citovaného Doporučení, ale i řady jiných podobných dokumentů. Přitom se nepřehlíží význam národních identit a jejich zásadní spoluúčasti na tvorbě ideje evropanství [Schönemann 1989; Lottes 1992].

Ano, velká část Evropy se spojila ve vojenském svazku i politicko-hospodářském celku, je si stále víc vědoma také svého vlastního kulturního kódu, který ji konstituuje; válka mezi takto propojenými státy je snad už opravdu nemožná. Ale co sjednocená Evropa a ostatní svět...?

Literatura

- Becher, U. A. – Borodziej, W. – Maier, R. (ed.) [2001]. *Deutschland und Polen im zwanzigsten Jahrhundert. Analysen – Quellen – didaktische Hinweise. (Schriftenreihe des GEI für internationale Schulbuchforschung, Bd. 82/C)*. Hannover: Verlag Handsche Buchhandlung.
- Beneš, Zdeněk – Kuklík, Jan, ml. – Václav Kural – Pešek, Jiří [2002]. *Téma: Odsun – Vertreibung. Transfer Němců z Československa 1945–1947*. Praha: Albra Práce.
- Beneš, Zdeněk – Kural, Václav, a kol. [2002]. *Rozumět dějinám*. Praha: Gallery.
- Beneš, Zdeněk [2004]. Mnichov v československých a českých učebnicích dějepisu. In. *Mnichovská dohoda. Cesta k destrukci demokracie v Evropě*. Praha: HÚ AV ČR, s. 281–293.
- Beneš, Zdeněk [2006]. Das Schulwesen und das tschechoslowakische Rechtssystem 1918–1938. *Brücken, Germanistische Jahrbuch, Neue Folge* 14: 121–136.
- Beneš, Zdeněk [2007]. Školní dějepis a válka. In. Suttnerová, Berta. *Život pro mír*. Praha: PMJAK, s. 38–49.
- Beneš, Zdeněk [2012]. *Dějiny Nové Paky I (do roku 1939)*. Nová Paka.
- Beneš, Zdeněk [2015]. Edukační možnosti regionální historiografie. In. *Výuka regionálních dějin na základní škole. Formy, metody, koncepce, zkušenosti*. Plzeň: Západočeská univerzita, s. 3–10.
- Beneš, Zdeněk – Gracová, Blažena [2015]. Didaktika dějepisu: mezi socializací jedince a jeho individuální výchovou. In. Stuchlíková, Iva – Janík, Tomáš, a kol. *Oborové didaktiky. Vývoj – stav – perspektivy*. Brno: Masarykova univerzita s. 289–326.
- Biháry, Peter [2006]. Images of defeat: Hungary after the lost war, the Revolutions and the Peace Treaty of Trianon. In. *Crossroads of European histories. Multiple outlooks of five key moments in the history of Europe*. Council of Europe, s. 47–58.
- Centkowski, Jerzy [1990]. *Szkolna edukacja historyczna w Republice federalnej Niemiec*. Warszawa: Instytut programów szkolnych Ministerstwa edukacji narodowej.
- Centkowski, Jerzy [2006]. O formování evropského modelu školní historické výchovy. In. *Historie a škola III*. Praha: Ústav pro informace ve vzdělávání pro MŠMT ČR, s. 9–16.
- Česko-slovenská historická ročenka [2003]. Brno: Masarykova univerzita.

¹⁶ <http://www.msmt.cz/vzdelavani/zakladni-vzdelavani/doporuzeni-rady-evropy-o-vyuze-dejepisu-v-evrope-21-stoleti> [srov. 10. 10. 2014].

¹⁷ Viz Výzva z Blois z roku 2008. Je dostupná na několika www stránkách v několika jazycích. Viz např. <http://beo.sk/udalosti-zo-sveta/1214-vyzva-z-blois-proti-oklietovaniu-historickeho-badania> [cit. 10. 1. 2015], český překlad <http://www.ustrcr.cz/data/pdf/vedecka-rada/2013/evaluace/priloha-b.pdf> [cit. 10. 1. 2015].

- Delouche Frédéric, a kol. [1992]. *Histoire de l'Europe*. Paris: Hachette (česky *Historie Evropy*, Praha: Argo, 1995).
- Dolenský, Josef B. [1936]. *Branný dějepis*. Třebechovice pod Orebem: Antonín Dědourek.
- Dziurok, Adam, a kol. [2010]. *Od niepodległości do niepodległości. Historia Polski 1918–1989*. Warszawa: IPN.
- Empfehlungen für die Schulbücher der Geschichte und der Geographie in der Bundesrepublik Deutschland und in der Volksrepublik Polen* [1976]. Nové vyd. s komentářem in Schriftenreihe des GEI für internationale Schulbuchforschung, Bd. 22/XV. Braunschweig: GEI.
- Garcia, Patrick – Leduc, Jean [2003]. *L'enseignement de l'histoire en France de l'Ancient Régime à nos jours*. Paris: A. Colin.
- Gehl, Walther [1939]. *Geschichte. 5.Klasse Oberschulen/Gymnasien und Oberschulen in Aufbauform*. Reichenberg/Breslau: Franz Kraus/Ferdinand Hirt.
- Gracová, Blažena – Labischová, Denisa – Szymeczek, Józef (ed.) [2014]. *Vzájemný obraz souseda v polských a českých školních učebnicích*. Ostrava: Universitas Ostraviensis.
- Histoire/Geschichte, L'Europe et le monde de l'Antiquité à 1815; Histoire/Geschichte. L'Europe et le monde du congrés de Vienne à 1945; Histoire/Geschichte. L'Europe et le monde depuis 1945* [2006, 2008, 2010]. Paris – Stuttgart – Leipzig: Nathan – Klett.
- Handbook for the Improvement of Textbooks and Teaching Materials as aids to International Understanding* [1949]. UNESCO.
- Internationale Verständigung. 25 Jahre Georg-Eckert-Institut für internationale Schulbuchforschung in Braunschweig* [2000]. Hannover: Verlag Hahnsche Buchhandlung.
- Jeismann, Karl-Ernst – Riemenschneider, R. (ed.) [1980]. *Geschichte Europas für den Unterricht der Europäer* (Schriftenreihe des GEI für internationale Schulbuchforschung, Bd. 27). Braunschweig: GEI.
- Kárník, Zdeněk [2008]. *Malé dějiny československé 1837–1939*. Praha: Dokořán.
- Kasper, Tomáš [2006]. Sudetendeutsche Schulreform. Versuch eines deutsch-tschechischen Vergleichs. In *Brücken, Germanistische Jahrbuch, Neue Folge* 14: 109–120.
- Konfliktní společenství, katastrofa, uvolnění. Náčrt výkladu německo-českých dějin od 19.století* [1996]. München: Oldenburg. Těž in: *Soudobé dějiny* 3 (1996), č. 2–3, s. 392–437.
- Kopáč, Jaroslav [1936]. *Vyučování dějepisu se zřetelem k některým novým směrům*. Praha.
- Kula, Marcin [2004]. *Krótki raport o użytkowaniu historii*. Warszawa: PWN
- Kuzmin, Michail N. [1981]. *Vývoj školství a vzdělání v Československu*. Praha: SPN.
- La France et l'Allemagne Espace et Histoire Contemporaine / Deutschland und Frankreich Raum und Zeitgeschichte* [1988]. Braunschweig/Paris: GEI/Association des Professeurs d'Histoire et de géographie.
- La Révision des manuels Scolaires contenant des passages nuisibles à la compréhension mutuelle* [1932] Paris. La Révision des manuels scolaires. Voeux émis par la Comité d'Experts réunis à l'Institut International de Coopération intellectuelle. Pour l'Ere Nouvelle XI (1932). Viz <http://www.unicaen.fr/recherche/mrsh/sites/all/modules/ereNouvelle/pdf/1932-77.pdf> (staženo 15. 8. 2014).
- Learning each others historical Narrative: Palestinians and Israelis. Peace research Institute in the Middle East* [2003]. Beit Jallah. K izraelsko-palestinské spolupráci viz <http://www.quest-cdecjournal.it/focus.php?id=334> (staženo 11. 7. 2015).
- Lottes, Günther (ed.) [1992]. *Region – Nation – Europa*. Heidelberg – Regensburg: Physica-Verlag/Buchverlag der Mittelbayerischen Zeitung.
- Mätzig, Heike Christine [1999]. *Geschichte im Zeichen des historischen Materialismus. Untersuchungen zu Geschichtswissenschaft und Geschichtsunterricht in der DDR*. Schriftenreihe des Georg-Eckert-Institut für internationale Schulbuchforschung, Bd. 96, Hannover: Verlag Hahnsche Buchhandlung.
- Myška, Milan – Świątkiewicz, Wojciech (red.) [1998]. *Česká a polská mládež o sobě / Młodzież czeska i polska o sobie*. Ostrava: Ostravská univerzita.
- Pandel, Hans-Jürgen – Schneider, Gerhard (ed.) [2005]. *Handbuch Medien im Geschichtsunterricht*. Schwalbach/Ts.: Wochenschau.
- Pánková, Markéta – Kasperová, Dana – Kasper, Tomáš, a kol. [2015]. *Meziválečná školská reforma v Československu*. Praha: Academia, NPMK.
- Pellens, Karl – Quandt, Siegfried – Süßmuth, Hans (ed.) [1994]. *Historical Culture – Historical Communication. International Bibliography. Studien zur internationalen Schulbuchforschung*, Bd. 83. Frankfurt (M.): Diesterweg.

- Pingel, Falk [1999]. *UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision* (Studien zur internationalen Schulbuchforschung, Vol. 103). Hannover: Verlag Hahnsche Buchhandlung.
- Polska i Niemcy w XX. wieku. Wskazówki i materiały do nauczania historii* [2001]. Poznań.
- Schönemann, Bernd [1989]. Nationale Identität als Aufgabe des Geschichtsunterrichts In. *Internationale Schulbuchforschung* 11 (2): 107–127. Nově in. týž, Bausteine einer Geschichtsdidaktik. Schwalbach/Ts.: Wochenschau, s. 267–289.
- Teaching Modern Southeast European History* [2005]. Thessaloniki: Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe.
- Teistler, Gisela (ed.) [2006]. *Lesen lernen in Diktaturen der 1930er und 1940er Jahre. Fibeln in Deutschland, Italien und Spanien. (Studien zur internationalen Schulbuchforschung, Bd. 116)*. Hannover: Verlag Hahnsche Buchhandlung.
- Zwanzig Jahre Gemeinsame deutsch-Polnische Schulbuchkommission* [1993]. (Schriftenreihe des GEI für internationale Schulbuchforschung, Bd. 22/XV). Braunschweig: GEI.

Prof. PhDr. Zdeněk Beneš, CSc. (1952) působí v Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze a zároveň v Ústavu dějin křesťanského umění Katolické teologické fakulty UK v Praze. Zabývá se problematikou teorie a metodologie historických věd a školního dějepisu, v posledních letech jej zajímají především otázky soudobé historické kultury a česko-německé vztahy. Je autorem či spoluautorem několika učebnic pro základní a střední školy, autorem monografií Historický text a historická skutečnost (1993); Historický text a historická kultura (1995); spoluautorem knih Na ztracené vartě Západu (2000); Téma: Odsun – Verteibung (2002); Rozumět dějinám (2002); Filozofie dějin – problémy a perspektivy (2004); Didaktika dějepisu: mezi socializací jedince a jeho individuální výchovou (spolu s B. Gracovou). In. I. Stuchlíková – T. Janík et al. Oborové didaktiky. Vývoj – stav – perspektivy (2015).

***DIY or Die!* Proměny českých a slovenských hardcore-punkových scén a fanzinů od 90. let 20. století do současnosti**

JIŘÍ ALMER*

DIY or Die! Changes in Czech and Slovak Hardcore-Punk Fanzines from the 90s to the Present Day

Abstract: This study deals with the changes within Czech and Slovak hardcore-punk fanzines from the beginning of 90s up to the present time. It's based on research into youth subculture and also on the interpretation of "independent" literature in accordance with media studies. Firstly, it analyzes marginal subculture (or scene) of hardcore-punk and focuses on its production, meaning printed fanzines. Secondly the study asks whether those fanzines could be considered as "contraculture", therefore an independent or antagonistic sphere against so called mainstream cultural production. The main object of the thesis is the enumeration of Czech and Slovak fanzines in the above mentioned period and mainly interpretations of political topics reflected in that mags, as well as their changes and corrections.

Keywords: hardcore punk; subcultures; fanzines; do it yourself; contraculture; scene

DOI: 10.14712/23363525.2016.12

Fenomén punk jakožto předmět sociologického a historického výzkumu dnes nepatří zcela do okrajových sfér badatelského působení. Minuly doby, kdy na něj bylo nahlíženo především s ohledem na hudební vyjádření a bizarně specifický vzhled [Laughey 2006: 3], což s sebou neslo společenské odsouzení a morální paniku. Dnes již není zcela neznámou věcí ani tzv. druhá vlna punku, která k původní „rebelii bez příčiny“ přidala důležitý element politické uvědomělosti a odporu proti vládnoucím garniturám. Tedy hardcore-punk.

Tato práce se zaměřuje na proměny českých a slovenských subkulturních scén hardcore-punku (dále již jen hc-punku) v období od 90. let do současnosti. Jejím základem je kvalitativní a obsahová analýza hc-punkových fanzinů (zinů) jako subkulturního produktu a nezávislého média. Proměny scén chci demonstrovat zodpovězením otázek, můžeme-li hc-punk považovat za kontrakulturu, a pokud ano, došlo v průběhu výše uvedeného období ke korekcím takových postojů? S tím souvisí i otázka, zdali se neprojevovalo „odcizení“ subkulturního média vlastního sociálnímu prostředí. Neméně důležitým cílem práce je i rozšíření povědomí o fanzinech jako o důležitém kulturním prameni.

Hlavním zdrojem je pro mě fanzinový materiál samotný, většinu z něj jsem získal na základě projektu *Archivu česko-slovenských subkultur*, na němž se podílím jako dobrovolník. Materiály sesbírané mnou a kolegy v rámci *Archivu* jsou dle mého soudu dostatečným reprezentativním vzorkem domácí fanzinové produkce, jsou v nich zastoupeny jak známé

* Jiří Almer, Ústav hospodářských a sociálních dějin FF UK, nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1. E-mail: jirimaiden.fun@seznam.cz.

počiny, tak i menší a často regionálně omezené tiskoviny. Tyto zdroje doplňují především různé subkulturní internetové servery a omezeně i orálně historická data získaná na základě polostrukturovaných rozhovorů. Ty se týkaly zpravidla důležitých informací pro vytvoření vzorku tiskovin, jež by dostatečně podložil tuto práci.

V souvislosti se sběrem dat a následnou interpretací musím rozvézt svou insiderskou pozici. Působím jako hudební publicista pro magazín *HIS Voice*, díky čemuž mám celkový přehled o vydávání nahrávek nezávislé hudby a o principu pořádání koncertů a festivalů. Provozují rovněž malé nezávislé hudební vydavatelství, jež je sice zaměřené především na hudební alternativu jako noise či industrial, ovšem mezi jeho hlavní zásady patří nekomerčnost a „do it yourself“, což má názorově velice blízko k hc-punku (viz dále). Se svou noisovou kapelou navíc nezářídka vystupují po boku punkerů. Mohu se tedy považovat za insidera na základě sdílení důležité hodnoty, díky relativní znalosti produktů mnou zkoumaného vzorku a také podobným jazykem v rámci umělecké tvorby a společenského působení [Hodkinson 2005: 136, 141].

Za nejužitečnější zdroje pro tuto práci a především pro v příloze uvedené řazení hc-punkových tiskovin považuji bakalářské práce Miroslava Blažka (poměrně rozsáhlá bibliografie) a Ondřeje Lukáše, jehož příspěvek je skromnější [Archiv českých punkových a hardcorových zínů]. V rámci samotných fanzinů měl pro mě velký význam článek nedávno zesnulého Filipa Fuchse (pod pseudonymem Phil Hell) o historii těchto tiskovin [Trhavina 2013], dále fanzin *Hlasatel*, internetové stránky *Punkgen*, na nichž se nachází archiv fanzinů, a *Garfield Records*, konkrétně rubrika *Fanzináríum*. Důležitý počín přinesla i Československá anarchistická federace v podobě rozsáhlé bibliografie *Anarchistická publicistika 1990–2013*.

Hardcore-punk a subkultury

Pro mě punk znamená schopnost samostatně myslet, alternativní subkulturu, která se snaží žít sama pro sebe, ale má co říci i většinové společnosti.
Pawel, vydavatel zinu Papagájův *Hlasatel* [Kontrakultura 2000: 26]

Subkultury samy o sobě, třebaže se od tohoto pojmu v současnosti upouští, považují Andy Bennet a Keith Kahn-Harris za pomyslný odrazový můstek pro bližší výzkum nejen životního stylu mladých lidí [Bennet – Kahn-Harris 2004: 15]. Punk se přitom může zdát jako typický příklad, nebo spíš asociace toho, co tento pojem znamená [Pixová 2011: 45]. Dle mého soudu skutečně nese rysy typické pro subkultury [srov. Kolářová 2011: 14–18]. Ty vztahujeme obvykle k mládeži, což je minimálně v prostředí českého a slovenského porevolučního hc-punku problematické. „Mladé lidi“ Josef Smolík definuje jako věkovou skupinu 16–21 let [Smolík 2010: 20–23; Dufková – Urban – Dubský 2008: 58], ovšem jak poznáme na stránkách fanzinů, většina aktivních hc-punkerů míří spíše ke třicítce, nebo je ještě starší [Trhavina 2006: 42].

Pro své interpretace punku se budu držet pojmu scéna. Pod ním si představuji (subkulturní) prostor, čas i produkty spojené s kulturními aktivitami, v tomto případě převážně hudebními [Bennet – Kahn-Harris 2004: 13]. Dle Willa Strawa scéna představuje vytvoření společenského vztahu mezi různými stálými částmi populace (sociálními skupinami) na základě hudebního stylu [Straw 2005: 469; Bennet – Kahn-Harris 2004: 13–14]. Může ji

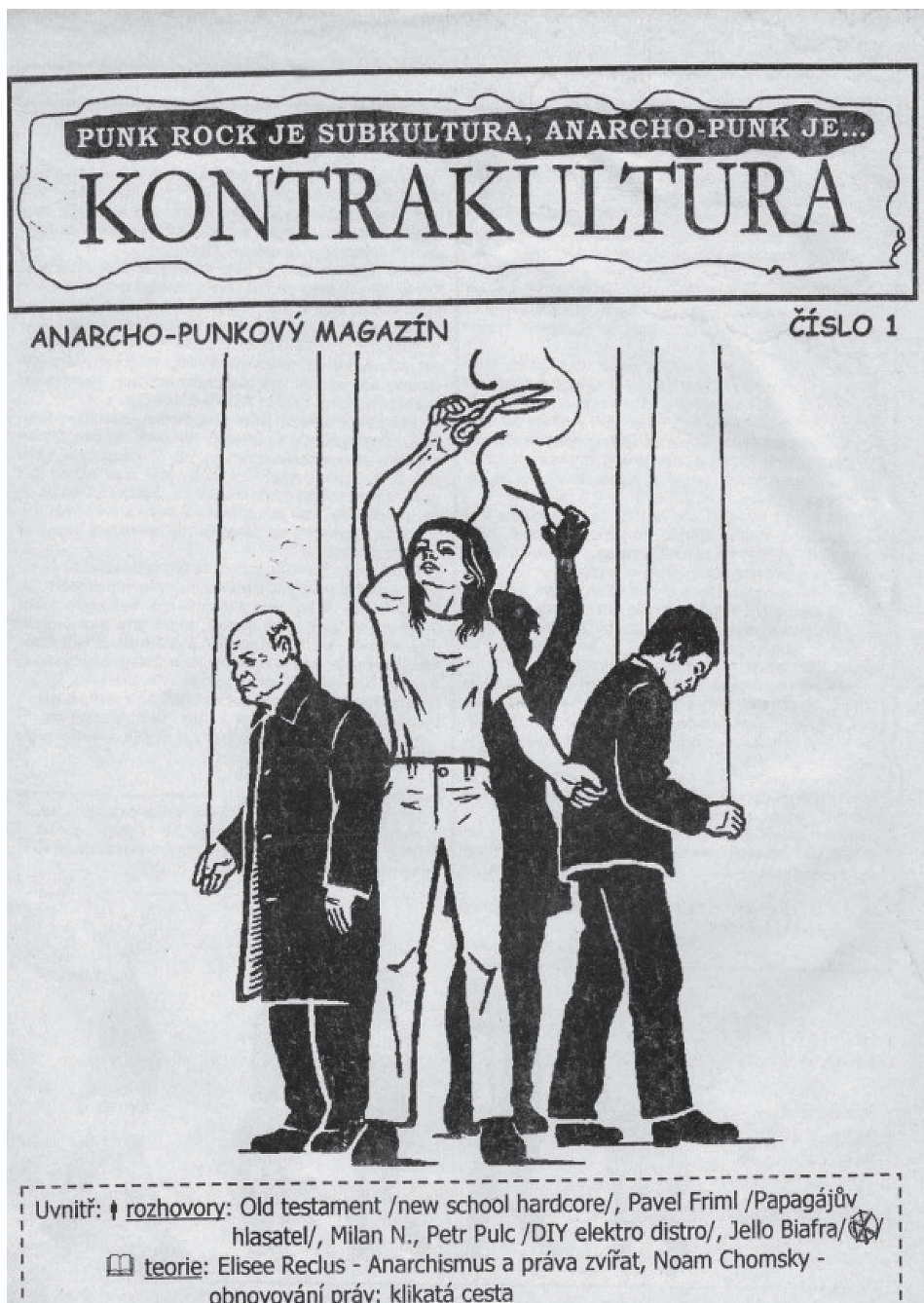
představovat také regionální kulturní hnutí či prostor, jež bývá zpravidla součástí „velké“ scény dle hudebního (či společenského) směru [Stahl 2004: 51–52; Straw 2005: 469; Baulch 2007: 2–4]. Sebastian Haunss a Darcy K. Leach tyto definice dále obohacují o síť sociálních kontaktů, fyzický prostor, volnočasové aktivity a nezbytnou hierarchii [Haunss – Leach 2004: 3–5]. Řekneme-li subkulturní scéna, máme tedy na mysli aktivitu a určité kulturní produkty, což je viditelný rozdíl oproti „pouhému“ obutí těžkých bot.

V této souvislosti musím zmínit pojem subkulturní kapitál dle Sarah Thornton. Ten se nevztahuje jen k samotnému produktu, ale znamená především hodnotu, u níž subkulturně angažovaný jedinec slibuje, že ji nikdy nezaprodá. Definuje se tak navíc hierarchie mezi tvůrcem takové hodnoty, jež má vyšší subkulturní kapitál, než běžný posluchač v rámci oné scény [Thornton 1997: 191]. Geraldine Bloustien a Margaret Peters hledí na tento pojem spíše jako na prostředky ke kulturní produkci [Bloustien – Peters 2011: 48], takové know-how se však dá považovat za hodnotný subkulturní kapitál [Thornton 1997: 191].

Z teoretického hlediska je důležitý vztah subkultury a kontrakultury, tedy nezávislé, případně antagonistické sféry vymezující se proti tzv. mainstreamové kulturní produkci. V důsledku to znamená mimo jiné ptát se, zda existuje oficiální (vládnoucí či hegemonní) kultura [Hebdige 2012: 42–43]. Při kladení této otázky je však vymezení ze strany subkultury na první pohled relativní [Muggleton 2000: 48–49]. I v rámci určité scény může vzniknout jakýsi hegemonní proud [Smolík 2010: 182–183]. Ostré vyhranění proti mainstreamu je ale v hc-punku velmi výrazné, nelze jej tedy brát úplně na lehkou váhu [Clark 2003: 224]. Vydavatel *Papagájova Hlasatele* Pawel tvrdí, že smysl DIY etiky (viz dále) „bych viděl spíš v tom, být co nejmíň závislej na oficiální kultuře a opírat se co nejvíc o kontrakulturu“ [Rozhovor s Pawlem, *Komunikace* 2000]. Subkultura tedy sama sebe může nazývat kontrakulturou a její produkty se mohou od „oficiální“ kultury lišit [Smolík 2010: 30; Huq 2006: 21].

Lze tedy hc-punk považovat za kontrakulturu? Ačkoli jej tak mohou příslušníci scény prezentovat, nemusí to korespondovat ani s názory a pohledy jejich čtenářů nebo příslušníků subkultury. Protože se to nedá ověřit, úspěch či neúspěch určitého produktu scény můžeme mimo jiné vysledovat na základě prodaných desek či výtisků. Pro doplnění anarchistická *A-Kontra* byla na začátku devadesátých let k dostání v „mainstreamových“ knihkupectvích a obchodech. Neznamená to ale v podstatě potvrzení nutnosti být součástí (kapitalistického) systému?

Pro zodpovězení otázky o vztahu média a jeho sociálního prostředí se nám nabízí ještě další možnosti. Při prvním pohledu na politicky angažovaný obsah fanzinů se totiž může zdát, že stojí mimo subkulturní roviny. Nejsou autoři zinů v podstatě političtí aktivisté, kteří využívají subkultur jako prostředí k šíření svých názorů? Existuje pomyslná čára mezi subkulturní scénou a politickou skupinou [Huq 2006: 21]? Podívejme se však nyní na scénu samotnou.

Titulní stránka fanzinu Kontrakultura

Hardcore-punker = politický punker?

*Pokud by punk nebyl angažovaný, tak ani nemusí být.
Šoty, Zeměžluč [For the Punx 2006]*

Hc-punk má být odpovědí na komerční punk, který se odcizil a zaprodal svým kořenům, případně i na pronikání neonacistických a rasistických tendencí do subkultury [Daniel 2013: 266–268]. Dá se tedy na jednu stranu uvažovat o návratu k „pravému“ punku z osmdesátých let (tzv. druhá vlna punku či punk 82'), zároveň i o důrazu na společenská a politická sdělení, což má nahrazovat „prázdné“ a do jisté míry povrchní rebelství kapel typu *Sex Pistols* [srov. Nečas 2006: 6, 9]. Nalezneme však více charakteristik, například anarcho-punk, raw-punk, extreme punk nebo DIY punk. Kromě anarcho-punk, který obvykle znamená ztotožnění se s anarchistickým světonázorem, se tato označení v praxi liší velice málo. Tyto charakteristiky se pak objevují také u fanzinů.

Hlavním názorovým pilířem žánru i scény je tzv. princip „do it yourself“. V překladu znamená „udělej si sám“, což pro punkery znamená co nejmenší zapojení do kapitalistického systému a mainstreamu v rámci hudební produkce. Nejvíce se promítá do praxe vydávání desek a fanzinů, případně pořádání koncertů (viz dále).

Hudební ukotvení nalézáme v původní punkové hudbě s tím, že jde obvykle o projev tvrdší, rychlejší a agresivnější. Skladby bývají svižnější a kratší, vokální projev od (punkového) zpěvu postupuje k různým technikám řevu, kde se některé pasáže textu (případně text celý) prakticky ztrácí. Jako zakladatelé anarcho či hc-punku se často uvádějí američtí *Dead Kennedys*, které následovali například *Black Flag* [Nečas 2006: 10]. Na evropské scéně se objevily průkopnické kapely *Conflict*, *Crass*, *Oi Polloi*, či *Chaos UK*, z Velké Británie, velmi známí jsou rovněž švédští *Mob-47* a *Anti Cimex*.

Postupně se punk 82' či hc-punk vyvinul v ještě extrémnější hudební odnože jako crust a grindcore. Crust je spojován s punkovým základem, extrémním metalem a tzv. D-beatem (dis-beatem), což je technika související s typickou rytmickou linkou na bicích. Mezi skupiny, u nichž hc-punk přechází do crustu, patří například *Antisect*, *Disorder*, *Dis-Fear*, *Doom*, *Extreme Noise Terror*, *Hellbastard*, *Nausea*, *Wolfbrigade*, *Skit System*, či *Discharge*. Za grindcorové ikony a zakladatele stylu jsou považováni hlavně *Napalm Death*, *Agathocles*, *Carcass* (raná tvorba), *Rotten Sound*, *Anal Cunt*, či *Brutal Truth*. Třebaže se u některých výše uvedených kapel dá diskutovat o míře jejich zakotvení v punku, nedají se nespojit s vyhoceným politickým obsahem.

O vývoji českého a slovenského punku před listopadem 1989 již bylo napsáno poměrně mnoho. Otázka spíše je, kam tento fenomén zahrnout, zda do přímo protirežimního zaměření, nebo do spíše hudebního pozadí, které protestním vytvořil až konzervativní a totalitní establishment [srov. Vaněk 2002: 9–10; Pixová 2011: 58–61]. Komerzializace této scény po revoluci spíše potvrzuje druhou teorii. Extrémní punk z devadesátých let však scénu opět radikalizoval, štěpení na komerční punk a DIY/hc/anarcho scénu se stalo skutečností [Nečas 2006: 10; Pixová 2011: 62]. Podobně jako před revolucí platilo prolnutí českých a slovenských kapel. Mnohé kapely předlistopadového punku měly hudebně blízko k hardcoru (*Michael's Uncle*, *Už jsme doma*), ovšem kvůli rasistickým projevům některých z nich (např. *HNF*, *Šanov 1*) můžeme o hc-punku jako celku v tomto období těžko mluvit [Fuchs 2002: 122–123]. Diskontinuitu s obdobím normalizace potvrzují i respondenti výzkumu Ondřeje

Obal desky Napalm Death „Scum“ z roku 1987

Obal split desky Whoresnation a Doomsisters z roku 2013

Císaře a Martina Koubka, jeden z nich například prohlašuje, že hc scéna začínala po revoluci takřka od začátku, přičemž hledala inspiraci v Německu [Císař – Koubek 2012: 10–11].

Mezi kapely, které jako první začaly převážně v devadesátých letech hrát hc-punk a crust, patří *Telex*, *Kritická Situace* (jedny z mála českých kapel hrající „pravý“ hardcore za socialismu [Rozhovor s kapelou *Telex*, *Medvěd 09 1996*]), *Malignant Tumour*, *Močovní Khameni*, *Gride*, *Hibakusha*, *Mrtvá Budoucnost* (později *See You in Hell*), *Demarche* či *Thema Eleven*. Scénu doplňují i měkčí, však otevřeně anarchistické kapely jako *Edelweiss Piraten*, *Thalidomide* či *Spots*. Za představitele tuzemského grindcore patří *Škoda 120*, *Ingrowing*, *Sheeva Yoga*, *Abortion* či *Needfull Things*.

Vizuální sdělení a texty kapel se pak objevují na albech, kde se to obvykle jen hemží protiválečnými (mnohdy doslova apokalyptickými) motivy, kde se nešetří explicitní brutalitou k vyjádření děsu a opovržení nad systémem. Artwork alb se nikterak výrazně nemění.

Desky se vydávají výhradně u nezávislých DIY labelů a šíří se v jejich distribucích, tzv. distech. Velice rozšířený je „klasický“ hudební nosič, LP deska, a to jak dlouhohrající, tak i singl. Kapely jsou zvyklé vydávat desky společně, tzv. splitka, časté jsou i kompilace. Nezávislých hc-punkových, grindových, případně noisových labelů působí mnoho, mezi významné patří *Papagájův Hlasatel Records*, *Insane Society Records*, *Day After Records*, *Cecek Records*, *Garfield Records*, *Gasmask Records*, *Samuel Records*, *Aback Distro Records* a mnoho dalších. Hc-punkerů jsou velice hrdí na své produkty a umělecká díla, silně inklinují k formátu desek LP, na kapely, které tento způsob nevyužívají, se často nahlíží z patra. Vydavatelé fanzinů na tom mají velkou zásluhu.

Koncerty a festivaly se často spojují s benefičními akcemi, mimo jiné pro vězněné aktivisty, sdružení na ochranu zvířat, útulky či *Food not Bombs*.¹ V zahraničí se koncerty často

¹ Nezávislá anarchistická iniciativa, která specifickým způsobem upozorňuje na stále rostoucí zbrojení (především v USA), jež se promítá ve stále zhoršující se chudobě a bezdomovectví. Snaží se využít jídla, kterým je konzumní kapitalistickou společností plýtváno, a zdarma ho poskytnou potřebným. Funguje na zásadách vegetariánství/veganství [srov. <http://food-not-bombs.cz>].

konají ve squatech, které jsou však v České republice terčem represe. Hledají se proto spřízněné kluby, jichž ovšem postupně ubývá. Příslušníci hc-punkové scény drtivou většinou odmítají komerční festivaly, mnozí pořádají vlastní DIY festy, které obvykle cílí spíše na pomyslnou elitu scény.

Při současném výzkumu subkultur nelze pominout genderový aspekt, v práci se proto zmíním i o roli žen v tvorbě hc-punkových fanzinů. Dunja Brill v souvislosti s výzkumem gotické subkultury přisuzuje subkulturním mužům image rebela proti konvencím, zatímco u žen klade důraz na co největší sexuální přitažlivost [Brill 2007: 118]. V punkovém prostředí známe tzv. Riot Grrrl punk, jenž má být feministickou odpovědí na sexismus v rámci subkultury. Hc-punku se jako scéně obvykle přisuzuje odsuzování sexismu a v mnohých případech i artikulace feminismu jako důležitému společenskému problému.

Estetika a etika DIY – co je to hardcore-punkový fanzin?

Za samotným slovem „fanzin“ či zkráceninou „zin“, se skrývá výraz „fan magazine“ [Bartel 2004: 5], což již naznačuje zárodek definice. „Řekl bych, že takovým jasným vodítkem je, že fanzin je dělaný fanouškovským, tedy neplaceným způsobem, chceš-li tak podle principu DIY. Pokud někdo vydává časopis a nebere za to žádný plat, pouze takzvané pokrývá náklady, dá se o jeho výplodu hovořit jako o fanzinu“ [Rozhovor s Inym, Hlasatel 2011: 50]. Pro materiálové určení zinu však již dnes neplatí pravidla panující před nástupem internetu, tedy nutnost tištěné formy [Bartel 2004: 5; Duncombe 1997: 7–8] a naprostá nezávislost na oficiálních vydavatelstvích (tzv. šedá literatura [Blažek 2009; Národní úložiště šedé literatury]).

Důležité v rámci definování zinu je tak účel a praktický dopad jeho existence. Stephen Duncombe jej automaticky považuje za výplod undergroundové kultury [Duncombe 1997: 8], zdůrazňuje amatérismus autorů, tzv. zinesterů. „Ono vlastní vydávání zinu je politický akt, který zpochybňuje klasický kapitalistický model, že dělání časopisu náleží jen odborníkům a laik je jen konzument, na nějž je nutné zaměřit reklamní kampaň“ [Rozhovor s Inym, Hlasatel 2011: 51]. Ondřej Lukáš v nadsázce tyto tiskoviny nazývá „nepopulární kulturou“ [Lukáš 2010: 9], Teal Triggs pak považuje politická vyjádření za přímo spjatá s punkovými ziny [Triggs 2006: 73].

K tomu je třeba zamyslet se nad vztahem nezávislých tiskovin k subkulturnímu prostředí. Výše zmíněný badatel mediálních studií Duncombe rozdělil ziny na tyto hlavní kategorie – science fiction (vůbec první fanziny), hudební ziny, sportovní ziny (fotbaloví fanoušci), fanziny o televizi a filmu, politické, tzv. perzines (osobní pohled autora na každodenní život, jeho zkušenosti, myšlenky, postřehy atd.) a fringe culture ziny (okrajová tematika, například nejrůznější konspirační teorie, UFO apod.) [Blažek 2009, cit. dle Duncombe 1997: 15–17].

Za první, z nekomerčního prostředí pocházející punkový fanzin v dějinách, se považuje *Sniffin' Glue* (Velká Británie), na jehož základě vznikl nový trend nezávislých tiskovin, který pak naplno spustila druhá vlna punku v osmdesátých letech [Triggs 2006: 72]. Z období vzniku *Sniffin' Glue* pochází další významné ziny jako *Panache* či *Ripped and Torn*. Původní a přelomový počín, kde se již otevřeně mluví o hc-punku, pak představuje *Maximum Rock'and'roll*, vycházející od roku 1982 [Fuchs jako Phill Hell, Trhavina 2013] a dodnes považovaný za nejlepší fanzin v dějinách scény.

Pro postsocialistické země používají západní badatelé v souvislosti s nezávislými tiskovinami termín samizdat [Bartel 2004: 6]. Právě v českém undergroundovém hnutí za normalizace se obvykle hledá základ pro práci budoucích zinesterů [Blažek 2009]. Za prapůvodní český zin se považuje *Vokno* Františka „Čuňase“ Stárka, které se v roce 1987 rozšířilo o dceřinou tiskovinu *Voknoviny*, do níž přispívali kromě Čuňase i Magor Jirous a Egon Bondy [Fuchs 2002: 259] a od které se po revoluci oddělila nově vzniklá *A-kontra* [Anarchistická publicistika 2014: 19–20]. Jako první regulérní punkový počín se pak zpravidla uvádí *Punk Maglajz* [Fuchs 2002: 94; *Kristova léta českého punku 2012*: 28], následně *Attack*, posléze například *Sračka*, *Oslí Uši*, *Šot*, *In Flagranti* nebo *Brněnská vrtule* (předchůdce *Hluboké Orby*) [Rozhovor s Filipem Fuchsem, *Choroba Mysli 2004*: 3]. Jak však uvádí Popmuzeum, většina těchto tiskovin informovala převážně o zahraničních kapelách a scénách [Popmuzeum: *Kristova léta českého punku 2012*: 28]. Na ně ovšem navazovaly již „regulérní“ hc-punkové časopisy, rapidní vzrůst jejich produkce však začal být znát až po revoluci. Na počátku devadesátých let také začaly vznikat první významné skinheadské a neonacistické tiskoviny.

Na rozdíl od postsocialistického a postkoloniálního prostředí (například Indonésie) [Baulch 2007: 4–7], kde mnozí badatelé spojovali ziny s odporem proti režimu, na Západě se mělo jednat spíše o fanouškovské prezentování nezávislých myšlenek „individuálního sebevyjádření“ [Bartel 2004: 7–8]. Smolík vidí jako cíl zinu idolizaci tvůrce samotného [Smolík 2010: 83–84], k podobnému tvrzení se dostává i Duncombe [Duncombe 1997: 25]. Také Julie Bartel považuje za základ zinu individualismus. Přesto se zdá, že právě hc-punková scéna a jí produkované tiskoviny v sobě zahrnuje oba elementy a smazává se jejich rozdílnost.

Praktická nemožnost provozovat nezávisle DIY kultury byla spojována s totalitním státem, ovšem ani v současnosti taková legální možnost *de facto* neexistuje. Zákonem je totiž vydávání publikace ztotožněno s vyvíjením komerční a podnikatelské činnosti [Zákon autorský 2000; Zákon o neperiodických publikacích 1995]. Zinestři proto spíše spoléhají na přímý kontakt autora a zájemce [Lukáš 2010: 10]. Šakal, vydavatel *Noise Masteru*, svůj zin charakterizuje takto – „xeroxovaný fanzin psaný v češtině. Černobílý tisk s obyčejnou grafikou. Průměrně pět až šest rozhovorů v každém čísle, doplněných o spoustu recenzí reportů. K dostání u provařených distributorů. Vychází nepravidelně, a to 1–3× do roka. (...) Náklad je pohyblivý, v průměru 70–80 ks“ [Rozhovor se Šakalem, *Hluboká Orba 2012*: 133].

V rámci „vedení DIY do praxe“ se vyvinula specifická punková estetika, jež se stala poznávacím znamením celé zinové tvorby, označované Teal Triggs jako grafický jazyk odporu [Triggs 2006: 72]. Týká se vystřihování textů (stříhaná technika je velmi dobře patrná), jež se lepí do grafických podkladů, tvořených zpravidla fotkami (hudebníci, kapely, koncerty), obrazy z novin (například karikaturami) nebo jinými motivy (koláže, spojování či rozdělování fotek, plakáty koncertů apod.). Původ této techniky se dá najít v dílech francouzských situationistů, neboli dadaistů z období 50. let 20. století, především pak u tvůrců z okruhu Guye Deborda. Ti jsou známí kolážemi z původních materiálů, jimž dodávali jiné významy, často se jednalo o zesměšňování politiků [Lievrou 2011: 37–38].

V případě punku se nabízí podobnost například s karikaturami Margaret Thatcherové, o níž se mluví jako o svým způsobem punkové múze [Gais, *US News 2013*]. Jednotlivé ziny se samozřejmě liší mírou této „DIY estetiky“, některé jsou na obyčejném bílém podkladu. Grafickou stránku ovšem nelze pominout při zkoumání proměn tiskovin během nástupu

Titulní stránka fanzinu *Antikristova předkožka*

pokročilejších počítačových technologií, kdy metodu „cut and paste“ částečně nahrazují sazečské programy.

Svou metodologii navážu na F. Fuchse [*Fuchs jako Phill Hell, Trhavina 2013*], který tuzemské undergroundové (DIY) ziny dělí následovně: hardcore-aktivistické, straight edge/positive hardcore/emo, ortodoxně punkové,² nepolitické grindcore/noisecore, alternativně-undergroundové a literární, ekologické a právozvíreční, feministické a riot girls a anarchistické magazíny a fanziny. Ve své práci se budu plně zabývat prvními třemi kategoriemi a částečně čtvrtou. Do této kategorie patří ty, jež kombinují hudbu s politikou, což je základem teze o hc-punku.

S ohledem Fuchsovo vymezení je však nutné zmínit další důležité ziny, příp. jejich tematické zaměření, které v této práci analyzovat nebudu. Předně se jedná o otevřeně anarchistické tiskoviny jako *A-Kontra*, *Existence*, či *Akce*, u nichž je směřování zřejmé. To samé platí pro počiny, které fungují spíš jako politická satira (*Strašidlo*). Podobně vypouštím

² Při poněkud volné definici bychom za ortodoxní punk označili kapely, které se hudebním projevem i stylem oblékání drží počátků tzv. druhé vlny punku. V československém prostředí je pak nezanedbatelný důraz na předlistopadovou minulost. Známí čeští zástupci mohou být například *N.V.Ú.*, *Vision Days* či *TASS*.

i výhradně ekologické tiskoviny jako *Zelený Provazníček* či *10 000 Nových stromů*. Feministické fanziny (*Wicca, Luna*) či jsou též výhradně politické, na scéně známý Riot Grrrl fanzin *Bloody Mary* hudební obsah také většinou ustupoval do pozadí.

Dále se vyhýbám tiskovinám sice spjatým s hc-punkovým prostředím, ale drasticky odlišným svou formou. Typickým příkladem je čistě komiksový *Your Mistake*. Ovšem některé tiskoviny, jež nejsou formou typický fanzin, do mého řazení patří. Jedná se například o tzv. newsletters některých DIY labelů, jako například *Slap it Down, Killed By Noise* či *Insane Society*. Jde zpravidla o výpisy nových desek a koncertů, zřídka obohacené o nějaký rozhovor.

Podobně jako mnozí zinesteři se nevěnují některým streetpunkovým, skinheadským, ska či reggae zaměřeným fanzinům (např. *Propaganda* nebo *Anti-Hero*), třebaže mají svým způsobem politický obsah. Chuligánské či „alkopunkové“³ tiskoviny se na hardcore akcích nepropagují, podobně ani čistě metalové jako *Metal Storm* či *Bažina*. Pro mnohé příslušníky hc-punkové scény totiž tyto žánry propagují sexismus, machismus, nebo jsou považovány za nadměru apolitické či povrchní. Nutno ovšem dodat, že na počátku devadesátých let tyto rozdíly nebyly ještě tak výrazné. To můžeme brát jako výrazný náznak proměn.

Ve své práci se zaměřuji výhradně na tištěnou produkci, třebaže některá zmíněná díla se časem přenesla na internet. Mnozí zinesteři vydávají jednak na internetu, tak i tištěnou formou (např. *Garfweek*). Na čistě E-ZINY [Lukáš 2010: 20–21] jako například *Muzika-komunika* se má práce rovněž zaměřovat nebude. Konkrétní seznam fanzinů a metoda jejich dělení jsou uvedeny v příloze.

Pro doplnění je nutné podrobně zmínit i zahraniční fanziny, neboť nejsou pro domácí scénu žádnou neznámou a jejich hodnota jako pramene bývá poměrně vysoká. Jako nástupce nejslavnějšího *Maximum Rock'and'rollu* se do jisté míry považuje *Profane Existence* [Fuchs, Hluboká Orba 1997]. Mezi další známé ziny z USA patří například *Short, Fast + Loud, Heartattack* nebo dnes již zaniklý *Warning*. Velkou Británii zastupují tiskoviny jako *Aversion, Hell and Damnation* či *Agitate*.

Na českou a slovenskou scénu výrazně pronikají ziny polské (*Drop Out, Chaos w Mojej Glowie, Plus Ultra*) a německé (*Eye Witness, Dogprints, Fuze Magazine*). V zemích, kde má silnou pozici extrémní punk nalezneme například belgický *Tilt* [Fuchs, Hluboká Orba 1997], dánský *Deathmarch*, švédský *Distortion Faith* nebo francouzské *Violent Attack* či *We're gonna Fight*. Z dalších zemí s poměrně rozvinutou scénou zmíním australský *Mindless Commodity*, italské *Perro Maldito* a *Noise Mattanza*, řecký *Mountza zin*, japonský *Crust war* [Kejkla, For the Punx 2006]. Ceněné fanziny bývají z relativně problémových oblastí, kde kvetou neonacistické aktivity, například maďarský *Arch Vile* (psaný anglicky [Bagi, Putrid Emental Cheese 2014]), srbský *Shaved Women*, obzvlášť ceněný [Paaja, *Drunk Nach Osten* 2010], podobně i běloruský *Don't Panic* [Fuchs, Hluboká Orba 2001]. Čeští a slovenští fanoušci a sběratelé mají možnost sehnat i třeba brazilský *Abducamo Extrema*, mexický *Cryptas* či dle mého soudu velmi kvalitní turecký *Impact Drill*. Tento fanzin sice již nejspíš zanikl, svým rozsahem a informovaností však byl takřka světového formátu, jeho

³ Jako alkopunk se označují kapely, které se v textech zabývají především konzumací alkoholu, večírky a podobně. To však u některých kapela nemusí znamenat politickou pasivitu. Za nejznámější český alkopunk se považují *Tři Sestry*, mezi politicky aktivnější pak můžeme zařadit kapely *Vyčůrat* a *Spát* či *Insemináční Stanice*.

Grafický motiv z fanzinu Cheers!

vydavatel Semih mapoval mimo jiné extrémní hudební scénu v Alžírsku či recenzoval ziny ze Singapuru (*Abysmal Sculptures*) či Filipín (*Noise Attack*) [Semih, *Impact Drill zine* 2007].

Metoda „cut and paste“ nikdy nebyla zcela normativní. Liší se v míře „chaotičnosti“, grafické schopnosti jednotlivých tvůrců, případně i jejich zaměřením. Pozadí tvoří posprejované zdi, stage-diving fanoušků, tanec mosh pit, squaty, různá komunitní centra, kluby, jednoduchá i složitější grafika podobná obalům desek hc-punkových kapel. Najdeme často až drastická pozadí, třeba záběry z koncentračních táborů či bombardování, především v případě článků s antifašistickým či protiválečným obsahem.

Skladba časopisu je na první pohled podobná. Zinesteři obvykle začínají úvodníkem, v němž vyjadřují motivaci k tvorbě či vysvětlují dlouhé prodlevy vydání. Sloupky pravidelných příspěvatelů, určené právě pro prezentaci společensky kritických či politických názorů a připomínek ke scéně, nemusí být v každém zinu. Bez rozhovorů s kapelami si však fanzin již představit nemůžeme. Hudebně zaměřené počiny (*Buryzone*) se skládají výhradně z nich. Témata se točí kromě hudby většinou kolem společenskopolitického dění. V některých tiskovinách se věnují spíše „ortodoxním“ kapelám, jinde se snaží být víc multizánroví. Rozhovory často doplňují tzv. tour reporty, kdy obvykle domácí kapely popisují svá turné, nejčastěji z Evropy, Spojených států, ale i z Mexika [*Spasm v Mexiku, Buryzone* 2014: 108–115].

Recenze rovněž platí za nezbytnou součást zinu. Týkají se výhradně desek kapel, ovšem často fanzinů, knih, nebo i filmů [*Iny, Trhavina* 2010]. Zaměření si většinou určuje každý zinester sám. Toto činí ziny významným zdrojem informací o undergroundových tiskovinách. Recenze jsou případně rozvedeny i na novinky ve spřízněných distrech. Ovšem při propagování akcí či projektů (i když nekomerčních) není výjimkou zpoplatnění [*Redakční úvodník, Underground Harmony* 2005]. Zinesteři to obhajují zpravidla vysokými náklady na výrobu tiskoviny nebo jejím benefičním zaměřením.

Častým doplňkem fanzinu bývají vegetariánské (nebo spíše veganské) recepty. Jejich hodnota se více cenila v devadesátých letech, kdy tato kuchyně nebyla tak snadno dostupná. Ovšem na stránkách dnešních zinů najdeme recept na podobný, ne-li stejný veganský guláš jako před dvaceti lety. Další návody a rady se týkají mimo jiné pořádání koncertů [*Organizování koncertu: <http://chyba.a-punk.cz>*] či vyrábění zinů [*Jana, How Can Limo Kid Kill Your Dreams 2012: 103*], což reaguje na hc-punkovou premisu, že nezávislé DIY médium může vydávat každý.

Důležitým příspěvkem jsou tzv. scene reporty. Jedná se o jakési reportáže či cestopisy rozvíjející zážitky při setkáních s punkery z jiných zemí, často velmi vzdálených. Liší se však od běžných zápisků z turné kapel svým rozsahem i hloubkou. Týkají se jednak evropských zemí, kde někteří punkeři tráví dlouhý čas [*Péťa, Chyba 2008*], ale i vzdálených až exotických koutů světa jako Malajsie či Írán [*Punk v Íránu, Hluboká Orba 1997*]. Ziny jako *Noise Master*, *V Prach cest* či *Drunk Nach Osten* se na scene reporty přímo specializují. Jako svým způsobem nejlepší a nehodnotnější počiny na tuzemské scéně se uvádějí *Hluboká Orba*, *Trhavina*, *Noise Master*, (*Papagájův*) *Hlasatel* a *Buryzone*. Není však zvykem jejich protěžování v distrech a na koncertech. Mnozí majitelé dister a labelů se specializují právě na nové či menší ziny, s jejichž vydavateli mají úzké vazby. Často to může být dáno regionálně, což ale není pravidlem.

Autoři výše uvedených počínů cíleně pracují na formě i obsahu, aby ještě překonali lety vysoko nastavenou laťku. Scene reporty se zaměřují často na do té doby neznámá prostředí. Články, sloupky a studie mívají vyšší literární či žurnalistickou kvalitu. Zde se nabízí srovnání s profesionální hudební žurnalistikou, třebaže se stále pohybujeme v ryze fanouškovském prostředí. Forma regulérní knižní vazby pak zvyšuje cenu výtisku nad sto korun, což se již blíží regulérní publikaci na trhu.

Podobné příklady opět přinášejí otázku funkce alternativního média a jeho začlenění či vyvázání z „normálního“ života scén. Dlouhodobě vyšší ambice se dají vysledovat v *Trhavině*, obzvláště v článku o jaderném zbrojení a protiválečném hnutí [*Iny, Trhavina 2013: 38–47, 97–104*]. Její vydavatel Iny ve starším textu o hardcore „veteránech“ nad 30 let dokonce používá pojem oral history [*Iny, Trhavina 2006*]. Scéna je ovlivněna i vysokoškolsky vzdělanými lidmi, často v humanitních oborech, například Skulda z kapely *Sheeva Yoga*, vydavatel *Napalmanach no. 666* a celkově aktivní a uznávaná osobnost na scéně, je vystudovaný historik. V *How Can Limo Kid Kill Your Dreams* pak působí podobně profesionálně i příspěvek o zneužívání psů během světových válek [*Roman „Jesus“ Láriš, How Can Limo Kid Kill Your Dreams 2012: 14–19*]. Tyto úvahy již vedou k politickému pozadí fanzinů.

Nejen kytary a řev, ale politická sdělení

Boj za práva zvířat a životní styl vegetariánství či veganství můžeme považovat za skutečné leitmotivy hc-punkových scén, podobně i antifašismus a antirasismus. V devadesátých letech byla anarchistická scéna či jiné aktivistické skupiny téměř zcela spojeny s hc-punkovým prostředím, Filip Fuchs to nazývá „zdivočelým undergroundovým extrémem lidskoprávních a ekologických aktivit, nezakládající se však na hlouběji promyšlené filosofii“ [*Fuchs jako Phill Hell, Trhavina 2013*].

Další témata můžeme do jisté míry pokládat za rozvoj výše uvedeného buďto do teorií, nebo do přímé akce. Takto se dá nahlížet jak na polemiky o anarchismu, tak i na přímé

obsazování domů za účelem vytvoření autonomního centra. Antifašismus má spíše povahu aktivního boje proti neonacistům, kdežto otázka práv zvířat bývá záležitostí osobního přístupu. V tomto případě se domnívám, že došlo k jisté změně, neboť otázka práv zvířat skutečně ve veřejném diskurzu „povyšila“ a přichází postupně zlepšení jak z hlediska zákonů, tak i v lepší dostupnosti veganské stravy. Za klíčový problém považuje většina zinesterů konzumní způsob života, který způsobuje mimo jiné týrání zvířat ve velkochovech. Tomu se však snaží čelit výhradně „ghándiovským“ přístupem, nikoli násilným osvobozeními zvířat.

V rámci boje proti konzumu a komerci se v minulosti stala symbolem zavrhaného kapitalismu Coca Cola a především McDonalds jakožto symboly vykořisťování zaměstnanců a týrání zvířat [Wojtek, *Zhluk* 1995], což v umírněnější formě přetrvává dodnes. Podobně jako v případě konzumace masa se jim čelí spíše osobním příkladem a bojkotováním zmíněných společností, což se ostatně týká i problematiky komercializace scény a punku [Chroust, *Über Alles* 2005; Fuchs, *Hluboká Orba* 1999: 33–35]. Jako řešení komerce každodenního života se nabízejí různé formy alternativních životních stylů [Dufková – Urban – Dubský 2008: 122–123] jako například freeganismus,⁴ pěstování vlastních potravin, plánování nových forem samozásobitelství [Churchyl, *Cháron, Chyba* 2013] a pochoptelně autonomní centra, o nichž se dočteme v nespočtu zinů.

Tato témata se prolínají v reportech z demonstrací či jiných akcí, kdy byli příslušníci scény vystaveni represí. Jako nejviditelnější příklad toho můžeme považovat napadení koncertu či klubu. Mnoho zinesterů jednotlivě reflektuje drsný policejní zásah proti návštěvníkům koncertu skupiny *Doom* 26. 7. 1994 v Brně, který se konal jako afterparty demonstrace proti McDonalds [Epidemiolog, *Epidemia* 1994]. Jeden z nejznámějších a nejostřejších útoků proti hc-punkové scéně se odehrál dne 4. 5. 1996 v klubu *Propast* na pražském Žižkově [Řeřicha 2011: 75–77]. Tento brutální policejní zásah měl výraznou mediální odezvu, ovšem na stránkách zinů nevyvolal tolik pozornosti. Mezi další postupy proti scéně můžeme zmínit tlak represivních složek na majitele klubů, aby rušili koncerty skupin údajně spojovaných s extremismem. Toto zmiňuje například Marek ze skupiny *Thema 11* při příležitosti tímto způsobem zmařeného benefičního koncertu pro sdružení *Svoboda Zvířat* [Marek, *Anketa czscene, Dischacha* 1999?].

Co se týče demonstrací či protestů v souvislosti s právy zvířat, mezi hc-punkery rezonovaly například blokády Velké Pardubické. Ta nejznámější z nich ze dne 11. 10. 1992 skončila ostrým policejním zásahem [Fuchs, *Hluboká Orba* 2012: 26–35]. Filip Fuchs píše, že právě tehdejší policejní chování mu otevřelo oči a nastínilo povahu následného režimu. Fuchsem dotazovaní pamětníci pamětníci ovšem v souvislosti s celou událostí tvrdí, že od té doby došlo k citelnému zlepšení v jednání se zvířaty (viz výše).

Z nespočtu antifašistických aktivit vypichují někteří zinestři známý útok na demonstraci proti rasismu v Prievidzi 7. 2. 1997, kdy jednak policie nechala na protestující útočit neonacisty, v závěru pak zatkla několik aktivistů [ma.d., *Hluk Přírody* 1997]. Tehdejší útočící naziskinheadi měli mít příbuzné v místní policii [ma.d., *Hluk Přírody* 1997]. Výrazně reflektováno je i rozeznání anarchistické blokády fašistického pochodu z Prvního máje

⁴ Freegani jsou lidé, kteří se snaží co nejméně zapojit do ekonomického (tržního) systému a nepodporovat chod peněz. Využívají odpad, stravují se výhradně vegansky (méně vegetariánsky), často využívají tzv. dumping – vybirání popelnic a využívání odpadků.

1999 [Riot News 1999: 8]. Z nedávné doby jsme se mohli dočíst o pokusech o neonacistické pogromy na Šluknovsku [Recenze fanzinů, Marast zine 2011 cit. dle GRF Records 2011] či v Českých Budějovicích.

Článek v *Komunikaci* „Antifašismus není legrace“ prezentuje názor, že jak násilný, tak i nenásilný boj proti fašismu a neonacismu má smysl [Roman – H.V., *Komunikace 2001; /peaceorπισs/, Chyba 2006*]. Příklady pouliční agresivity pravicových radikálů se na stránkách zinů objevovaly především v devadesátých letech. Převažují spíše případy menšího rozsahu, někdy osobní zkušenosti zinesterů či sloupkařů s napadením neonacisty, často za naprostého nezájmu policie [*Demonstrace proti rasismu, Impregnate 1999*]. Nežřídko kdy dochází k přetiskování materiálů Antifašistické akce, například v otázce vražedných útoků s rasistickým podtextem [*Vrazi nesmí zůstat nepotrestáni, Paradise 1996*]. Mnohdy vydavatelé přicházeli s vlastní iniciativou, jako nevybíravé otisknutí adres lokálních neonacistů [*Zhluk kolektiv, Zhluk 1996*].

Lidskoprávní a společenská problematika kromě rasismu rezonuje v rámci mnoha dalších témat. Mnozí hc-punkeři se snaží zvýšit zájem o tematiku sexismu a homofobie v prostředí scény, což minimálně mezi zinestery rezonuje. Homosexualita je předmětem zájmu kromě *Hluboké Orby* v také v *Dooms's Day* [*Homo asi „fobie“ anketa, Doom's Day 2003/04: 9*]. Tolerance má být základním pravidlem i na stránkách tiskovin. Odlišný je však pohled na osoby konzumující tvrdší drogy, jež se často stávají terčem opovržení [*Borlík, Cabaret Voltaire 2004*].

Odpor proti kapitalismu se odráží v široké podpoře antiglobalizačních protestů, vrcholících zasedáním MMF a Světové banky v Praze v roce 2000. Přesvědčivým způsobem o „politice mocných“⁵ polemizovali v zinu *Komunikace* [*Luděk, Komunikace 2000*]. Vzpomínky legendární punkové kapely *The Restarts*, která měla právě během oněch událostí v Praze koncert, můžeme považovat za skutečnou perličku [*Rozhovor s kapelou The Restart, Buryzone 2014: 9*]. Krátce po těchto událostech bylo vyklizeno pražské autonomní centrum *Ladronka*, aktivita zinesterů kolem squatingu pak zesílila při vyklizení squatu *Milada*, k němuž došlo v roce 2009 [*Záškodník, Byt Blöja 2010*]. V posledních deseti letech však v této problematice také dominuje spíše individuální přístup. Mobilizační články k různým akcím či happeningům (například „dortová internacionála“ [*Makovec, Choroba Mysli 2004*]⁶) však nejsou výjimkou.

Značná část zahraničněpolitických témat se pojí s antimilitarismem, z nichž nejnovějšími byly protesty proti NATO [*NATO, Choroba Mysli 2003; Tomáš, V.A.P., Slzy na Rtech 1996*], případně i EU. Mezi lety 2006 a 2009 probíhaly demonstrace proti umístění amerického radaru v Brdech. V této otázce se objevovaly, podobně jako v případě Antifašistické akce, přímo přetištěné texty iniciativy *Nezákladnám* [*Garfweek 2008*]. Ikonografická spojování amerického prezidenta Bushe s fašistickými/nacistickými symboly měla v té době důležité místo v grafice zinů. Tematiku jako mučení politických vězňů (Abú Ghrajb [*Bambi, Chyba 2004/5*], vymývání mozků ze strany CIA [*Babáček, Papagájův Hlasatel 1997*]) většinou zinesteři přejímají z anarchistických článků. Konspirační problematika, neznámější v souvislosti s událostmi 11. září 2001, se však téměř neobjevuje. Důvodem může být to, že čeští anarchisté podobné teorie většinou odmítají.

⁵ Název písně anarchopunkové kapely *Spots*.

⁶ Protest formou házení jídla na politiky (vajička, dorty).

Grafický motiv zadní strany obálky fanzinu Ihmsia Kuolee

Kromě výše uvedeného nalezneme zprávy z boje zapatistů v Mexiku [*Společnost se má chopit moci, Rudé právo* 1998: 7], tematiku svobody Tibetu [*Bury, Buryzone* 2002], reportáže o hnutí Occupy Wall Street [*Recenze fanzinů, Marast zine* 2011 cit. dle GRF Records 2011], úvahy o terorismu, a to jak o islámském [*Bečan, Defender* 1999], tak i o radikálně levicovém (RAF) [*Iny, Trhavina* 2013; *Rozhovor s kapelou Recharge, Papagájův Hlasatel* 1997]. V případě palestinské otázky je scéna spíše na straně Palestinců, na stánkách zinů se objevil i rozhovor s Evou Novákovou z české pobočky hnutí ISM⁷ [*Rozhovor s Evou Novákovou, Marast (zine)* 2014]. *Hlasatel* dále otiskl rozhovor s izraelskou punkovou kapelou *Alert*, v němž její členové tvrdí, že Palestinci nemají šanci být puštěni z pásma Gazy za účelem koncertu [*Rozhovor s kapelou Alert, Hlasatel* 2014].

Shrneme-li politickou stránku zinů, nabízejí se nám dva pohledy. Dle prvního působí zinesteři jako nevázaní „levičáci“, ovšem při druhém a bližším pohledu zjistíme, že mnozí považují principy anarchismu, případně komunismu, za neaktuální či překonané [*Sucháč, Go and Kill* 2013]. Například Filip Fuchs je znám jako kritik anarchismu a spíše příznivec grassroots organizací [*Rozhovor s Filipem Fuchsem, Choroba Mysli* 2004: 18–19]. Impulzivní aktivismus známý z doby 90. let často příliš neocenují ani samotné politické organizace, které po zkušenostech z protestů proti MMF začaly spíše sázet na profesionalizaci své práce.

⁷ ISM sebe charakterizují jako hnutí bojující nenásilnou přímou akcí proti izraelské okupaci palestinské půdy.

Proměna scény a jejích fanzinů

Zinesteři se staví do pozice jakýchsi hlasatelů undergroundové části scény, přičemž reflektují proměnu punku do módního artiklu [Chroust, *Über Alles* 2005]. Komerční punk si spojuje i s buranstvím a nejen textovou vyprázdňeností [Radim, *Oh no!* 1993]. Největší český punkový festival *Pod Parou* je poměrně přijímán v roce 2005 [Chroust, *Über Alles* 2005], v současnosti se na něj sype tvrdá kritika [Petr, *label Aback distro records* 2014]. V tomto ohledu jsou proměny scény zřetelné, dříve se do angažovaných zínů dostávaly i pop-punkové kapely jako *Totální Nasazení* [Rozhovor s kapelou *Totální Nasazení, Komunikace* 2000], k čemuž by dnes těžko došlo. V poslední době se symbolem mainstreamového punku stali *Pipes and Pints*, jejichž ostrakizace dospěla vrcholu po trapném výstupu bubeníka skupiny Lukáše Vincoura v pořadu *Snídaně s Novou* [Punková *Snídaně, Manželé Hejdovi obrátili studio vzhůru nohama!, Snidane.nova.cz*; srovnej s Lukáš Vincour *vyjádření, Czechcore.cz* 2014].

Mezi zinestery se nejvíc mluví o „depolitizaci“ hardcore scény, k níž mělo dojít někdy na počátku nultých let [Fuchs jako *Phill Hell, Trhavina* 2013]. Mnozí k tomu dodávají únavu, letargii a jakousi rutinu koncertů, kterých i přes údajně se zmenšující zájem stále přibývá [Ondra *Fastcore, Go and Kill* 2007]. Někteří členové zaběhlých kapel však cítí jakousi malou, ale pomalu sílící obrodu [Rozhovor s *Kozlem, Trhavina* 2013: 74–75]. I Filip Fuchs uvádí, že se situace scény mírně lepší [Fuchs jako *Phill Hell, Trhavina* 2013]. Podobně i Slávek z *Mörkhimmel* – „V žádném případě si nemyslím, že HC/punk scéna upadá. V dnešní době vychází tolik nahrávek a je tolik koncertů, až mě to připadá, že kvantita jde hodně na úkor kvality“ [Rozhovor s kapelou *Mörkhimmel, Byt Blöja* 2010].

Trvalý a možná největší problém scény je obava z prorůstání rasismu a neonacismu, což mnohdy vede i k přehnaným cenzurujícím a ostrakizujícím tendencím uvnitř ní samé. Existence neonacistického punku není již dávno novinkou, propojení části této subkultur ní mládeže s krajně pravicovým hnutím v devadesátých letech vrhá stín na české punkery [Rozhovor s *Honzou Trantou, Hluboká Orba* 2014: 8–9]. Na stránkách fanzinů tak dochází k logickému ostrému vymezení proti punkovým kapelám napojených na krajní pravici (např. *Zóna A* [Bojkot *Zóna A, Hluk Přírody* 1997]). Neonacistické či rasistické kapely se dají nalézt i v extrémním punku, jako například grindová kapela *Fecal Body Incorporated*, jež byla kvůli osobě zpěváka, sympatizanta krajní pravice, vyhozena z festivalu *Obscene Extreme* [Baran, *Abysszine.cz* 2014].

Vymezování se však netýká jen rasismu a neonacismu. Americký hardcore představovaný skupinami jako *Agnostic Front*, *Hatebreed* či *Madball* se též netěší na stránkách zínů dobré pověsti. Příslušníci této subkultury se někdy označují i jako hardcore skinheads. Kromě jejich „machistické image“ a násilnickým postojům jim hc-punkeři vyčítají náchylnost ke komerci,⁸ a celkovému „pozérství“ prázdných gest, čehož důsledkem má být právě depolitizace scény.

Podobně nebo ještě odmítavěji přistupují zinesteři k velké části metalu. Lepra (vydavatel *Death Fist*) uvádí, že mnohé slovenské metalové kapely mají silně rasistické postoje [Dopis(y) *aneb komunikační kolaps, Hluboká Orba* 2000]. Kritika se sype i na provozovatele metalových dister, pokud v nich šíří tak provařené nazi-metalové kapely jako ukrajinské

⁸ Například zpěvák skupiny *Hatebreed* J. Jansta propaguje energetický nápoj Monster, vyráběný Coca-Colou.

Nokturnal Mortuum [Honza, *Zmáčkni spoušť* 2005]. Někteří vydavatelé se vymezují i proti poměrně neškodnému stylu gore-grind,⁹ ať už z důvodů hudebních, nebo kvůli jeho údajné obsahové vyprázdněnosti či propagaci sexismu [Lepra, *deathfistzine.blogspot.cz* 2014]. Do politicky angažovanějších počinů se tak v současné době většinou dostávají pouze ti, kteří jsou ideově a hudebně spřízněni [Paaaja: *Drunk Nach Osten* 2010].

Výše uvedené příklady vymezování se mohou naznačovat silnou uzavřenost scény. Její relativní odolnost vůči mainstreamu se tak zdá být vykoupena právě tím. Dle mých vlastních zkušeností však zmíněná vyhranění platí především pro vydávání subkulturní produkce, hc-punkové koncerty běžně navštěvují metalisté či hardcore skinheadi.

Uzavřenost se svým způsobem dotýká i otázky genderové. Mezi zinestery je silná převaha mužů, rozhodně nenajdeme tolik vydavatelek jako členek kapel. Když pomineme *Bloody Mary*, výraznější ženské kolektivy jsem našel v případech zinů *Cerelitida*, *Hlučál*, *Zhluk* a částečně *Výmel*. Pronikání žen do tvorby tiskovin scény tedy není příliš časté. Ovšem jak jsem výše uvedl, sexismus je v zinech stále důležitým tématem a podle celkových reakcí počin, na němž se podílí ženský kolektiv, bývá velmi propagován. Marta Kolářová tvrdí, že buď si ženy vytvoří ještě alternativnější média, nebo se budou snažit změnit ty existující zevnitř a účastnit se redakčních kolektivů [Kolářová 2009: 193]. V případě hc-punkových zinů se tato cesta nabízí.

Pro zachycení proměny fanzinů hc-punkové scény se nabízí slova Tima Yohannana, vydavatele *Maximum Rock'and'roll*: „Když jsme s *Maximumrockandrollem* začínali, měl jsem vizi, že kontrakultura dokáže měnit svět k lepšímu, že na něj bude mít pozitivní dopad. Teď už si to až tak moc nemyslím a nevěřím v to, že by mohla být nějakým zásadním hybatelem společenské změny. Spíš ji vidím jako útočiště pro lidi odstrčené od společnosti, kteří díky ní mohou tvořit něco vlastního“ [Fuchs jako *Phill Hell*, *Trhavina* 2013]. K podobným závěrům dochází veterán scény a historik Skulda, který tvrdí, že hardcore svět nevidí jako protipól kapitalistickému způsobu žití, ale jako jeho etičtější a smysluplnější variantu [Rozhovor se *Skuldou*, *Trhavina* 2013: 135].

Filip Fuchs při desetiletém výročí *Hluboké Orby* v roce 2003 prohlašuje, že se za tu dobu jeho médium nijak radikálně nezměnilo [Fuchs, *Hluboká Orba* 2003]. Dále si přeje, aby si ziny uchovaly „lidovou tvořivost“ oproti multimediálním technologiím [Fuchs, *Hluboká Orba* 2006]. „Ziny jsou potřebné. Internet bez energie nefunguje, svět se blíží k hranici, kedy to celé padne a ľudia budú prinútení ísť k späť prírode. Technológia nás nespasí“ [Roman „Jesus“ *Láriš*, *How Can Limo Kid Kill Your Dreams* 2012: 106–107]. I když tyto vymoženosti přinášejí podstatná usnadnění, fanziny na papíře zůstaly a jako médium jsou i přes slábnoucí scénu stabilní. Důkazem pro to může být, že se i po desetiletích stále užívá klasický cut and paste styl, třebaže ke stříhání a lepení již většinou dochází na počítačových monitorech. „Opravdu neexistuje něco jako virtuální ekvivalent zinů“ [Mirus, *Smrt* 2012]. Navíc, jak Fuchs připomíná, ziny rostou jak houby po dešti a vydávají je mladí lidé, jiní, než staří mazáci [Fuchs, *Hluboká Orba* 2014: 42]. Podobně se vyjadřuje i Iny, který má „pocit, že se poslední dobou spustila druhá fanzinová revoluce“ [Rozhovor s *Inym*, *Hlasatel*

⁹ Subžánr grindcore, který je typický jednoduchými, mnohdy cíleně primitivními skladbami. V textech se objevuje provokativní, obscénní, pornografický či sexuálně zvrácený humor. Mezi nejznámější kapely žánru patří *Cock and Ball Torture*, *Torsofuck*, *Rompeprop*, silné zastoupení má v České republice, kde jsou nejznámější představitelé – *Ahumado Granujo*, *Gutalax*, *Spasm* či *Carnal Diafragma* – považováni za světové.

Grafický motiv z fanzinu Krizis Kommunikació

Závěrem

Zjednodušeně řečeno, příslušník okrajové hc-punkové subkulturní scény se dá označit jako uvědomělý punker, který zároveň nepodléhá žádnému politickému zařazování či ideologizaci. Dle Filipa Fuchse kapely celkově spíše kriticky reagují na své okolí [*Fuchs, Hluboká Orba 2003*]. „Lidi se sdružují podle toho, co je baví, nebo podle toho, co si myslí. V hardcore/punku se tohle obojí často spojí a to mě na tom fascinuje“ [*Rozhovor s Mírou Pátým, How Can Limo Kid Kill Your Dreams 2012: 33*]. Politická sdělení tedy nemusí být klíčová, ale zároveň se od nich neupouští.

Alespoň na stránkách zínů se neprojevuje depolitizace hc-punkové scény a třebaže nemá (politický) program, zůstává uvědomělá. S ohledem na produkci tak můžeme o této subkultuře mluvit jako o kontrakultuře. Hc-punk se výrazně liší od čehokoli, co bývá spojováno s mainstreamem, ten se navíc dává do souvislosti s pronikáním rasistických či jinak šovinistických tendencí do subkultury. Tento kontrakulturní aspekt se však promítá v uzavřenosti scény jako společenské skupiny. Tato uzavřenost se ovšem alespoň při tvorbě produkce neprojevuje příliš konfrontačně, o to víc tak může docházet k zakonzervování určitých názorů a hodnot. Taková kontrakultura tak ztrácí část své dynamiky, kterou měla v devadesátých letech částečně díky přímé represi. Zákonem definovaná možnost provozovat DIY fanzin sice nadále není, ale vydavatelé nemají strach ze zásahů proti „nelegálnímu podnikání“ [*Pawel, Hlasatel 2014*].

Současní zinestři tedy nejsou politickými aktivisty, kteří svými médii aktivizují subkulturní prostředí, tak jako v období „ztreštěného aktivismu“ devadesátých let (F. Fuchs, viz výše). Kontrakulturní postoje scény se projevují spíše v komplexním přístupu k životnímu stylu, než otevřeným politickým aktivismem. Ten se také přesouvá od masovosti spíše k menším, uzavřenějším a profesionálnější skupinám, například k aktivistickým platformám, jež se snaží řešit jednotlivé problémy (zákony ACTA, Monsanto, legalizace marihuany). Ovšem politické tiskoviny různých organizací, například anarchistická *Existence* či trockistická *Solidarita*, podobně jako hc-punkové fanziny, přetrvávají jako důležitý produkt té určité skupiny.

Vzhledem k výše uvedenému docházím k závěru, že se hc-punkové scény od začátku devadesátých let do současnosti ve své podstatě proměnily ze společensky aktivních na uzavřenější skupiny, zároveň však jejich hodnotový rámec zůstal zachován. O fanzinech scény však můžeme říci, že se proměnily málo, v některých případech možná i „ustrnulý“ v minulosti, přičemž se na nich nástup internetu a nových počítačových technologií nijak drasticky nepodepsal. Každopádně ať by ziny prošly proměnou sebevzájemnější, budou důležitým pramenem pro výzkum událostí jako blokáda Velké Pardubické či vyklizení sčatu Milada, na které se v současné době „reálného kapitalismu“ zapomíná. V tomto ohledu nelze nedat zapravdu těm, kteří říkají, že punk může přinést něco dobrého i ostatním.

Bibliografie

Fanziny a ostatní vydané DIY tiskoviny

- jk- [2014]. Recenze. *Existence, Anarchistická Revue* (4).
- /peaceorpiss/ [2006]. Pacifismem proti fašismu, neboli pravý pacifismus není jen alibistický schovávání se za ideou, ale nenásilný druh boje. *Chyba* (3).
- Anarchistická publicistika 1990–2013* [2014]. Nakladatelství Afed.
- Anketa czscene [1999?]. *Dischaha* (2).
- Babáček, Mojmír [1997]. Světové tajné služby jsou schopny ovládat lidské jednání. *Papagájův Hlasatel* (14–15).
- Bagi, Tomáš [2014]. *Putrid Emental Cheese* (9).
- Bambi [2004/5]. Mučení vězňů. *Chyba* (2).
- Bečan, Vláďa [1999]. *Šaríja – víra v dlouhé plnovousy. Defender* (2).
- Bojkot Zóna A [1997]. *Hluk Přírody* (3).
- Bury [2002]. Svobodu Tibetu. *Buryzone* (10).
- Borlík [2004]. Drogy nejsou řešení...! *Cabaret Voltaire* (23).
- Demonstrace proti rasismu (převzato z deníku Slovo) [1999]. *Impregnate* (5).
- Doom's Day [?]. (5).
- Dopis(y) aneb komunikační kolaps [2000]. *Hluboká Orba* (21).
- Epidemiolog [1994]. 26. 7. 94 v Brně. *Epidemia* (9, 10, 11).
- Fuchs, Filip [2014]. Hardcore, Live it or leave it. *Hluboká Orba* (30).
- Fuchs, Filip [2001]. *Hluboká Orba* (22).
- Fuchs, Filip [2003]. *Hluboká Orba* (24).
- Fuchs, Filip [2012]. *Hluboká Orba* (29).
- Fuchs, Filip [2013]. Jako Phill Hell. *Trhavina* (4).
- Fuchs, Filip [2002]. *Kytary a řev aneb co bylo za zdi: Punk rock a hardcore v Československu před rokem 1989*. Brno: vlastní náklad.
- Fuchs, Filip [1997]. Letem světem fanzinovým. *Hluboká Orba* (14).
- Fuchs, Filip [1999]. Supermarkety, poslové nové doby. *Hluboká Orba* (17).
- Fuchs, Filip [2003]. Úvodník. *Hluboká Orba* (24).
- Fuchs, Filip [2006]. Úvodník. *Hluboká Orba* (26).
- Homo asi „fobie“ anketa [2003/04].
- Honza [2005]. Metal a fašismus. *Zmáčkni spoušť* (1).
- Chroust [2005]. Punk a prachy?! *Über Alles* (3).
- Chroust [2005]. Úvodník. *Über Alles* (3).
- Churchyl, Cháron [2013]. Permakultura. *Chyba* (9).
- Iny [2013]. Boj s Přízrakem Jaderné apokalypsy. *Trhavina* (4).
- Iny [2006]. Článek o příslušnících hardcore-punkové scény nad 30 let. *Trhavina* (1).
- Iny [2013]. Knihy recenze. *Trhavina* (4).
- Iny [2010]. Recenze. *Trhavina* (3).
- Jana, provozovatelka veganské kuchařky boo.cz [2012]. *How Can Limo Kid Kill Your Dreams* (5).
- Kejkla [2006]. Scene report, Tokyo. *For the Punx* (2).
- Luděk [2000]. *Komunikace* (3).
- Makovec [2004]. Chtějí vám vzít jídlo? Hodte jim ho sami! Dortová internacionála útočí. *Choroba myslí* (3).
- Miruuus [2012]. Kde si to můžu stáhnout?: Nové Ziny!! *Smrt* (6).
- ma.d. [1997]. *Hluk Přírody* (3).
- NATO [2003]. Převzato ze *Svobodné Práce*, Federace sociálních anarchistů. *Choroba Mysli* (2).
- Garfweek* [2008]. (26)
- Ondra Fastcore [2007]. *Go and Kill* (2).
- Paaja [2010]. Beograd punx. *Drunk Nach Osten* (3).

- Paaja [2014]. Scene report z Vídně. *Hluboká Orba* (30).
- Paaja [2010]. Úvodník. *Drunk Nach Osten* (3).
- Pawel [2011]. *Hlasatel* (1).
- Pawel [2014]. *Hlasatel* (2).
- Péťa, provozovatel Aback distro records [2008]. Scene report Španělsko. *Chyba* (5).
- Punk je Underground, rozhovor s kapelou Zeměluč [2006]. *For the Punx* (2).
- Punk v Iránu [1997]. *Hluboká Orba* (14).
- Radim [1993]. Koncert v Tešíně. *Oh no!* (1).
- Redakční úvodník [2005]. *Underground Harmony* (1).
- Riot News* [1999]. (5)
- Roman – H. V. [2001]. Antifašismus není legrace. *Komunikace* (5).
- Roman „Jesus“ Láriš [2012]. How Can Limo Kid Kill Your Dreams (5).
- Rozhovor s Evou Novákovou z International Solidarity Movement [2014]. *Marast zine* (2).
- Rozhovor s Filipem Fuchsem [2004]. *Choroba mysli* (3).
- Rozhovor s Honzou Trantou [2014]. *Hluboká Orba* (30).
- Rozhovor s Inym [2011]. *Hlasatel* (1).
- Rozhovor s kapelou Alert [2014]. *Hlasatel* (2).
- Rozhovor s kapelou Mörkhimmel [2010]. *Byt Blöja* (1).
- Rozhovor s kapelou Recharge [1997]. *Papagájův Hlasatel* (18).
- Rozhovor s kapelou Telex [1996]. *Medvěd 09* (8).
- Rozhovor s kapelou The Restarts [2014]. *Buryzone* (27).
- Rozhovor s kapelou Totální Nasazení [2000]. *Komunikace* (3).
- Rozhovor s Kozlem z kapely Thalidomide [2013]. *Trhavina* (4).
- Rozhovor s Mírou Pátým [2012]. *How Can Limo Kid Kill Your Dreams* (5).
- Rozhovor s Papagájem (Pawlem) [2000]. *Kontrakultura* (1).
- Rozhovor s Pawlem [2000]. *Komunikace* (3).
- Rozhovor s Péťou z *Aback distro records* [2014]. 29. 7.
- Rozhovor se Skuldou [2013]. *Trhavina* (4).
- Rozhovor se Šakalem [2012]. *Hluboká Orba* (29).
- Semih [2007]. *Impact Drill zine* (3).
- Spasm v Mexiku [2014]. *Buryzone* (27).
- Spoločnosť se má chopiť moci [1998]. Přetištěné Interview so Subcomandante Marcos z EZLN 28. 2. 1994. *Rudé Právo* (3).
- Sucháč [2013]. Jak dál??? Po více než dvaceti letech od „revoluce“ a 45 let od osmašedesátého. *Go and Kill* (7).
- Tomáš, V. A. P. [1996]. Boj proti NATO. *Slzy na Rtech* (0).
- Vrazi nesmí zůstat nepotrestáni [1996]. *Paradise* (9).
- Wojtek [1995]. *Zhluk* (7).
- Záškodník [2010]. *Byt Blöja* (1).
- Zhluk kolektiv [1996]. Recept ako zničthnutia skinheads. *Zhluk* (10).

Publikace a články

- Bartel, Julie [2004]. *From A to Zine, Building a Winning Zine Collection in Your Library*. Chicago: Amer Library Assn Editions.
- Baulch, Emma [2007]. *Making Scenes; Reggae, Punk and Death Metal in 1990s Bali*. London: Duke University Press.
- Bennet, Andy – Kahn-Harris, Keith [2004]. Introduction. In. Bennet, Andy – Kahn-Harris, Keith (ed.). *After Subculture: Critical Studies Contemporary Young Culture*. London: Palgrave Macmillan.
- Blažek, Miroslav [2006]. *Tvorba bibliografie českých punkových fanzinů mezi lety 1976 a 2007*. Brno: Masarykova Univerzita. Filozofická fakulta. Katedra informačních studií a knihovnictví.
- Bloustien, Geraldine – Peters, Margaret [2011]. *Youth, Music and Creative Cultures*. London: Palgrave Macmillan.

- Brill, Dunja [2007]. Gender, status and subcultural capital in goth scene. In: Hodkinson, P. – Deicke, W. (ed.). *Youth Culture: Scenes, Subcultures and Tribes*. London: Routledge, Taylor & Francis.
- Císař, Ondřej – Koubek, Martin [2012]. Include 'em all?: Culture, politics and a local hardcore/punk scene in the Czech Republic. *Poetics: journal of empirical research on literature, the media and the arts* 40 (1): 1–21.
- Clark, Dylan [2003]. – The Death and Life of Punk, the Last Subculture. In: Muggleton, David – Weinzierl, Rupert (ed.). *The post subcultures Reader*. Oxford: Berg
- Daniel, Ondřej [2013]. Kánon a alibi: anticiganismus postsocialistických subkultur. *Slovo a smysl* X (20): 260–271.
- Dufková, Jana – Urban, Lukáš – Dubský, Josef [2008]. *Sociologie životního stylu*. Plzeň: Aleš Čeněk.
- Duncombe, Stephen [1997]. *Notes from Underground: Zines and the Politics of Alternative Culture*. London, New York: Verso.
- Haunss, Sebastian – Leach, Darcy K. [2004]. *Scenes and Social Movements. European Consortium for Political Research. Joint Sessions of Workshops*. 13th–18th April. Workshop (8) *The Changing Structure of Civil Society*. Uppsala.
- Hebdige, Dick [2012]. *Subkultura a Styl*. Praha: Dauphin, Volvox Globator.
- Hodkinson, Paul [2005]. „Insider Research“ in the Study of Youth Cultures. *Journal of Youth Studies* 8 (2): 131–149.
- Huq, Rupa [2006]. *Beyond Subculture: Pop, Youth and Identity in a Postcolonial World*. London: Routledge.
- Kolářová, Marta [2009]. *Protest proti globalizaci: Gender a feministická kritika*. Praha: SLON.
- Kolářová, Marta [2011]. Úvodem: Zkoumání subkultur od stolu i v terénu. In: Kolářová, Marta. (ed.). *Revolta stylem: hudební subkultury mládeže v České republice*. Praha: SLON.
- Laughy, Dan [2006]. *Music and Youth Culture*. Edinburgh University Press.
- Lievrou, Leah A. [2011]. *Digital media and society: Alternative and activist new media*. Cambridge: Polity.
- Lukáš, Ondřej [2010]. *Zinové knihovnictví a tvorba knihovního fondu českých punkových a HC/punkových zínů: Sběr alternativních tiskovin*. Bakalářská práce. Brno: Masarykova Univerzita. Filozofická fakulta Katedra informačních studií a knihovnictví.
- Muggleton, David [2000]. *Inside Subculture: The Postmodern Meaning of Style*. Oxford: Berg.
- Nečas, Michal [2006]. *Česká punková a HC/punková kultura po roce 1989*. Bakalářská práce. Brno: Masarykova Univerzita. Filozofická fakulta. Ústav hudební vědy.
- Pixová, Michaela [2011]. Český Punk za oponou i před oponou. In: Kolářová, Marta (ed.). *Revolta stylem: hudební subkultury mládeže v České republice*. Praha: SLON.
- Popmuzeum [2012]. Text k výstavě: Kristova léta českého punku. 33 let průšvihů i výher tuzemského punk rocku. 33 let od prvního punkového koncertu v Praze. Praha.
- Řeřicha, David [2010]. *Kořeny a vývojové trendy hnutí Skinheads v 80. a 90. letech 20. století*. Bakalářská práce. Univerzita Karlova v Praze. Filozofická fakulta. Ústav hospodářských a sociálních dějin.
- Smolík, Josef [2010]. *Subkultury mládeže: uvedení do problematiky*. Praha: Grada.
- Stahl, Geoff [2004]. 'It's Like Canada Reduced': Setting the Scene in Montreal. In: Bennet, Andy – Kahn-Harris, Keith (ed.). *After Subculture: Critical Studies Contemporary Young Culture*. London: Palgrave MacMillan.
- Straw, Will [2005]. Communities and Scenes in Popular Music. In: Gelder, Ken (ed.). *The Subcultures Reader*. London: Routledge.
- Thornton, Sarah [1997]. The Social Logic of Subcultural Capital. In: Gelder, Ken – Thornton, Sarah (ed.). *The Subcultures Reader*. London: Routledge.
- Triggs, Teal [2006]. Scissors and Glue: Punk Fanzines and The Creation of a DIY Aesthetic. *Journal of Design History* 19 (1): 69–83.
- Vaněk, Miroslav (ed.) [2002]. *Ostrůvky Svobody: kulturní aktivity mladé generace v Československu v 80. letech*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.
- Zákon autorský* [2000]. (č. 121/2000 Sb.)
- Zákon o neperiodických publikacích* [1996]. (č. 37/1995 Sb.)

Internetové stránky

- Baran, Tomáš [2014]. *FECAL BODY INCORPORATED – Pathogenesis/Origin Of The Grinding Flesh*. In. Abysszine [online]. Dostupné z: <http://www.abyszzine.com/recenze/2014090011-fecal-body-incorporated-pathogenesisorigin-of-the-grinding-flesh> [cit. 25. 2. 2016].
- Czechcore.cz. [2014]. Lukáš Vincour vyjádření [online]. Dostupné z: <http://czechcore.cz/redakce/Lukas-Vincour-vyjadreni-P7023783.html> [cit. 21. 8. 2014].
- Gais, Hannah [2014]. The Iron Lady's Legacy; Thatcher left many marks, including one on the British music scene. In. *US News* [online]. Dostupné z: <http://www.usnews.com/opinion/blogs/world-report/2013/04/19/three-ways-margaret-thatcher-changed-britain-music> [cit. 19. 4. 2013].
- Fanzináríum Grfrecords.estranky.cz [2007–2008]. [online]. Dostupné z: <http://www.grfrecords.estranky.cz/clanky/fanzinarium> [cit. 12. 10. 2014].
- Grfrecords.estranky.cz [2011]. *Recenze fanzinů* [online]. Dostupné z: <http://www.grfrecords.estranky.cz/clanky/recenze-fanzinu/marast-c.2-z-listopadu-2011.html> [cit. listopad 2011].
- Chyba.a-punk.cz [2014]. *Organizování koncertu* [online]. Dostupné z: <http://chyba.a-punk.cz/diy/organizovani-koncertu> [cit. 24. 10. 2014].
- Lepra, Deathfistzine.blogspot.cz [2014]. *Report z Obscene Extreme 2014* [online]. Dostupné z: <http://deathfistzine.blogspot.cz/2014/07/obscene-extreme-fest-2014-lepra-jan-ip.html> [cit. 31. 7. 2014].
- Lukáš, Ondřej [2010]. *Archiv českých punkových a hardcorových zinů* [online]. Dostupné z: <http://oldpunkzines.webnode.cz> [cit. 20. 11. 2010].
- Národní úložiště šedé literatury definice [2012]. *Definice* [online]. Dostupné z: <http://nusl.techlib.cz/index.php/Definice> [cit. 23. 3. 2012].
- Snidane.nova.cz [2014]. *Punková Snídaně: Manželé Hejdovi obrátili studio vzhůru nohama!* [online]. Dostupné z: <http://snidane.nova.cz/clanek/novinky/punkova-snidane-manzele-hejdovi-obratili-studio-vzhuru-nohama.html> [cit. 14. 8. 2014].

Jiří Almer působí jako doktorand v Ústavu hospodářských a sociálních dějin na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Je členem Centra pro studium populární kultury, publikuje v magazínech HIS Voice, Lógr či H_aluze. Pod pseudonymem se věnuje experimentální poezii a noisu, působí rovněž jako zpěvák v grindcorové kapele

Příloha

DIY hc-punkové tiskoviny dělím dle doby vzniku na tři období. První ohraničuji počátkem devadesátých let a přelomem nového tisíciletí, tedy roky 2000/01. Tam patří mnoho dnes již zaniklých, ale zároveň těch nejznámějších a nejoceňovanějších počínů ovlivněných oním „ztržštěným aktivismem“. Druhé období zahrnuje roky 2002–2007, tedy jakýsi pomyslný generační střed, zároveň se v té době začal projevovat nástup nových PC technologií a internetu. Třetí kategorií jsou ziny vycházející od roku 2008 do současnosti, mezi nimiž se nacházejí noví mladí tvůrci.

V rámci jednotlivých skupin zavádím ještě dělení na dosud vycházející a zaniklé tiskoviny. Obzvláště v rámci třetí kategorie se mnohdy nedá jednoznačně určit, zda určitý zin již definitivně zanikl. Stává se, že nová čísla již údajně zaniklého magazínu vyjdou až po několika letech. Uvádím proto původ, dobu vzniku, případně autora a zaměření, pokud je to důležité. Níže uvedený seznam samozřejmě neobsahuje všechny fanziny, je však důležitý pro pochopení souvislostí, o nichž práce pojednává.

Fanziny vznikající od 90. let do přelomu tisíciletí

Aktivní: *Hluboká orba* (CZ, Filip Fuchs a kol., *Nesehnutí*, kapela *See You in Hell*, 1993), *Buryzone* (CZ, Bury a kol., 1997, převážně hudební), *Noise Master* (CZ, Šakal z kapely *Rabies*, 1997, nyní postupně uveřejňován na internetu), *Death Fist* (SK, Lepra z kapely *Abortion*, 1991, nyní již pouze na internetu, převážně hudební), *Papačájův Hlasatel* (CZ, poč. 90. let, na delší dobu zanikl, nyní znovu vychází pod názvem *Hlasatel*, label *PHR*), *Putrid Emental Cheese* (SK, vycházel 1999–2002 [*Fanzinárium: GRF Records 2011*]), obnoven v roce 2010, převážně hudební – noise/grindcore), *Dischacha* (CZ, 1998, dlouho nevycházel, návrat v roce 2011 [*Pawel: Hlasatel 2011*]), *Marast Newsletter* (CZ, 2001, HAvran z kapely *Gomora*)

Zaniklé: *Nauzea* (SK, 1995, skončil nejspíš na konci 90. let), *Malárie* (CZ, 1991), *Über Alles* (CZ, přelom tisíciletí, Petr z kapely *Průmyslová Smrt*), *Psychotherapy* (CZ, 1995, Otto z kapely *Needfull Things*, převážně hudební), *Zhluk* (SK, 1994, spíše politický, zanikl nejspíš na konci 90. let), *Cabaret Voltaire* (CZ, druhá pol. 90. let, končí kolem roku 2005), *Epidemie* (CZ, poč. nejspíš 1992), *Rudé Právo* (SK, 1997, spíše politický), *Šílená Společnost* (CZ, Barvák, vyšla jen 2 čísla, *Insane Society Records*), *Morbid Reality* (CZ, Čurby, pořadatel *Obscene Extreme* festivalu, vycházel pouze zač. 90. let), *Euthanasia* (CZ, 1994, zaměřený spíše na fašismus/neonacismus), *Mentally Parasites Journal* (SK, 1991, kapela stejného názvu), *Medvěd 09* (CZ, poč. 90. let, kromě hudby důraz na ekologii), *Splinter* (CZ, krátce před 2000, později jako *Cheers*), *Defender* (CZ, konec 90. let), *Hluk Přírody* (SK, 1996, punk/hc/noisecore/grind), *Impregnate* (CZ, od poloviny 90. let), *Brak* (SK, 1995), *Tlukot Srdca* (SK, 1994, spíše politický), *Komunikace* (CZ, krátce před rokem 2000), *Doom's Day* (CZ, konec 90. let), *Hrdina Daniel* (CZ, 1993), *Marast* (CZ, koncem 90. let, neplést s *Marast Newsletter*), *Žurnál Abnormál* (SK, 2001, nejspíš skončil 2003 [*GRF Records 2011*]), *Finashka DIY Kurwa* (CZ, konec 90. let, spíše politický), *Stage Diving Journal* (SK, 1992, převážně klasický hardcore), *Kaz* (SK, 1998, poslední z roku 2008), *Omnicida* (CZ, polovina 90. let), *Ohníček* (CZ, nejspíš 2000, anarchopunkový), *No Zbohom* (SK, nejspíš polovina 90. let), *Klec* (CZ, 2001, údajně jen jedno číslo)

Fanziny vzniklé mezi lety 2002–2007

Aktivní: *Trhavina* (CZ, 2006, Iny z kapel *Gríde*, *Radiolokátor* a *Lahar*), *Smrt* (CZ, 2006, Miruus z kapely *Brunner Todesmarch*), *Drunk Nach Osten* (CZ, 2007, výhradně prostředří východní a jihovýchodní Evropy), *Move Your Ass* (CZ, 2003, Houdy z kapely *Choroba Mysli*, zvaný „hudebně politický“, zaměřen i na ska a oi, od roku 2007 vychází pod názvem *Firestorm*), *Choroba Mysli* (CZ, 2002), *Garfweek* (CZ, 2002, promo tiskovina *Garfield records*, pův. Newsletter), *Bakteria* (CZ, 2003, *Gasmask records*, nyní již pouze na internetu), *Předčasná Vzburá* (SK, před rokem 2007, Adrik, spravující web punkgen.sk, někdy jako *Vzburá*), *Chyba* (CZ, 2005, Mazi z kapely *Gatacca*, zaměřen i na alternativu a Hip-Hop, na internetu celý ke stažení), *Cerelitida* (CZ, 2005, dlouho nevycházel, nyní návrat [-jk-: *Existence 2014*: 38–39]), *Go and Kill* (CZ, 2002, Ondra z kapely *Lycantrophy*, převážně hudební, ale pouze tři čísla)

Zaniklé: *Disbullterier* (CZ, 2004, údajně pouze jedno číslo), *Ihmisia Kuolee* (CZ, 2004, předchůdce *Smrti*), *Cheers!* (CZ, 2005, Standa z kapely *Demarche* + HAvrán z kapely *Gomora*), *Revoltár* (SK, 2003, lehce street zaměření), *Underground Harmony* (CZ, 2005, zaměřený na „celou undergroundovou kulturu“), *Odvracená Tvář* (CZ, 2004), *Just DIY* (CZ/SK, 2003), *For The Punx* (CZ, 2003), *Zmáčkni spoušť* (CZ, 2005, údajně jen jedno číslo), *Koprkingl* (CZ, 2006, jen jedno číslo)

Fanziny vznikající od roku 2008 do současnosti

Aktivní: *Kazimír* (CZ, 2008, Martin z kapely *Scapl*), *Byt Blöja* (CZ, 2010), *Středověk* (CZ, nejspíš 2012, Lapy z kapely *Poltergeist*), *Communal Grave* (CZ, 2013, v anglickém jazyce), *Kill Ju Ol* (CZ, první 2008), *Black and Pure zine* (CZ, 2013), *Raw Zine* (CZ, 2013), *Napalmanach no. 666* (CZ, 2010, Skulda z kapely *Sheeva Yoga*), *Vyděrač* (CZ, 2013, Michal z kapely *Třetí Stupeň Tortury*), *Revenge of the Nerds* (CZ, 2008, *Coffe Nerds for Liberation* label), *Disfrosen* (CZ, 2010, Krafas z kapely *Midnatt Död*), *Spálená Ramena* (CZ, 2009, Erik z kapely *Bombatólcser*, psaný v angličtině), *V prach cest* (CZ, 2008, „cestovatelský fanzin“), *Herbivore* (CZ, 2015)

Zaniklé: *Krkavec* (CZ, 2009), *Bizygel* (CZ, 2008), „cyklistická alternativa“, o dalších číslech žádné stopy), *Hlučál* (CZ, 2011, více alternativní, o dalším pokračování nejsou stopy)

**Jiří Šubrt: *Individualismus a holismus v sociologii: Jak překonat teoretické dilema?*
Praha: Sociologické nakladatelství, 2015,
154 s.**

Poslední publikace Jiřího Šubrt se věnuje tématu, které je v sociologické teorii léta zabydlené a snad proto jeho volba pro zpracování na první pohled hrozí určitou antikvárností či samoúčelností. Je proto zajímavé při čtení sledovat, zda se autorovi daří těmto nástrahám vyhnout.

Studie je rozdělena do tří částí. První část (s. 11–28) podává přehled některých definic sociologické teorie, jejich součástí a paradigmatické struktury. Autor si tím připravuje půdu pro začlenění knihy do metateoretického uvažování v sociologii. Ambicí spisu není formulovat nové pojmy, výroky či teoretické modely, ale vytěžit jednu z mnoha polarit ve vývoji sociologického myšlení. Má v úmyslu zhodnotit dosavadní názory a nabídnout na nejobecnější rovině nový pohled. To se později může promítnout i do konkrétních změn v teorii, ty ale nejsou zájemem práce samotné (s. 28). Už v této části se Jiří Šubrt projevuje jako autor vysloveně málomluvný. Svoje mínění vyjadřuje mimořádně stručně a někdy dokonce pouze implicitně, kdy je nechá promlouvat z organizace textu.

V druhé části (s. 29–96) kniha načrtne dvě protikladné linie teoretického myšlení. Individualistická linie pokládá za ontologické a metodologické východisko lidského jedince, zatímco holistická linie vychází z celku společnosti nebo z jiného celku, který jedince jednoznačně přesahuje. Šubrt nepředkládá vývojový obraz, jen sahá k různým příkladům z dějin sociologického myšlení, aby doložil, jaké rozmanité možnosti sociologická teorie využila, aby se na jmenovaných východiscích pokusila postavit celý systém.

U individualismu sahá tato škála od behaviorismu a teorie racionální volby přes rozumějící sociologii Maxe Webera a interpretativistické proudy (fenomenologickou sociologii, etnometodologii a Goffmanovu dramaturgickou školu) až ke Collinsově teorii konverzačních trhů. U holismu dojde na Durkheimovo

učení o sociálních faktech, strukturalismus a poststrukturalismus, funkcionalismus včetně teorii sociálního konfliktu z pera Cosera či Dahrendorfa, systémovou teorii, teorii sítí a poněkud *ad hoc* usouvztažněné teorie sociální změny. Kromě toho se hovoří ještě o pokusech překlenout propast mezi individualismem a holismem, k nimž patří myšlenky Georga Simmela, Norberta Eliase, Talcotta Parsonse, Jürgena Habermase, Pierra Bourdieuho, sociální konstruktivismus Bergera s Luckmannem a konečně teorie strukturace. Výběr teorií dobře posloužil kompozici práce a až na některé výjimky, o kterých budu hovořit později, nepomínají podstatné možnosti, jak se na téma podívat.

Knihou upouští od zevrubného hodnocení těchto teorií, což ruší zejména u linie, která se snažila sblížit individualismus s holismem. Na otázky, v čem byli tito autoři a autorky neúspěšní nebo proč je jejich dílo potřeba překonat, se nám bohužel dostane jen anekdotických odpovědí. K podstatě věci jde jedině kritika Bourdieuho, který podle Šubrt zůstal na půdě kolektivismu a řeší vztah individua a společnosti prostě tím, že proti sobě staví habitus a pole jako „dvě kolektivistické charakteristiky“ (s. 93), a kritika Bergera s Luckmannem za to, že dialektiku sociální konstrukce reality dokázali demonstrovat pouze v mikrosociální rovině (s. 85).

Určité hodnocení se objeví až na začátku třetí části (s. 97–99). Individualistická i holistická linie myšlení trpí podle Šubrt tím, že pokládají za privilegované východisko sociologické teorie buďto jedince, nebo naopak nadindividuální útvary, což představuje příliš jednostranný pohled. Individualistická linie selhává ve snaze vysvětlit makrosociální jevy a zapracovat do svého obrazu světa skutečnost „že některé jevy mají systémový charakter“ (s. 98), a tedy musejí mít nadindividuální hybatele. Naopak holistická linie jedince přehlíží do té míry, že mu není schopna přiznat iniciativu ani jakýkoli vliv na chod společnosti na mikroúrovni či makroúrovni. Směrům, které se rozpor těchto dvou linií snažily překonat, vytýká Šubrt především to, že dokázaly nanejvýš promyšleně střídat holistickou a individualistickou perspektivu. Tím však

jejich protiklad doopravdy nepřekonal a dále jej reprodukuje.¹

O pojmu teoretické dilema, který Šubrt použil v podtitulu, se dozvíme pouze to, co jím rozumějí jiní autoři (s. 27–28), zatímco zbytek je v duchu již zmíněné málomluvnosti ponechán na důvtipu čtenářstva. Dobrat se odpovědi sice není těžké, ale komfortní rozhodně také ne. Pro postižení vztahu individualismu a holismu používá Šubrt ještě například výrazy „protikladné tábory“ (s. 9), „dichotomie“ (s. 28) a nejčastěji „dualismus“ (viz např. s. 29–34). Jak nyní již rozumíme, tento dualismus je nepřekonaný protiklad. Každý pól protikladu sice osvětluje podstatné prvky společenského života, ale zároveň nedovedou koexistovat v rámci jediného, soudržného teoretického názoru. Na rozdíl od některých jiných autorů a autorek píšících o dichotomiích, dualismech či dilematech sociologické teorie Jiří Šubrt nepovažuje tuto situaci za fatální a chtěl by ji změnit. Tomuto návrhu je věnována třetí část knihy (s. 97–133).

Zde Šubrt navazuje na teorii strukturae a ukazuje, jakým směrem by se tato Giddensova teorie měla ubírat, kdyby o individualismu a holismu neuvažovala v pojmech dualismu, ale duplicity. K tomu nejprve malá odbočka. Émile Durkheim v některých spisech uvádí, že lidská podstata je dvojitá: na jedné straně biologická, instinktivní a egoistická, na druhé straně sociální, normativně řízená a potenciálně altruistická. Podstatné je, že člověku jsou obě podstaty vlastní zároveň a teprve výsledkem jejich propojení je skutečný lidský jedinec. Toť Durkheimův „homo duplex“. Jiří Šubrt pokládá tuto myšlenku za nosnou a ve věci individualismu

a holismu navrhuje sociologickou teorii převést z modu dualistického, rozdvojeného, do modu duplex – zdvojeného.

Díky mnohovrstevnaté Giddensově teorii může i Šubrt demonstrovat svůj záměr v různých polohách. O jedinci zdůrazňuje, že není pouze kompetentním, vědomým aktérem, kterého v něm chce vidět Giddens, ale že osobnost má i jiné složky: jednak biologické a nevědomé, jednak sociálně vtíštěné. Adekvátní pojem aktéra vzniká až z protikladné jednoty těchto prvků, nikoli z abstraktního zdůraznění jen jednoho z nich.

V jednáni uznává Šubrt za základní složky jak socialitu, tak voluntarismus a duplexní pohled prosazuje i v otázkách interakce. Zde se podle něj většinová sociologická tradice jednostranně zajímá pouze o standardizované, abstraktní vzorce, zejména sociální role, typy a instituce. Tím se z analýzy ztrácí nejprve „barvitost a individuální specifika“ (s. 113), poté vědomí, že interakce probíhá mezi jedinečnými lidskými osobnostmi, které se navzájem jako osobnosti vnímají, a nakonec i jen možnost uvažovat o tom, které součásti interakce jsou projevem individuální vůle účastnic či účastníků.

Pokud jde o chápání sociální struktury, odmítá kniha Giddensův v podstatě holistický názor, že se obecná struktura – tj. soubor pravidel – pouze projevuje v jednotlivých manifestacích. Podle Šubrt kromě obecných pravidel ve společnosti existují i specifická pravidla, jež odrážejí vztahy mezi konkrétními jednotlivci. Vlastní strukturu má tedy i jednotlivý případ normativně regulovaného chování (např. sportovní utkání) nebo jednotlivá instituce či skupina (např. vztahy v konkrétní rodině). Tento názor nezapře eliasovskou, potažmo simmelovskou inspiraci.

Šubrt zasahuje i do debaty o vztahu mikro- a makroroviny v sociologii. Individualismu vytýká neschopnost připustit autonomii makrosociálních procesů, která je zjevná například u seberegulace ekonomického systému. Holismu naopak vytýká neschopnost konceptualizovat také zcela zřejmý vliv individuálních aktérů na makroprocesy – na rozdíl od tradiční historiografie, která běžně pracuje s pojmem významného činu jedince (s. 124). Dále uvádí, že mezi

¹ V této části narazíme na několik definičních nepřesností. Individualismu nemůže přisuzovat primát „subjektivitě, svobodné individuální vůli“ (s. 97), protože by k němu pak nemohl být řazen behaviorismus, pro který budou výše uvedené pojmy vědecky nepoznatelné. Podobně holismu nemůže být založen na pojmu společnosti, nebo dokonce funkce, aniž by pak nepostrádal poststrukturalismus a do značné části i strukturalismus, jejichž determinismus je kulturní. Přesnější by proto bylo hovořit o stanoviscích založených na ontologickém a epistemologickém primátu buďto lidského jedince, nebo nadindividuálních celků.

extrémny mikro- a makroprocesů se nachází mnoho úrovní sociálního života a cílem sociologie by mělo být zobrazit tyto roviny v určitém kontinuu, jehož každá úroveň bude pojata jako duplicitní jednota individuálního a strukturního prvku. Sociologická teorie má tedy využívat individualistickou i holistickou perspektivu zároveň a libovolný koncept má mít „vždy svou individuální a svou nadindividuální (obecnou, kolektivní) složku“. Protiklad jednotlivce a společnosti potom bude převeden na obraz, kde „stojí proti sobě ve vzájemné korespondenci dvě entity, z nichž každá má svou individuální a svou společenskou složku, i když samozřejmě každá v jiné míře a rozsahu“ (s. 133).

Kniha opouští spor mezi individualismem a holismem jen zřídka. V diskusi o jedinci vstupují do hry biologická a nevědomá psychická podstata člověka, které ale těžko můžeme pokládat za synonymum individuality, nebo dokonce individuality nadané vůlí. Jde maximálně o pohnutky, které do sociálního řádu a řádu osobnosti vstupují teprve v procesu individualizace a socializace. Ostatně Šubrt podle mého názoru individualitu příliš esencializuje. Kniha opomíjí sociální a historickou podmíněnost moderního pojmu jednotlivce, na niž mimo chodem v polemice s liberalismem poukazyval již Durkheim. Lze přeci ukázat, že moderní individuum není o nic méně produktem společnosti než sebe sama. V tom by byly užitečné úvahy o subjektivitě a identitě, jak je známe z feminizmu, kulturní teorie nebo pozdního Michela Foucaulta, kterým se však Šubrt nevěnuje.

V diskusi o zdrojích jednání potom dojde na „svět věcí“. Šubrt správně vytýká hlavnímu proudu sociologické teorie, že ze svých úvah vytěšňuje materiální svět. Ten je přitom nejen zdrojem a limitem jednání, ale je do společnosti přímo začleněn určitým druhem socializace, například jako sítě lidských a nelidských aktérů (B. Latour) (s. 124–128).² Zde nelze než litovat, že z práce prakticky vypadl marxismus. Jiří Šubrt

o něm s příznačnou lakoničností říká, že náleží do holistické linie, avšak „z hlediska výkladu, který [...] sledujeme, není pro nás [...] příliš relevantní“ (s. 59), a nakonec marxismu věnuje jeden odstavec mezi teoriemi sociální změny (s. 74–75). Zarážející ale je, že se Marx neobjeví ve výkladu o linii snažící se o překonání dualismu mezi individualismem a holismem. Marxovy názory na vztah člověka a práce jsou přitom dobrým příkladem, jak zahrnout „svět věcí“ do úvahy o individualitě a společnosti, i dokladem, že překlenutí zdánlivého rozporu mezi individualismem a holismem může vyžadovat revizi antropologických východisek.

Co říci závěrem? Jiřímu Šubrtovi se podařilo napsat živý text, esej, který je názornou přímluvou za dialektické myšlení v sociologické teorii. Kniha má také nepochybnou didaktickou hodnotu. Představuje dobře a věcně názory různých škol a proudů, které soustředěně zasazuje do kontextu jedné podstatné debaty. Rozebírá teorii strukturace a předkládá jako komentář vlastní řešení, čímž ještě dále pomáhá pochopit studujícím smysl sociologické teorie. Bylo mi při čtení až líto, že nestuduji dnes, kdy jsou k dispozici takové úvodny.

Obavy z antikvárnosti či irelevance se tedy ukázaly jako liché. Hlavním nedostatkem publikace zůstává, že je čistě abstraktním programem bez jakýchkoli příkladů analýzy nebo podrobnější teoretické práce. To se týká jak kritiky cizích teorií, tak budování vlastního systému. Šubrt systematicky a vědomě končí pokaždé pouze u návrhu, jakým směrem by se budování duplexní teorie mohlo ubírat. Tím ale samozřejmě omezuje věrohodnost svých závěrů, neboť i ti, kdo s nimi sympatizují, budou očekávat jisté důkazy proveditelnosti. Ostatně sám pojem duplexního/dvojitého myšlení se stane zřejmý pouze na pozadí řady analýz, které toto myšlení uplatní. V tomto smyslu zůstává Šubrtův projekt nehotový a kniha je nanejvýš příslibem do budoucna.

Michael Voříšek

² V tomto okamžiku se Šubrt rozhoduje upravit Giddensovo schéma strukturace, když z původních tří či čtyř rozměrů – symbolického, politického/ekonomického a právního – dospěje k osmi dimenzím odlišným podle věcných oborů lidské aktivity (s. 146–147). Podle mého názoru jde o zbytečnou

součást knihy, která není zakotvena ve výkladu ani jinak podstatně odůvodněna.

Drahomír Jančík – Barbora Štolleová (ed.):
Pivo, zbraně i tvarůžky.
Podnikatelé meziválečného Československa
ve víru konjunktury a krizí.
Praha: Maxdorf, 2014, 368 s.

Na pultech českých knihkupectví se v závěru roku 2014 objevila zajímavá publikace, která vnesla svěží vítr do zkoumání osobností českého/československého podnikání. Celá koncepce dila se poněkud vymyká dosavadnímu přístupu ke zkoumání československých podnikatelů. Výrazně překročila rámec encyklopedického pojetí a jejím výsledkem je devatenáct zajímavých a mnohdy vyčerpávajícím způsobem zpracovaných profesních i osobnostních profilů z velké části založených na studiu primárních pramenů, přičemž se autoři vedle zvolené osobnosti též věnovali hospodářským a často i politickým souvislostem.

Čtenáře na první pohled zajisté zaujme šťastně zvolený název, ve kterém se snoubí tradiční výrobky pivo a zbraně s moravskou specialitou. Je zřejmé, že se jedná jen o vybrané komodity československé meziválečné proveniencce, ale takové, s nimiž se podařilo dosáhnout světového uplatnění. Podtitul celé práce také vystihuje peripetie meziválečného hospodářství, které představovaly zásadní rámec podnikání. Kladně hodnotit můžeme i kvalitní knihařské zpracování, což s ohledem na použitý papír dokládá hmotnost knihy.

Na přípravě publikace se podílel široký autorský kolektiv pod vedením Drahomíra Jančíka a Barbory Štolleové z Ústavu hospodářských a sociálních dějin FF UK. Před editory stál náročný úkol vedení početného autorského kolektivu čítajícího sedmáct osob. Široký autorský kolektiv v tomto případě přispěl k vytvoření hodnotného díla: mezi autory se sešli na jedné straně renomovaní pražští hospodářští historikové spojení s Ústavem hospodářských a sociálních dějin, ale též řada mladých badatelů, kteří tak dostali prostor k prezentování svých výzkumů. Volba spojit v autorském kolektivu ostřílené matadory a studenty či nedávne absolventy se ukázala jako šťastná.

Oba editoři se chopili úvodní, přehledové studie *Podnikání jako výzva*, která poskytuje

fundované a přehledně zpracovaný hospodářský kontext meziválečného československého vývoje, a stejně tak se zhostili stručného závěrečného shrnutí. Je zřejmé, že každý podnikatelský osud je jedinečný a neopakovatelný, nicméně je možné sledovat určité podobné rysy, modely a vzájemné inspirace. Právě na základě těchto znaků editoři rozčlenili knihu do pěti oddílů.

První oddíl s názvem *Mezi tradicí a inovací* zkoumá osudy českých podnikatelů, kteří si již renomé vybudovali před první světovou válkou a meziválečné období pro ně představovalo další výzvu, s níž se rozličnými způsoby vyrovnávali. Ivan Jakubec sleduje osudy průkopníků českého automobilového průmyslu Laurina a Klementa, jejichž podnik po fúzi s plzeňskou Škodou ztratil samostatnost. Tradiční české strojírenské odvětví – výroba zemědělských strojů je zastoupena podnikem Rudolfa Bächera z Roudnice nad Labem, jehož vývoj zpracovala zkušená autorská dvojice Jiří Šouša a Jiří Novotný. Zbrojní výroba, na kterou odkazuje i název knihy, je zastoupena podnikatelem Františkem Janečkem, který však zbrojní výrobu, v níž dosáhl velkých úspěchů, postupně nahrazoval civilní produkcí a zanechal část svého jména ve světoznámé značce motocyklů JAWA. Kvalitně zpracovaný příspěvek je z pera Daniela Povolného. Též na další kapitole prvního oddílu zpracovanou Petrem Sedláčkem odkazuje název knihy. Její náplní je cesta „po stopách výrobců olomouckých tvarůžků“. Ačkoli každému nemusí tento obor podnikání „vonět“, tak je nezbytné zdůraznit, že potravinářský průmysl představuje další tradiční české průmyslové odvětví a i v dnešní době podnětnou inspiraci. Závěrečnou kapitolou prvního oddílu, věnovanou elektrotechnikovi, vynálezci i konstruktérovi Josefu Sousedikovi, připravila Marcela Efmertová.

Druhý oddíl *Tváří v tvář fenoménu jménem Baťa* by mohl evokovat tematické zaměření na zlínskou podnikatelskou rodinu Baťů, která se pro široké vrstvy stala symbolem úspěchu českého podnikání ve světovém formátu. Autorský kolektiv však zvolil jinou cestu. Zajisté si byl vědom, že o podnikatelských aktivitách rodiny Baťů je k dispozici bohatá literatura a jedná se o téma již několikrát zpracované. Zaměřili se proto na podnikatele, kteří se podnikatelskou

strategií prosazovanou ve Zlíně inspirovali, přejímali obdobné modely řízení, obchodní politiku, přípravu a motivaci zaměstnanců apod. Prvním z těchto podnikatelů představených publikací je Friedrich Leopold Popper, chrudimský výrobce obuvi označovaný jako „Malý Baťa“, jehož podnikatelské osudy sledoval Miloš Hořejš. Baťa byl vnímán jako symbol již v meziválečném období; přezdívkami, které obsahovaly jméno Baťa, byli označováni také další podnikatelé i z jiných odvětví. Označení „Baťa v růžích“ si vysloužil blatenský pěstitel růží Jan Böhм, kterého podle jeho slov toto přízvisko spíše těšilo. Další dvě kapitoly tohoto oddílu se věnují dvěma podnikatelům v oděvnictví, kteří se stali „zakladateli“ československé konfekční výroby, Arnoštu Rolnému (autorka Ludmila Cvrčková Porkertová) a Janu Neherovi (autorka Alena Buršíková).

Tři příspěvky třetího oddílu *V gravitačním poli kultury a umění* sledují podnikatelské aktivity v oblasti, kde se snoubí kultura a průmyslová výroba. Vývoj nábytkářské firmy „Gerstel“ na základě roztříštěných, střípkovitých zdrojů zpracoval Eduard Kubů. Dalšímu tradičnímu odvětví české průmyslové výroby se věnuje Drahomír Jančík. Sklářství patřilo k významným hospodářským odvětvím. Kapitola *Tvrdý byznys s průzračnou křehkostí* mapuje osudy podnikatelské rodiny Rücklů, spojené v širším povědomí se sklárnou v Nižboru. Barvitě je zachycen význam politických kontaktů a jejich vliv na podnikatelské prostředí. Kapitola Jiřího Šouši *Podnikatel a kráska*, věnovaná osudům Ferdinanda Bloch-Bauera a jeho manželce Adéle, poněkud vybočuje z celkové koncepce publikace, když sleduje vrcholového manažera a jeho manželku ve spojení s dobovou uměleckou scénou. Je však zářným dokladem životního stylu a kulturních aktivit podnikatelů.

Předposlední oddíl *V osidlech bank a dluhů* se ve třech kapitolách věnuje zkoumání osudů podnikatelů, kteří se ocitli na pokraji insolvence, dvěma z nich, výrobci stavebních hmot Rudolfu Bartovi (autor Tomáš Gecko) a majiteli choceňské tkalcovny Josefu Jehličkovi (autor Jiří Novotný), se podařilo před krachem zachránit, třetí, nakladatel František Borový, bohužel své věhlasné nakladatelství neuchránil. Jak přesvědčivě

zachytila Barbora Štolleová, František Borový byl spíše literární nadšeneц, lidumil a vlasteneц než podnikatel. Vydání literárního díla v kvalitním provedení pro něho znamenalo více než dosažení obchodního úspěchu. I takové osobnosti, ačkoli obvykle nekončí mezi úspěšnými podnikateli a nejsou vyzdvihováni jako následovníhodné vzory, přispívají k rozvoji podnikání a mnohdy zanechají hlubší stopu než jejich úspěšní současníci.

Meziválečné období však není spojeno pouze s podnikatelskými osobnostmi budujícími své podniky, které samy zakládaly, případně ve druhé či třetí generaci převzaly po předcích. Jak dokládá poslední oddíl *Moderní management*, je to doba nástupu ředitelských osobností, které mnohdy nejsou s podnikem spojeny osobními či rodinnými vazbami a vedoucí funkce je pro ně „běžným“ zaměstnáním. Typickými představiteli tohoto vrcholového průmyslového managementu první republiky jsou ředitelé strojírenských gigantů ČKD Jiří Hejda (kapitola o něm napsal Jaroslav Jelínek) a Škody Karel Loevenstein (autor kapitoly s jeho profilem je Radek Diestler). Dále jsou v tomto oddíle sledovány osudy tvůrce obchodní strategie Smíchovského pivovaru, která vedla k jeho prosazení mezi pivovarskou elitou, Karla Dimmera mladšího (autor Martin Minařík), Františka Malinského, lékaře, výrobce cukrovinek a pochutin a tvůrce škrobárenského koncernu „Amylon“ (autor Jiří Novotný), a pražského velkouzenáře Emanuela Macešky (autorka Marcela Starcová). Bohatý seznam pramenů a literatury jen podtrhuje kvalitu celé publikace.

Zachycené podnikatelské osudy představují širokou škálu podnikatelů, podnikatelských strategií a filosofí. Zřetelně ukazují, že neexistuje jeden správný vzor, který by měl být následován a byl by zárukou úspěchu. Vedle sebelepších podnikatelských záměrů, vizí a schopnosti odhadnout vývoj trhu nelze zapomínat ani na neovlivnitelné „štěstí“, které se promítalo v různých podobách, a často ani na vlivné podporovatele a přímluvce.

Mezi devatenácti zpracovanými podnikatelskými osudy jsou zastoupeni čeští podnikatelé, případně zástupci německožidovských podnikatelských vrstev, kteří se postupně přikláněli

k Čechům. Bohužel chybí zastoupení podnikatelů hlásících se k německé národnosti. S ohledem na zaměření na období meziválečného Československa zůstali mimo zorné pole i podnikatelé ze Slovenska, příp. i Podkarpatské Rusi. Alespoň na příkladu by bylo zajímavé sledovat, jak Československo vytvářelo podmínky pro etablování slovenských podnikatelských vrstev. Z geografického hlediska jsou zastoupeni převážně podnikatelé z Prahy, což je s ohledem na její status coby politické a ekonomické metropole logicky odůvodnitelné.

O výběru podnikatelů zařazených do publikace by bylo možné vést dlouhé diskuse, sami editoři si tyto otázky kladli. Pravděpodobně byli ve výběru omezeni spektrem dostupných pramenů i zaměřením celého autorského kolektivu. Je však nutné ocenit, že mezi „vybranými“ jsou zastoupeny jak známé osobnosti, často v povědomí širšího okruhu čtenářů zapsané spíše jen jako jména, tak i osobnosti, jejichž jména již zapadla. Zvláště zpracování osudů těchto nepříliš známých podnikatelů bylo pro autory náročným badatelským úkolem a zaslouží si ocenění. Vesměs se jedná o osobnosti spojené s průmyslovou výrobou, s ohledem na strukturu hospodářství meziválečného Československa je to opodstatněné, ale pro přípravu dalšího svazku by bylo vhodné doporučit, aby byli vzati v potaz ve větší míře podnikatelé i z jiných hospodářských sektorů. Zvláště obchod a služby by s ohledem na současnou ekonomickou strukturu mohly přinést nejednu inspiraci.

Vydání recenzované publikace finančně zaštitila Nadace T-SOFT ETERNITY. Z odborného hlediska je možné konstatovat, že krok nadace směřoval správným směrem a cíl přispět k obohacení hospodářské historie, ale též přinést inspiraci pro dnešní podnikatelské následovníky se vydařil. Na závěr je tedy nutné popřát, aby si kniha našla cestu k široké čtenářské obci. Ačkoli nelze autorskému kolektivu upřít snahu volit přístupné a čtivé zpracování, pro širší okruh odborně nezavěšených čtenářů se na mnoha místech bude jednat o náročnější čtení, které by však mohlo podnítit zájem o další studium hospodářské minulosti. Současně si též dovoluji vyslovit přání, aby Nadace T-SOFT ETERNITY vnímala tuto knihu jako první „svazek“

systematického zpracování aktivit a činnosti československých podnikatelů a nalezla prostředky i ochotu další zkoumání dále podporovat.

Jan Štemberk

**Břetislav Tureček: *Labyrintem Íránu*.
Praha: Knižní klub, 2013, 278 s.**

Každý, kdo by se chtěl nechat uvést čtivou a srozumitelnou formou do mnohdy kontroverzní a nepřehledné problematiky soudobého Íránu, neudělá chybu, pokud sáhne po poslední knize Břetislava Turečka s názvem *Labyrintem Íránu*. Írán se stal po islámské revoluci (1979) páriou mezinárodní politiky. Jakýmsi otloukáním Západu, zpochybnujícím západní mocenskou i ideologickou hegemonii, jehož mnohé aktivity budí podezření, obavy a vášně. Na druhou stranu jde o zemi, o které máme na Západě i kvůli více či méně latentnímu vzájemnému konfliktu zkrleslé a stereotypní představy. Právě ty Tureček ve své knize uvádí na pravou míru, když íránský režim i společnost vykresluje jako daleko komplexnější, složitější, vnitřně rozpornější, mnohovrstevnatější, nesourodější a pestřejší, než si často zjednodušeně představujeme. V základech Turečkovy práce stojí reportážní východisko, které má vliv i na způsob strukturování jeho knižních textů. To Tureček při skládání pestré mozaiky blízkovýchodních společností úspěšně použil již pro svůj bestseller *Světla a stíny islámu* (2009) a *Nesvatá válka o Svatou zemi* (2012).

Vnitřní nejednotu režimu rozděleného do mnoha vzájemně soupeřících skupin Tureček rozsáhle demonstruje na jedné z jeho klíčových opor, již je složitý, leč fascinující vesmír šíitského duchovenstva. Jeho centrem je Komm, o kterém se proto někdy mluví jako o druhém hlavním městě. Čítá kolem tří set tisíc lidí zastávajících nejružnější pozice v rozsáhlé hierarchii. Někteří duchovní nosí bílé turbany, vyhrazené pro kohokoliv z nich, jiní (tzv. sajjedové) pak turbany černé, určené exkluzivně potomkům šíitských imámů, a tedy nositelům Prorokovy krve. Daleko důležitější je však hierarchie založená na „akademické“ kariéře. Na nejnižším stupínku

pyramidy jsou tzv. hodžatoleslámové, erudovanější z nich získají titul ajatolláha, přičemž jen úzká skupinka se stane elitními velkými ajatolláhy (ajatolláh al-ozmá). Ti jsou také titulováni jako mardžové (mardžaje taklid) neboli „vzory hodné následování“ právě proto, že jsou do své hodnosti uvedeni poté, co vydají sborník svých nábožensko-právních dobrozdání určených věřícím (tzv. resále tauzih).

Náboženství, moc a ekonomické zdroje se pak podle Turečka protínají díky tomu, že každý šíitský věřící by si měl svobodně vybrat svého mardží, jehož pokyny a sborníkem se bude řídit. Takové autoritě by však zároveň měl platit náboženskou daň (choms). Čím bohatším se pak klerik stává, tím rozsáhlejší síť loajálních studentů náboženství, regionálních kazatelů a prostých věřících si dokáže skrze přerozdělování těchto prostředků vybudovat. Jednotliví ajatolláhové takto soupeří o vliv, moc, bohatství a věřící, přičemž touhou většiny z nich je získat podporu tzv. bazaru, tedy relativně konzervativní vrstvy movitých obchodníků. Ne vždy se jim to však daří. Tureček vyjmenovává případy Íránců, kteří dávají nepokrytě najevo, jak duchovenstvem pohrdají; děti jim krutě nadávají, taxikáři je odmítají svést a široké vrstvy si stěžují, že fakticky nic nedělají a jen za to od státu pobírají plat rozdělovaný z povinné náboženské daně. Někdy naopak velcí ajatolláhové musejí namísto soupeření o přízeň věřících spolupracovat, a to především na půdorysu náboženských vysokých škol (tzv. hauze elmije). Ty jsou v centrech islámské učenosti, jako je Komm či Nadžaf, autonomně vedeny jejich sborem. Sbor má neformální vliv na politiku, protože k jejich kolektivním nábožensko-právním stanoviskům zpravidla přihlíží i politici.

Nicméně přímý vliv na politiku získalo duchovenstvo až po islámské revoluci, během níž byla v kontroverzním referendu (1979) schválena nová ústava zaručující a udělující jim klíčové ústavní pravomoci. Nejvíce moci tak nekonzcentruje prezident přímo volený občany, ale nejvyšší vůdce (rahbar), rekrutující se z duchovenstva. Jeho úkolem není naplňovat vůli lidu jako v případě prezidenta, ale vůli boha, z čehož se odvozuje legitimita jeho moci. Rahbara opět vybírá a případně i odvolává další orgán

složený z osmdesáti šesti duchovních, jímž je Shromáždění znalců, volené přímo občany. Kvalifikací rahbara by přitom měla být erudice v islámu. Nicméně kvůli současnému rahbarovi Alímu Chámeneimu se musela kontroverzním způsobem měnit již tak dost kontroverzní ústava. V době nástupu do funkce po zesnulém Chomejním totiž měl jen titul hodžatoleslám. Titul ajatolláha mu byl kolegy neochotně udělen až dodatečně, přičemž klerici z Kommu jej coby náboženskou kapacitu fakticky nikdy neuznali. Konečně, průnik duchovenstva do ústavních institucí se týká také klíčové dvanáctičlenné Rady dohlížitelů, z nichž šest tvoří opět duchovní, zbylých šest jsou pak civilní soudci. Pravomocí této rady je mimo jiné schvalovat a případně zamítat zákony přijaté parlamentem, ale také schvalovat či zamítat kandidáty na post poslance a také prezidenta.

Tureček však zdůrazňuje, že mnozí duchovní byli a také nadále zůstávají kritiky ústavy a stávajícího přílišného směšování politiky a náboženství. Takovou pozici zastával například Násér Makárem-Širázi ostře se stavící proti ústavou zaručené koncentraci moci duchovními, kterou podle něj sice lidé krátkodobě přejdou mlčením, ale dlouhodobě se jedná o časovanou nálož, protože moc duchovenstva bude postupně stále více lidí iritovat a budou požadovat ústavní změnu, což nakonec rozmetá samotné základy režimu. Proti revolučnímu režimu se tak postavily i největší autority své doby, ajatolláhové Šariatmadáři (kritizoval revoluční násilí), plánovaný nástupce Chomejního na pozici rahbara, Montazerí (kritizoval koncentraci moci v rukou vůdce a justiční vraždy několika tisíc komunistů a laických islamistů) a nakonec i Sání. Svou kritikou si vysloužili historicky bezprecedentní odejmutí titulu velký ajatolláh a většina z nich i doživotní domácí vězení. Jiní duchovní ale naopak nepovažují stávající míru směšování politiky a náboženství za dostatečnou a zasazují se o naprosté zrušení sekulárních institucí, jako jsou civilní soudy či volený prezident a parlament, protože islám podle nich nic takového nezná. A konečně další tábor „těch, kteří upřednostňují mlčení“ (ahle sokút) se řídí starou tradicí těch velkých ajatolláhů, kteří se odmítali k politice jakkoliv vyjadřovat. Například někdejší hlavní

autorita v Kommu a učitel Chomejního, ajatolláh Borúdzerdí, byl proti směřování politiky a náboženství, mladého Chomejního považoval za přílišného radikála a často upřednostňoval ono mlčení. Nicméně shoda nepanuje ani mezi dědici hlásícími se k odkazu ajatolláha Chomejního samotného, který stávající politický systém dlouhé roky designoval a poté během revoluce prosadil. Zesnulým Chomejním se totiž rádi zaštiťují jak příznivci, tak odpůrci režimu. Jak konzervativci, tak také reformátoři. Podle Turečka je to dílem způsobeno tím, že bývalí levicovní a islámští radikálové, kteří vybojovali revoluci proti šáhovi, obsadili americké velvyslanectví a jako revoluční gardisté šířili násilí, byli po smrti Chomejního postupně odstraněni z vedoucích pozic. Postupně se z nich proto stali reformátoři, protože demokracii chápou jako cestu, jak se znovu chopit moci (například Chomejního žáci, jeho revoluční souputníci a pozdější neúspěšní prezidentští kandidáti Mír-Hosejn Músaví a Mehdí Karrúbí).

Klíčové Turečkovy téma vnitřní fragmentace iránského režimu je v dalších pasážích knihy demonstrováno na osobě kontroverzního prezidenta Ahmadínežáda. Ten nevezbuoval odpor jen na Západě, ale i doma. Šlo o hlavu státu, která společnost rozdělovala, když svůj program postavila na masivních a plošných dávkách vyplácených občanům přerozdělováním příjmů z exportu ropy. To vadilo dosavadní staré gardě politiků, které však Ahmadínežád neváhal veřejně označovat jako zkorumpované. Kromě toho, že politiky kádroval na zkorumpované a nezkorumpované, celá společnost se v reakci na jeho vládu polarizovala na jeho příznivce z nižší vrstvy a kritiky z vrstev vyšších, kteří konflikt vykládali jako střet nedemokracie s demokracií. Proti Ahmadínežádovi se během potlačování tzv. Zeleného hnutí (2009), rozezleného výsledky prezidentských voleb, nepostavili jen liberálové a reformátoři, ale nakonec také část konzervativců a duchovních, kteří byli šokováni brutalitou, s jakou se nakládalo s demonstranty. Chámeneí a šéf justice Mahmúd Hášemí-Šáhrúdí například nařídili zcela uzavřít teheránskou věznicí Kahrízak, kde docházelo k masivnímu mučení a znásilňování demonstrantů, přičemž parlamentní vyšetřovací komise později označila za

viníka represí Ahmadínežádova člověka, vrchního teheránského prokurátora Saída Mortazavího. Spor prezidenta s nejvyšším vůdcem pak vyvrcholil, když Ahmadínežád bez konzultací s Chámeneím odvolal ministra pro tajné služby. Musel ho však následně vzít zpět, jinak by prý skončil sám (2011).

Kromě vykreslování fragmentace a rozštěpení iránské společnosti i režimu se Tureček jakožto bývalý zpravodaj Českého rozhlasu na Blízkém východě ve své poslední knize rozsáhle věnuje historii a současnosti vztahů Íránu a Československa, respektive České republiky. V politickém období se tyto vztahy radikálně zhoršily kvůli tomu, že vláda Miloše Zemana pod tlakem Spojených států schválila perské a arabské vysílání Rádia Farda (Rádia Svobodná Evropa) z Prahy do Iráku a Íránu (1998). Podle Turečka bylo toto rozhodnutí od samého začátku z mnoha důvodů problematické. Zatímco Irák Saddáma Husajna byl diktaturou a tuhým policejním státem, v autoritářsky vedeném Íránu jistá pluralita médií vždy existovala. Je tedy otázkou, zda iránská veřejnost další z mnoha hlasů vůbec potřebuje. Různé a vzájemně si konkurující složky režimu (např. Revoluční gardy, duchovní) totiž často provozují vlastní média. Namísto opozice proto o zločinech či o vládou utajovaných skutečnostech veřejnost mnohdy jako první informují média napojená na jednu z mnoha soupeřících frakcí režimu. Takto se iránská i světová veřejnost dozvěděla například o legendární aféře Irangate (1986), která spočívala v nepříliš čistém obchodu, kdy Západ dodal embargovanému Íránu zbraně výměnou za propuštění západních rukojmích držených iránským spojencem (Hizballáh) v Libanonu. Neprincipiální spolupráce s velkým (USA) a malým (Izrael) Satanem však iritovala režimního duchovního Mehdího Hášemí natolik, že se jí rozhodl zveřejnit s cílem ji skandalizovat a zmařit. Podobně má své, jakkoliv fluidní a nejasné, hranice i moc policistů nad novináři. Když například příslušníci nově zřízeného (2011) speciálního oddělení pro dohled nad blogosférou zatkli a umučili předního blogera Sattára Beheštího, vzbudilo to ve vládě nevoli a šéf dotčené policejní jednotky byl nucen opustit funkci, čímž režim vyslal jasný signál, že

i represe médií mají své meze. Nicméně nepsaná pravidla podle Turečka platí i pro tolerovanou opoziční média. Ani ta prý nebudou referovat o tabuizovaném ajatolláhovi Montazerím, který pro svou kritiku režimu musel dožít v domácím vězení, nebo právě o obsahu pražského vysílání Rádia Farda. Tureček se ale nad zbytečností pražského vysílání, které České republice přineslo trvalé zhoršení diplomatických vztahů (odvolání velvyslance) a pro české firmy vyústilo v zmaření řady zakázek, pozastavuje i z toho důvodu, že do Íránu perskojazyčně již vysílá hned dvacet čtyři dalších zahraničních stanic, včetně renomované britské BBC či francouzské RFI. Sporné jsou i americké zdroje financování stanic, které jdou z rozpočtu určeného na destabilizaci íránského režimu, přičemž Íránci stanici kritizují právě kvůli zasahování do vnitřních záležitostí jejich země, což má být jakožto narušení suverenity v rozporu s mezinárodním právem. Tuto íránskou kritiku posilovala i osoba prvního ředitele Rádia svobodná Evropa Thomase Dinea (1997–2005), který většinu své kariéry šéfa proizraelské lobby v USA (AIPAC) trávil organizováním kampaní proti muslimským zemím.

Druhé pro Írán klíčové téma, ve kterém mu malá Česká republika podle Turečka zkrátila plány, se týká jaderného programu, o němž Íránci zarytě tvrdí, že je čistě mírový. Íránská argumentace, že chce podobně jako kdysi Sovětský svaz rozvíjet jadernou energetiku, aby mohl své rozsáhlé zdroje ropy a zemního plynu, dosud spalované při výrobě elektřiny, uvolnit pro export, zní racionálně. Podobně přesvědčivě působí i tvrzení expertů, že ambiciózní Írán chce podobně jako jiné rozvojové země (Čína, Indie) světu i sobě dokázat, že sofistikovanou jadernou technologii zvládne. Česká republika však byla v důsledku tlaku USA natolik nedůvěřivá, že svým firmám speciálním zákonem zakázala jakékoliv dodávky pro budovanou jadernou elektrárnu Búšehr již v roce 2000, přičemž o velký byznys tehdy přišly hlavně ZVVZ Milevsko. Také to přispělo ke zhruba desetiletému zpoždění uvedení elektrárny do provozu. Ale odhalení utajovaných a hluboko pod zemí budovaných závodů na výrobu jaderného paliva (Natanz 2002) a poté dokonce i provozu na

obohacování uranu (Fordow, Komm 2009) svět oprávněně vystrašila. A nijak nepomohla íránská námitka, že podle mezinárodního práva stačí o budovaných provozech informovat půl roku před uvedením do provozu; státy totiž chtějí důvěru mezinárodního společenství, takže o podobných projektech v praxi informují vždy od začátku. V tento moment proti Íránu „zapracovala“ Česká republika podruhé, když měla v Radě guvernérů Mezinárodní agentury pro atomovou energii dočasný mandát, který vykonávala Dana Drábová (2006). Na základě inspekce a podkladů MAAE pak Rada bezpečnosti OSN rozhodla o protiíránských sankcích (2006).

Turečkova poslední kniha se oproti oběma předchozím nejvíce zabývá světem tajných služeb. V souvislosti s inspekcemi MAAE v Íránu Tureček například diskutuje problematický vztah mezi MAAE a špióny: agenti se do Íránu pravděpodobně dostávali pod rouškou mezinárodních inspekce, na druhou stranu inspektori sami mohli získat informace o jaderném programu, k nimž by se se svými výzkumnými metodami nikdy nedostali. Dalším tématem souvisejícím s „temným světem“ tajných služeb jsou od roku 2007 systematické vraždy a únosy předních íránských vědců a inženýrů, což je strategie mající za cíl zpomalit íránský jaderný program. Reakcí na to jsou zpravidla protiizraelské bombové útoky všude ve světě, ke kterým se vesměs nikdo nehlásí. Konečně, podle Turečka není zcela mimo realitu ani hypotéza, že Írán v souvislosti se svým jaderným programem záměrně „klame tělem“ neboli snaží se zveličit svůj jaderný potenciál s cílem zastrašit možné budoucí soupeře (Saúdská Arábie, Izrael). Naprosto klíčové pro pochopení této strategie je trauma, jež si Íránci odnesli z táhlé a krvavé války s Irákem (1980–1988), ve které tehdejší Československo exportem zbraní přes státní firmu Omnipol podporovalo obě strany konfliktu (přímo vyváželo do Iráku, nepřímou přes Sýrii a Libyi do Íránu). V této válce to byl Irák Saddáma Husajna, kdo poprvé od první světové války nasadil chemické zbraně. Mimořádnou hořkost pak mezi Íránci vyvolává skutečnost, že za války Husajnovi dodávali chemické látky pro výrobu zbraní korporace z Německa, Nizozemí i USA. Američané pak Husajnovi

dodávali také souřadnice potenciálních cílů ze špiónážních letadel AWACS. A konečně Sovětský svaz mu prodával rakety Scud, nosiče konvenčních i chemických hlavic. Jak se vyjádřil tehdejší prezident Rafsandžání (1988): „I když je použití takových zbraní nehumánní, tato válka nám ukázala, že mezinárodní právo je jen cár papíru.“ Výsledkem byl pocit vlastní zranitelnosti, ohrožení a mezinárodní izolace, stejně jako tendence také si obstarat zbraně hromadného ničení, nebo alespoň předstírat, že jimi disponují. Podobně se ostatně v 90. letech choval oslabený Saddám Husajn, jenž se obával další války s Íránem, a vytvářel proto mylný dojem, že disponuje zbraněmi, o nichž se nakonec ukázalo, že je neměl. Stejně dnes možná kalkulují Íránci, jakkoliv ajatolláh Chomejní ve své době vydal v reakci na irácké útoky fatwu zakazující užití zbraní hromadného ničení, přičemž toto stanovisko potvrdil (2012) nejvyšší duchovní vůdce Chámenéi, když se o nich vyjádřil jako o zbraních zakázaných (harám), protože zabíjejí plošně. Na druhou stranu Tureček připouští jako podobně pravděpodobnou možnost, že Íránci zbraně hromadného ničení skutečně vyvíjejí, aby jakožto ambiciózní regionální velmoc posílili svou mezinárodní pozici v blízkovýchodním regionu, znovuobnovili vojenskou rovnováhu s Izraelem a odstranili případné agresory. Mocenská elita se totiž domnívá, že pokud bude mít zbraně hromadného ničení, nemůže se stát terčem zahraničního útoku, jako se to stalo libyjskému diktátorovi Kaddáfimu (2011) hned poté, co se vzdal programu vývoje zbraní hromadného ničení.

Recenzi si dovoluji zakončit úvahou nad mnohdy umělými hranicemi mezi žurnalistikou a společenskou vědou. Tureček se hned v úvodu hlásí k tomu, že jeho práce představuje výstup „rozhlasáka“, pro kterého někdy bývá s diktafonem či s kamerou v ruce obtížné získávat důvěru informátorů. Vše jde daleko lépe s notesem a tužkou, také proto nasbíral tolik materiálů, který nešlo plně využít v rozhlase či televizi, ale náramně se hodil do recenzované knihy. Tureček dlouhodobě, poctivě a systematicky sbírá, třídí, promyšlí a interpretuje data nejruznějšího charakteru (rozhovory s pamětníky, archiválie, otevřené zdroje, zúčastněné a i nezáčastněné pozorování). Výsledkem je zjištění nových

a dosud neznámých dílčích skutečností, nová interpretace dosud známých skutečností či získání lepšího vhledu a hlubšího porozumění. Jakkoliv pak Tureček tyto výsledky čtenáři prezentuje formou zdánlivě neprovázané reportážní koláže bez explicitně formulované „výzkumné otázky“, jde mu o totéž jako vědcům. Tedy o posun hranic dosavadního poznání, zejména ve smyslu weberovského porozumění neevropským společnostem. Tureček zřejmě nepřišel na chuť teoriím, kterými společenští vědci často rámuji své téma. Ani to ho však v vědecké komunitě nutně nevylučuje. Jeho přístup se tím blíží idiografickým historikům či antropologům, nikoliv o zobecnění se snažícím sociologům a politologům. Jestliže pak ignoruje teoretická paradigmatata, totéž nelze říci o metodologii. Snaží-li se například v duchu nejlepších tradic novinářského řemesla o ověřování svých informací z vícero nezávislých zdrojů nebo o vyvážené prezentování všech protichůdných názorů, nedělá nic jiného než triangulaci, o které tak rádi píší metodologické příručky.

Karel Černý

John F. Padgett – Walter W. Powell:
The Emergence of Organizations and Markets.
Princeton – Oxford:
Princeton University Press, 2012

Předkládaná kniha, vedená renomovanou dvojicí autorů Johnem F. Padgettem a Waltrem W. Powellem, je jedním z ústředních příspěvků neoinstitutionální teorie, která reformuje institucionální směr především v otázce role aktéra. Epistemologicky lze proto vymezit publikaci deindividualizací aktéra, který podle autorů není aktivním činitelem vlastního racionálního uvažování, ale je posuzován jako člen supraindividuální, a tedy i kognitivně a kulturně determinující jednotky. „Mantrou“ autorů je v tomto směru teze, že „za krátkou dobu vytvářejí aktéři vztahy; za dlouhou dobu vytvářejí vztahy aktéry“, přičemž tímto důrazem na vztahy a vazby mezi aktéry referují k tradované dichotomii mezi racionálním, utilitárním jednáním a jedním determinovaným významy. V užším pohledu

Padgett a Powell a s nimi dalších patnáct sociologů, politologů a ekonomů nabízí bezesporu originální pohled na emergence, tedy utváření různých forem organizací v ekonomicko-politickém kontextu. Originalita jejich přístupu spočívá v syntéze teorie o biochemickém původu života a analýzy sociálních sítí. Analýza empiricky umožňuje zjišťovat koevoluce a transformace různých sociálních sítí a v podstatě tak reflektovat životaschopnost určité organizace, přesněji organizačního principu konstituovaného napříč různými sociálními sítěmi. Z biochemie pak přejímají autoři koncept autokatalýzy, který je vede k definování tzv. mechanismů geneze čili k identifikaci sebeorganizačních principů interaktivních systémů („*self-organization in highly interactive systems*“). Autoři důsledně rozlišují mezi procesem inovace a invence, kdy „inovace zdokonalují existující způsoby (...) provádění věcí, zatímco invence mění způsoby, jak jsou věci prováděny“.

Klíčový proces, tj. autokatalýza, je v intencích autorů definován „jako soubor uzlů a transformací, ve kterých jsou všechny uzly rekonstruovány prostřednictvím transformací mezi uzly tohoto souboru“. Organismus alias organizace se primárně snaží o sebezachování, a to znamená sebekorekci (*selfrepair*) jednotlivých částí, tedy transformaci skrze vlastní komponenty. Analogicky jsou pak organizace považovány za sebeorganizující se komplexy, jež jsou v neustálém procesu proměny skrze produkty a aktéry, kdy produkty představují chemické prvky a pravidla produkce a směny jsou analogiemi chemických reakcí. Aktéři pak zosobňují činitele výrobních technologických pravidel a procesů směny, respektive transformátory produktů, jinak řečeno, zajišťují autokatalytickou organizaci („*Actors thereby become vehicles through which autocatalytic life self-organizes.*“) (kap. 1). Je však třeba zdůraznit, že autokatalýza není sama o sobě životodárným zdrojem organizačního principu, ale „pouze“ ho udržuje při životě či zvyšuje jeho odolnost. To je dáno právě procesem reprodukce sítí, konstituovaných z překrývajících se domén (*overlapping domains*). Doména sama o sobě představuje soubor produkčních autokatalytických pravidel a produktů a překrývající domény se pak

vytvoří z těch produktů, produkčních pravidel a/nebo komunikačních protokolů, které jsou v souborech (doménách) sdíleny. Totiž „sdílená pravidla a produkty vytváří synergické zpětné reakce – jak pozitivní pro stimulaci, tak negativní pro regulaci – mezi jednotlivými autokatalytickými produkčními sítěmi“, a tím dojde v autokatalytických modelech k vytvoření multiplicitních překrývajících domén. Pro badatele jsou důležitým pojmem uzly (*nodes*) jako místa rozhraní nebo průseku, která mají představovat petrifikovaná rezidua minulých produkčních a směnných pravidel (*the congealed residues of history*), přičemž vazby by měly být nahlíženy jako pravidla (*protocols*) komunikace, dodržovaná v interakcích.

Podrobné konceptualizaci autokatalýzy je věnována první část knihy (blok I – *Autocatalysis*). Její úvodní kapitola (jinak kapitola 2) možná bude oříškem pro sociálního vědce, který se nepřátelí s chemickými poučkami, formálními zápisy a vzorci nebo nemá alespoň zdání o biochemii samotné. Představení a analýza různých biochemických teorií o vzniku života (na základě procesu autokatalýzy) nebo pasáže o formálním modelování jsou však určité namístě, neboť právě v nich jsou uvedeny základní argumenty pro fungování autokatalytické reprodukce sociální organizace. Co však patrně určitě zaujme každého sociologa, je kritická teze o jiné koncepci utváření organizace, tedy o autopoiesis, která je podle autorů ne zrovna úspěšnou „dědičkou“ (*descendant*) autokatalýzy, nicméně právě autopoiesis se již stala součástí sociologické klasiky. Autopoiesis má podle autorů kořeny spíše v kybernetické systémové teorii než v biologii, v níž není empiricky zakotvena. Tato koncepce zdůrazňuje autonomii a sebekontrolu, nikoliv vzájemnou závislost, ústředními entitami je pak systém a jeho subsystém a životním cílem a hnací silou je stav ekvilibria. Z tohoto pohledu je autopoiesis spíše strojem homeostázy, a tedy je záležitostí inovace, a ne invence. Naopak v procesu autokatalýzy nejde primárně o stav rovnováhy, ale o tvorbu nových organizačních principů, tedy invenci, přičemž její konceptualizace se snaží o vysvětlení těchto mechanismů, zatímco v autopoiesis jsou vznik organizace a principy její evoluce ponechány stranou. Citelnou

slabinou je podle autorů akcentace subsystémů a hierarchizace jejich vztahů, přesněji jejich ohraničenost a autonomie, protože v biologické představě o původu života nejde o hranice, ale naopak o interakce diferenčních činitelů.

Propojení chemické autokatalýzy se sociálními aspekty vytváření organizace je nejprve diskutováno v rovině ekonomické produkce v kapitole tři. Přesněji podle hypercyklického modelu o vzniku života Eigena a Schustera je formován model ekonomické produkce, a to ve dvou typech. Jeden je založený na lineárním souboru pravidel a je autory nazvaný SOLO H, druhý pak vychází ze souboru interkčních transformačních pravidel a je značený jako ALL, a nakonec je ekonomický model parafrázován pomocí aktérů (*an agent-based model of economic production*). V tomto pohledu jsou základem ekonomické autokatalýzy dva způsoby: (1) model samotné produkce, vycházející z typu SOLO H (*core model of production*) a (2) model učení, formovaný podle typu ALL (*core model of learning*). Zajímavý je zde rozbor reprodukce organizace na základě altruismu a koordinace (*stigmergy*) na jedné straně, která je pro životaschopnost (sebekorekci) organizace výhodnější, a tudíž preferovanější než chování egoistické na straně druhé.

Na ekonomický model produkce navazuje další kapitola tezemi o komunikaci, která je chápána jako prostředek k vytváření interakčních vazeb napříč sítěmi (*cross-sectional communication*). Funkce jazyka samotného spočívá v udržování symbolické zpětné reakce a v sociálněinterakčním učení. Jinými slovy, emergence organizace se vytváří třemi typy autokatalýzy: (1) výrobní autokatalýza – kde materiální objekty jsou vyráběny a směňovány, (2) biografická autokatalýza – v rámci které jsou pomocí vkladu svých biografii konstruováni aktéři a (3) lingvistická autokatalýza – ve které se díky konverzacím předávají a reprodukuji symboly.

Uvedené teoretické části by měly být v knize dále naplňovány v empirickém příkladech o vytváření organizačních principů. Celkově se jedná o čtrnáct studií, jež jsou tematicky sdruženy ve třech historicko-ekonomických blocích: raný kapitalismus v Evropě a formování států, komunistická transformace v Evropě

a současný kapitalismus a věda. Studie byly přitom vybrány tak, aby reflektovaly jednak vývoj napříč různými sítěmi a jednak aby sledovaly vztahy mezi aktéry (nikoliv tedy aktéry samotné). Jednotlivé texty by měly sledovat koevoluce různých organizačních domén (politika, ekonomika, náboženství, rodinné vazby atd.). Škálu typů emergence organizací pak autoři v jednotlivých studiích prezentují pomocí osmi vyabstrahovaných mechanismů geneze (*mechanisms of genesis*): (1) transpozice a refunkcionalita (*transposition and refunctionality*), (2) zakotvení diverzity (*anchoring diversity*), (3) zapojení a oddělení (*incorporation and detachment*), (4) migrace a homologie (*migration and homology*), (5) odsunutí konfliktu a duální inkluze (*conflict displacement and dual inclusion*), (6) čistka a masová mobilizace (*purge and mass mobilization*), (7) privatizace a utváření podnikatelských aliancí (*privatization and business groups*), (8) masové zásahy a mnohovýznamovost (*robust action and multivocality*). Je třeba dodat, že tyto formy organizační geneze by pak v biologii měly odpovídat Mendelovým pravidlům rekombinace genů. Nicméně nelze očekávat, že by aplikace těchto mechanismů byla v jednotlivých studiích systematicky argumentována pomocí formalizovaných zápisů, jak by bylo možné předpokládat z úvodních teoreticky zaměřených statí. Příslušné tři kapitoly o autokatalýze mají totiž vysvětlovat, proč právě organizace jsou předmětem zájmu autorů, tedy že organizace je možné nahlížet jako na jednu z forem života. Nicméně mechanismy fungování jsou dokládány pomocí grafických figur, které představují výchozí závěry teoretického zdůvodňování autokatalýzy.

První empirický blok (část II.) referuje ke čtyřem studiím, jež jsou v něm obsaženy, svým názvem *Early Capitalism and State Formation*. První studie se věnuje vzniku korporací obchodních bank ve středověkém Toskánsku, další text je z oblasti renesanční Florencie a rozebírá formování klientského systému, tématem třetí studie je vytváření akciového trhu a akciových společností prostřednictvím reformní církve v novém Holandsku. Pojetí kapitol jako výkladů různých způsobů emergence v kontextu určitých mechanismů geneze si můžeme představit

na poslední studii této sekce (jinak kap. 8), která analyzuje proces monarchistického sjednocování německého státu za Otto von Bismarcka. Podle autorů J. Obera a F. Padgetta se jedná o příklad mechanismu „odsunutí konfliktu a duální inkluze“, který charakterizují jako amalgám kontradiktorních organizačních principů, mezi nimiž panuje jak napětí, tak i tendence ke kompromisům. Konkrétně to znamená, že Bismarck dokázal disparátní organizační principy, autoritativní v Prusku a demokracii v Německu, ekonomicky a politicky sjednotit a vytvořil tak silný stát, v rámci jehož zřízení však bylo skutečným hegemonem Prusko. Odsunutí konfliktu znamenalo vyvolání prusko-rakouské války, to znamená konflikt mimo Prusko. Po vítězném tažení Pruska bylo vítězství prezentováno jako imperiální vítězství Německa, čímž Bismarck zahrál na proněmecký sentiment demokratů v Německu. Duální inkluze pak spočívá ve spojení dvou jinak neslučitelných stran, konkrétně pruských konzervativistů a německých demokratů, na bázi vzájemné kontroly. Jedná se tedy o průnik demokracie do mocenského pole Pruska a průnik autoritativní demokracie do Německa. Tato sice úspěšná taktika umožnila Bismarckovi balancovat interakci mezi těmito dvěma organizacemi, nicméně se posléze ukázala jako dlouhodobě neudržitelná. Bismarck totiž chytře využil proněmeckého sentimentu u vyšších vrstev, nicméně ignoroval vrstvy nižší, u kterých měl vliv proněmeckého vítězství jen krátkodobý efekt. Z těchto řad se nakonec formovala masová zájmová hnutí, jinak poslední fáze autokatalýzy v tomto případě, která dokázala zvrátit vývoj nastavený Bismarckem.

Další empirický blok vymezuje texty o formování organizací v rámci tranzicí v komunistických režimech v Rusku a Číně, vytváření velkých podnikatelských aliancí v Jelcinově Rusku v období privatizace či o vytvoření úspěšného trhu mobilních operátorů v etapě ruské privatizace, kdy sehrál významnou roli stát, nebo podobným příkladem je i čtvrtá stať o maďarské privatizaci, kdy autoři sledují interakci lokálních ekonomických aktérů a cizích investorů. Třetí tematický celek (blok IV.) obsahuje šest textů, které interpretují možné způsoby geneze vědecko-komerční organizace, tedy interakce

napříč doménou vědy a komerční doménou biotechnologického průmyslu nebo IT technologií v různých etapách. V tomto oddíle zaujme kapitola 17, ve které autoři rozebírají formování legendární aglomerace Silicon Valley jako příklad mechanismu zakotvené diverzity. Vývoj této organizace porovnávají s podobnou oblastí v Bostonu, nicméně v případě Silicon Valley se ukázala jako úspěšná strategie propojení komerčních firem a vědeckých vzdělávacích institucí, přesněji mladých vědců a studentů biotechnologie a IT technologií. Právě věda je zde prezentována jako katalyzační činitel, nebo tedy faktor diverzity.

Ambice editorů Padgetta a Powella, tedy přinést nový pohled na problematiku studia organizací, má samozřejmě i své kritiky. Vcelku ostrého posouzení (ale nikoliv odsouzení) se jí dostalo od S. Boormana [2014], který mimo to, že polemizuje se samotnou analogií mezi biologickou autokatalýzou a organizační emergencí, zpochybňuje relevanci teoretických výstupů pro studie, jež by měly být z těchto tezí odvoditelné. Přesněji, kritizuje způsob prokazování autokatalytických procesů, který již byl zmíněn výše. Teorie je koncipována z velké části pomocí vzorců, ty však v případě studií absentují a autokatalytické procesy jsou více méně interpretovány v kontextu zmíněných osmi prototypů mechanismů. Tyto připomínky jsou jistě záležitostí širší debaty, nicméně z tohoto pohledu lze souhlasit s Boormanovou výzvou k uplatnění matematické sociologie, která by poskytla vhodné systematické postupy směřující k analýze vytváření organizací. Avšak s ohledem na zaměření publikace, tedy že se zřejmě jedná o průvodní dílo k teoretizaci a aplikaci autokatalýzy v sociologii, je spíše interpretativní charakter jednotlivých empirických statí adekvátní a celkový význam knihy to zásadně neredukuje. Autoři tak mohli srozumitelněji akcentovat variabilitu případů, než jak by tomu bylo v případě zajištění složitějších matematických formulací. Nicméně předmětem další polemiky je jednak otázka, do jaké míry jsou zobecnitelné mechanismy geneze (avšak tento cíl si ani autoři explicitně nevytyčují), a jednak role aktéra, která je sice v knize proklamována, nicméně v konkrétních studiích je již „aktér“ coby mikrosociální činitel citelně

redukován, pokud se nezaměříme jen na dějinné vůdce typu Stalina či Bismarcka.

Na druhé straně význam autokatalyzačního přístupu spočívá především v komplexnosti, s jakou je možné analyzovat vývoj v několika interakčních doménách, a tedy je možné identifikovat systematizaci celého procesu emergence. Tím se nezužuje poznávací kritérium jen na jednu oblast, např. pouze ekonomii, ale výzkumná perspektiva je mnohem širší. Autoři zároveň však připouštějí limity provázanosti mezi sociologií a biologií. Zdůrazňují, že „imitace biologické vědy vědou sociální by nikdy neměla být otrocká: sociální systémy nemají žádné geny, ale mají vědomí“.

I přes řadu dalších otázek a připomínek si publikace zcela jistě zaslouží pozornost sociologů. Už výše uvedené vymezování se vůči konceptu autopoiesis dává tušit, že by autokatalýza mohla představovat jiný, avšak charakterem podobný přístup, poukazující na jiné aspekty fungování organizace. Tedy zatímco autopoiesis řeší sebekontrolu systému a stav ekvilibria, v autokatalýze jde o proces a vytváření organizací a sledování interakce mezi jednotlivými doménami. Zatímco Luhman zdůrazňuje autonomii a ohraničení systému, vedle toho separuje sociální život od dalších domén, autokatalýza naopak tyto domény propojuje a vede výzkum ke sledování dynamiky, přičemž výsledkem je tvorba nových organizačních entit a principů. Tyto dva přístupy se však nepopírají, ale zaujmají každý jinou perspektivu, což je v sociologii aspekt bezesporu vítaný.

Eva Šerá

Boorman, Scott A. [2014]. Book Review: The Emergence of Organizations and Markets [online]. *Acta Sociologica* 25. 6. 2014: 1–5. Dostupné z: <http://asj.sagepub.com/content/early/2014/06/25/0001699314540092> [cit. 15. února 2016].

James Mahoney – Kathleen Thelen (ed.):
Explaining Institutional Change. Ambiguity, Agency, and Power. New York: Cambridge University Press, 2010, 236 s.

Předkládanou knihu společenskovedního zaměření uvedu krátkým exkurzem do teorie nového institucionalismu či také neoinstitucionalismu (dále jako „NI“) a stručným nastíněním rozvoje NI u nás. Tímto nepatrným tematickým odbočením chci jednak zakotvit orientaci autorů v rámci proudů NI a jednak alespoň letmo zmínit českou bázi NI, v rámci níž bohužel není zatím sociologické přispění příliš výrazné (ve smyslu zásadních prací, které by svým významem odpovídaly pracím např. Nilse Brunssona, Johanna P. Olsena, Raimunda Hasse, George Krückena). Přitom právě NI poskytuje optimální prostor k přínosné a obohacující souhře politické vědy, ekonomie a sociologie.

NI se začíná plně rozvíjet od 90. let v souvislosti s problematikou evropské integrace a s otázkami globalizace, které jsou vztaženy ke společenským procesům na různých úrovních (lokálních, národních, nadnárodních atd.). NI se proklamuje jako nejednotný teoretický přístup, který se rozvinul a konceptualizoval do tří na sobě relativně nezávislých proudů: (1) NI normativně historický, (2) instrumentalistický NI racionální volby a (3) konstruktivistický NI sociologický. Tyto větve se shodují v základním pojetí institucí, tedy zhruba, že jsou pro politický vývoj důležité, lze je studovat jako autonomní politické aktéry, jsou formovány na základě střetů sociálních sil a struktur a stejně zásadní význam mají jak formální, tak neformální pravidla. Jinak se však tyto směry odlišují v názoru, jaký je poměr vlivu mezi institucemi a jednotlivci na mocenském poli nebo státními útvary, a rozdílné jsou také aspekty a atributy, které jsou v rámci těchto přístupů sledovány. Příznačně pak teoretikové NI živě polemizují o vzájemném vymezování těchto směrů a naopak o jejich vzájemné teoretické komplementaritě.

NI je multioborovým polem, i když práce vycházející z NI se samozřejmě vzhledem k politicko-vědním kořenům nachází především v politologii a mezinárodních studiích. Ovšem NI se již plně etabloval i v ekonomii, respektive

v politické ekonomii, rozvíjí se také v rámci organizačních studií a v neposlední řadě sociologii. Rovněž v českém prostředí je tento směr teoreticky i empiricky rozvíjen především v politologii a v mezinárodních vztazích, a to např. auto-ry, jako jsou Ondřej Císař, Petr Kratochvíl, Petr Drulák, Vlastimil Fiala a Jan Poruba (za pozornost stojí určitě jeho úvaha *Nový institucionalismus ve výzkumu europeizace: pozitivistická nebo vědecko-realistická metateoretická syntéza?* [Poruba 2014: 3–15]). V oblasti ekonomie lze čerpat z prací Lubomíra Mlčocha nebo Karla Kouby či Milana Sojky, ale samozřejmě bychom našli i jiné autory. Zmínit je třeba i tendence k NI v oblasti pedagogiky, jak dokazuje Dominik Dvořák (lze doporučit jeho přehledovou studii *Nový institucionalismus v pedagogice* [Dvořák 2012]). České pole NI sice není nikterak rozsáhlé, nicméně práce uvedených autorů již dokládají, že se i v českém prostředí zformoval teoretický a metodologický základ tohoto přístupu, na který lze zdárně empiricky navázat.

Právě proto může pojednávaná kniha znamenat vítané rozšíření epistemologických perspektiv NI, avšak to neplatí jen pro české pole, ale pro NI obecně. Jedním z kritických témat NI jsou totiž procesy změny institucí, jež v diskuzích rozdělují institucionalisty na zastánce primárně exogenního původu změny na straně jedné a endogenního charakteru změny institucí na straně druhé. Přitom vliv „toho druhého“ pojetí změny u obou táborů v různé míře variuje. Tato publikace je konceptualizací endogenních postupných procesů změny (*gradual institutional* nebo *incrementally change*), a to v intencích historických institucionalistů, přičemž se však autoři kriticky vymezují právě vůči oněm tezím, jež v historickém proudu NI zastávají exogenní podstatu transformace. V klasických pracích NI je totiž změna důsledkem epizodických okamžiků, tzv. *critical junctures*, kdy jednoduše dojde k nahrazení jedné instituce druhou, což není podle kritiků NI dostatečným zdůvodněním změny. Přístup zdůrazňující endogenní charakter změny tak může být reakcí na tyto kritické hlasy, neboť vychází z postupných vnitřních procesů, ve kterých má aktér, přesněji variabilita aktérských interpretací, aktivní funkci. Hlavní epistemologický přínos v rámci NI spatřuji

právě v argumentaci, že skrze instituce je aktérské jednání jednak omezováno a jednak umožňováno a vzhledem k cíli „aktéra změny“ jsou instituce buď udržovány, anebo transformovány (Xi–Xii). V kontextu českého badatelského pole se tak zdůrazňuje a zároveň rozšiřuje perspektiva pro empirické práce, která může být přitažlivá právě zájmem o aktérské jednání.

Knihu uvádí teoretická kapitola, ve které editoři James Mahoney a Kathleen Thelen rozpracovávají vlastní model endogenních procesů změny. Některé aspekty a vzorce vývoje institucí tohoto modelu jsou pak následně aplikovány v pěti empirických historických studiích dalších autorů, jež se vztahují k různým geopolitickým regionům (USA, Brazílie, Keňa, Indonésie) a stejně tak se různě ve funkci sledovaných institucí.

Zmíněná teoretická kapitola (*A Theory of Gradual Institutional Change*) je pojata komplexně a systematicky. Výklad se odvíjí od hlavních otázek a tezí, přes rozbor činitelů a aspektů endogenní změny až ke konkrétním modelům procesů, které změnu formují. Mahoney s Thelen vycházejí z klíčového předpokladu, že instituce musí v prvé řadě „změnu dovolit“, proto je třeba sledovat předně jejich podmínky a atributy. Na to navazují komparací pojmání změny v již uvedených třech směrech NI, v rámci níž zdůrazňují faktor distribuce moci, který v sociologickém a racionalistickém přístupu absentuje. Právě moc je vnitřním zdrojem napětí, a proto oním činitelem změny. Problematiku distribuce moci rozpracovávají ve dvou podkapitolách, kde je moc sledována ve dvou podmínkách transformace, jednak politického kontextu (*Institutional Stability as a Political Problem and a Dynamic Political Outcome*) a jednak jako podmínky shody či souladu (*compliance*) (*Compliance as a Variable in the Analysis of Institutional Change*). Vliv moci se projeví v kombinacích malé/velké míry práva veta s velkou/malou mírou volnosti, s jakou mohou aktéři interpretovat nebo prosazovat pravidla. Výsledné kombinace čili vzorce představují základní model institucionální změny, který je podrobně rozpracován v (pro analýzu klíčové) části *Explaining Patterns of Institutional Change*. První a základní představu o fungování tohoto analytického modelu změny získá čtenář

díky jednoduchému schématu (s. 15), které ukazuje souvislost mezi naznačenými podmínkami změny, tedy kontextem politické situace (možností práva veta) a charakterem instituce (míra volnosti interpretace/prosazení pravidel). Autoři používají jako výchozí způsoby změny institucí (jak a proč se objeví jeden typ změny, a ne druhý) dřívější kategorizaci K. Thelen (s. 15): 1. *displacement*, tedy odstranění jedné a nastavení nových pravidel; 2. *layering* – nová pravidla vznikají vedle stávajících; 3. *drift*, který představuje změnu stávajících pravidel; 4. *conversion*, kdy dojde ke změně uzákoněných pravidel pomocí posunu jejich funkce nebo významu. Ve vztahu k těmto způsobům dále koncipují tři roviny propojení mezi všemi podmínkami změn: 1. politický kontext, charakteristika institucí (s. 18–22), kdy na jedné straně je míra rozhodnutí veta a na druhé straně je míra volnosti v interpretacích a prosazování pravidel; 2. vliv jednání aktérů na způsob změny (s. 22–28), ti jsou konkretizováni v souvislosti se čtyřmi jimi užívanými strategiemi: rebelie (*insurrectionaries*), symbióza (*symbionts*), podvracení (*subversives*), oportunistismus (*opportunists*); 3. vliv politického kontextu a instituce na jednání aktéra změny (s. 28–29), což je v podstatě syntéza způsobů změny a prvků dvou předcházejících linií. Celkově je tato kapitola přehledná a formulačně jasná, přitom čtenář jistě přivítá jednoduchá přehledová schémata, poskytující dostatečnou celkovou představu o vztazích a charakteristikách v rámci modelu.

V následujících empirických studiích jsou aplikovány pouze některé vzorce, ale i tak představují tematicky i analyticky adekvátní empirický přesah pro ilustrování modelu změny. Pouze bych vytkla, že u textů chybí přehledné tabulky nebo schémata, které by vzorce a atributy změny v konkrétním případě ujasnily (alespoň tak, jak to udělal Alan M. Jacobs v přehledu o základních prvcích vývoje, s. 107), tedy jako tomu bylo v teoretické části. Je tak třeba se pročíst poměrně rozsáhlým množstvím faktů o jednotlivých případech, díky čemuž si čtenář vcelku složitě udržuje představu o postupném formování konkrétního prototypu změny.

Práce Tulie Falleti (*Infiltrating the State: The Evolution of Health Care Reforms in Brazil,*

1964–1988) ukazuje případ vývoje brazilského státního zdravotního systému, ve kterém byly pro institucionální vývoj důležité tři komponenty: subversivní aktéři, infiltrace a expanze. Subversivní jednání aktérů znamenalo v autoritářském režimu posun od centralizovaného k decentralizovanému režimu. Snahy o nastavení státního zdravotnického systému byly mařeny soukromými organizacemi, což vedlo tzv. hnutí sanitářů (zdravotní pracovníci) k pronikání do lokálních úřadů v chudých regionech, tedy k jejich infiltrování. Skrze federální systém rozdělování prostředků si sanitáristé pak na lokálních pozicích v koalici s místními samosprávami získali prostředky a byli tak schopni institucionalizovat v regionech preventivní zdravotnický systém. Úspěch tohoto systému postupně vedl (přiměl vládu) k vyhlášení státního zdravotnického systému.

Implicitní protikladný potenciál instituce a způsob změny *drift* analyzuje Ato Kwamena Onoma (*The Contradictory Potential of Institutions: The Rise and Decline of Land Documentation in Kenya*) na příkladu zneužití systému územní dokumentace v Keni. Původní nastavení tohoto systému předpokládalo, že udělování vlastnická práva budou mít pozitivní efekt na vlastníky půdy. Původně úspěšný systém územní dokumentace tak byl zneužit marginalizovanou skupinou podvodných úředníků (*con men a tricksters*), přičemž jejich strategii přijali i politici výměnou za politickou podporu. Původní víra v posvátnost zákona, na kterou aktéři spoléhali, se vytratila a původní smysl instituce se změnil. Jedná se zde o případ aktérské symbiózy, konkrétně parazitické varianty, kdy „parazit“ má zájem na trvání stávajících pravidel, avšak využívá tato pravidla k vlastním záměrům. Řečeno jinými slovy, jedinci pravidla nenásledují, ale nově je definují, čímž zároveň narušují jejich smysl. Původní význam instituce tedy vedl k posunu vlivu pravidel vzhledem k proměně podmínek, ve kterých instituce fungovala.

Ve čtvrté kapitole Alan M. Jacobs řeší vývoj Rooseveltova systému sociálního zabezpečení (*Policymaking as Political Constraint Institutional Development in the U. S. Social Security Program*). Tento systém byl původně navržen tak, aby omezoval možné budoucí politické zásahy,

přesněji řečeno redukcí financování na sociální péči ze strany politiků. Systém i přes nelibost ze strany jak levicových liberálů, tak pravicových konzervativců přetrvál, ale přizpůsobil se proměně socioekonomických podmínek a mocenské nestabilitě. Pravidla měla tedy v důsledku jiné efekty, než se předpokládalo.

Způsob změny pomocí „vrstvení“ institucí (*layering*) prezentuje Don Slatter na stabilitě a pádu autoritářského režimu Suharta v Indonésii (*Authoritarianism Institutional Complexity and Autocratic Agency in Indonesia*). Suharto si zajistil svou mocenskou pozici tím, že využil napětí mezi silnou armádou ABRI a nově vznikající stranou Golkar. Suharto dal podnět ke vzniku této strany skrze novou instituci, tzv. *civilianisation* veřejného života, přičemž její skrytou funkcí bylo vytvořit protiváhu silné armády. Když však Golkar začala dominovat v politickém spektru, změnil oligarchickou armádu na autoritářský režim. K Suhartovu pádu však nakonec vedly jak subversivní strategie marginalizovaných skupin, které se spojily s armádou, tak exogenní faktor, v tomto případě krize v Asii v 90. letech.

Nejednoznačnost pravidel a boj o jejich významy – tak lze charakterizovat poslední empirickou studii A. Sheingatea o vývoji Sněmovny reprezentantů USA (*Rethinking Rules Creativity and Constraint in the U. S. House of Representatives*). Instituce zde slouží jako nástroj jednotlivců a skupin *to make or break the rules* (s. 170). Podle autora pravidla úřadu byla již od počátku navržena tak, aby umožňovala různé interpretace. Jedná se o způsob změny mající charakter konverze, kdy boj o různé významy pravidel vede ke změně jejich původního účelu. Autor ukazuje tři fáze změny: vytvoření pravidel, elaborace, interpretace. V tomto ohledu se pokouší o zpochybnění jiných přístupů k tomuto problému, které nahlíží kongresová pravidla jako jednoznačně definovaný mechanismus, jenž dovoluje koordinovat aktéry mezi sebou, především pak kredibilitu jejich vzájemných závazků s ohledem na dosažení cíle. Sheingate naopak nahlíží pravidla jako nástroj distribuce moci, u kterých právě nejednoznačnost je oním mechanismem, který může být využit buď efektivně, nebo být naopak příčinou jejího

ztroskotání. Variabilita výkladů umožňuje kombinace prvků, kdy prvky struktury nejsou součástí mocenské hry, ale stávají se hrou samotnou (s. 198). Pravidla tedy jednak dovolují kreativitu, ale také jednání omezují (s. 199).

Publikaci uzavírá P. A. Hall (*Historical Institutionalism in Rationalist and Sociological Perspective*) s úvahou nad jejich teoretickým propojením, lépe řečeno komplementaritou tří určujících proudů, směřující ke komplexnímu uchopení problematiky změny. Tento text je přidanou, ale možná že i očekávanou hodnotou knihy. Podle autora právě uvědomění si dynamiky institucí a významu distribuce moci by mohlo vytvořit výchozí perspektivu pro dialog proudů NI.

Celkově je kniha zcela jistě přínosem, a to i přes jen relativní empirickou průkaznost a diskutabilní generalizaci. Autoři se jich také nedovolávají a naopak sami vyzývají k dalším polemikám, nikoliv však pouze teoretizujícím, ale především k těm empiricky podloženým. Vzhledem k tomu, že historický NI je obecně významný především popisem a vysvětlováním vývoje institucí, tato kniha rozšiřuje přístupy ke studiu institucionální evoluce o jiné aspekty a definuje specifický model vzorců změny. Předně je to ale faktor moci, na který je třeba upřít pozornost a který dle mého názoru dovoluje zajímavě sledovat politické dění jako hru mezi aktéry a jejich strategiemi a možnostmi. Zároveň se v této hře ukazuje součinnost formálních a neformálních pravidel a potvrzuje se předpoklad nepředpokládaného vývoje institucí. Endogenní procesy změny jsou pak v této souvislosti popsány a vysvětleny kontinuálně, přičemž se výklad vztahuje až k interpretaci určité završující nebo aktuální politické situace či stavu. Autoři příspěvků také precizně dodržují kauzalitu v konstituování a explanaci řetězce událostí, která je pro historické institucionalisty příznačná. Kritický čtenář však možná bude postrádat polemiku ze strany přispěvatelů, protože se může zdát, že uvedené studie jsou vykládány tak, aby byly k modelu změny v co nejvyšší míře komplementární. Ještě podotknu, že relevantní odpověď na otázku, proč zrovna dané podmínky institucí vedou k určitému vzorci jejich změny, nedostaneme, protože o to se ani obecně

historický NI nesnaží, proto nechci tuto relativní slabinu příspěvků přímo vytýkat.

Nicméně představené pojetí změny skutečně může sloužit jako model, na základě jím nastavených vzorců lze sledovat fungování institucí pomocí analytických podmínek, tedy na základě charakteru politické situace, charakteru instituce a jednání aktéra. Je však věcí další debaty, nakolik tyto entity pro analýzu operationalizovat. Újeji definované způsoby změny a aktéřské jednání jsou jakými prototypy, které mohou v různé míře odpovídat zkoumané instituci. Nad toto zmíněné je zcela jistě důležité akcentování vnitřního napětí, které se odkrývá v dynamice vývoje institucí, přičemž distribuce moci nebo boj o moc a zdroje je tím zásadním faktorem, který udržuje institucionální mechanismus v chodu či vede ke změně. Dle mého soudu je právě v těchto dvou aspektech publikace přínosná pro sociology, tedy jak v akcentování dynamiky vývoje a moci jako činitele, tak i definování možných vzorců změny. Právě proto, že se autoři explicitně hlásí k historickému NI a jsou to veskrze politologové nebo političtí ekonomové, je tento interdisciplinární přístup výzvou pro sociology, jak rozšířit vzájemné perspektivy pohledů na realitu a na způsoby jejího poznávání. Publikace ukazuje, že studium institucí může být důležité, neboť jak říká D. Slatter (s. 126): instituce jsou nástrojem pro dosažení cíle, nikoliv dohody. Dalším pozitivem knihy je upozornění na význam historické analýzy, protože právě v kontextu událostí v minulosti je třeba aktuální témata (ať problémy evropské integrace, či globalizace) studovat, jak říká jeden ze spoluautorů knihy Alan M. Jacobs (s. 128). V této souvislosti jen pro ilustraci dodávám, že v české společnosti se rozhodně vynořuje řada témat, která by bylo zajímavé a zcela jistě přínosné zkoumat perspektivou tohoto pojetí. Za všechny zmíním jen instituci prezidenta republiky, která během několika let dostala výrazných změn, včetně dalších důsledků, jež tyto proměny přinesly.

Dvořák, Dominik [2012]. Nový institucionalismus v pedagogice. *Studia pedagogica* 17 (2): 9–26.

Poruba, Jan [2014]. Nový institucionalismus ve výzkumu europeizace: pozitivistická nebo vědecko-realistická metateoretická syntéza? *Současná Evropa* 2/2014: 3–15.

Zdeněk Jindra – Ivan Jakubec a kol.:
Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie.
Praha: Karolinum, 2015, 524 s.

Monografie *Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie* je rozšířením publikace *Dějiny hospodářství českých zemí od počátku industrializace do konce habsburské monarchie*, kterou vydalo nakladatelství Karolinum v roce 2006. Původní kolektiv autorů složený z historiků zaměřujících se na hospodářské dějiny převážně z okolí Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy byl rozšířen o další renomované autory, čímž publikace získala širší a zároveň ucelenější ráz. Autorský kolektiv byl obohacen o Jiřího Dvořáka, Eduarda Maura, Milana Myšku, Petra Popelku, Michala Pullmanna, Jakuba Rákosníka a Aleše Zářického. Některé pasáže byly převzaty, některé doplněny a přepracovány či přibýly zcela nové. Vznikla tak spolupráce patnácti předních historiků hospodářských a sociálních dějin Univerzity Karlovy, Ostravské univerzity, spolu s univerzitou v Českých Budějovicích a Českým vysokým učením technickým v Praze a Historickým ústavem AV ČR.

Původní vydání se hlásilo k publikaci *Dějiny hospodářství českých zemí od počátku industrializace do současnosti. Sv. 3 Období první Československé republiky a německé okupace 1918–1945*,¹ která byla napsána jako první z plánovaných svazků *Dějin hospodářství českých zemí*, které

Eva Šerá

¹ Lacina, Vlastislav – Pátek, Jaroslav (ed.) [1995]. *Dějiny hospodářství českých zemí od počátku industrializace do současnosti. Sv. 3 období první Československé republiky a německé okupace 1918–1945.* Praha: Karolinum.

měly být zaměřeny na moderní hospodářské dějiny od 18. století až po současnost. Jednalo se o grantový projekt financovaný z Fondu rozvoje vysokých škol. Publikace *Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie* je tedy vlastně prvním i druhým dílem této syntézy a vztahuje se k období do konce první světové války, respektive konce rakousko-uherské monarchie.

Publikace je určena především pro studenty historie, jimž poskytuje informace o vývoji českých zemí z pohledu hospodářských dějin. Přesto se svým rázem nejedná o ryze didaktickou publikaci, ačkoliv ji sami autoři již v úvodu označují za monograficky pojatou učebnici.

Přes množství prací, které o hospodářských dějinách českých zemí v posledních letech vycházejí, se z hlediska šíře jedná o ojedinělý počín, jež čtenářům představuje přechod od tradiční společnosti k společnosti moderní. Kniha se snaží komplexně popsat všechny sféry hospodářských, společenských a institucionálních změn, které byly nastartovány v počátcích industrializace a jejich další průběh. Kromě kapitol popisujících hlavní výrobní sektory tak reflektuje i sociální a demografický vývoj obyvatelstva včetně ženské emancipace. V publikaci se setkáme se všemi zásadními jevy, jakými byl například hospodářský nacionalismus, který se projevoval zejména v soupeření obou částí monarchie, vývoj školství a formování vědy, která měla přímý vliv na hospodářský vývoj, a to nejen ve smyslu technologických inovací, ale také v přerodu dělnických profesí do vyškoleno odborného personálu.

Oproti starší verzi je v nové publikaci více kladen důraz na druhou polovinu 18. století. Časový rozsah 1750–1918 není samozřejmě striktně dodržován, neboť se tvůrci snažili o postižení industrializace a modernizace v jejich dlouhodobém procesu, jako např. popis regionálních forem protoindustrializace. Změn doznalo rozčlenění kapitol, které je ke čtenáři laskavější, zejména díky lepší přehlednosti jednotlivých kapitol. Některé části byly přesunuty, například oddíl *Hospodářská a technická kultura* byl přemístěn do první části knihy, která poskytuje vhled do ekonomických, institucionálních a právních záležitostí. Mnohé kapitoly

si uchovaly svou původní podobu, další byly upraveny a doplněny, případně jako v případě některých částí *Vývoje sekundárního průmyslu* nově strukturovány.

Publikace je rozdělena tematicky a následně chronologicky, přičemž periodické členění se vztahuje přednostně k přelomovému roku 1848. Další vývoj je sledován od tohoto roku k počátku první světové války, která následně vytváří samostatnou kapitolu. Tematicky kniha postupuje od popisu základních pojmů a institucionálních základů, přes sociální změny až po popis jednotlivých sektorů výroby. Zvláštní kapitolou je potom opět část věnovaná válečnému hospodářství a závěrečným přípravám k hospodářskému osamostatnění českých zemí.

Jednotlivé části nemají přísně jednotnou strukturu ani rozsah. Tato jinakost je v úvodu vysvětlena snahou o představení přístupů jednotlivých témat i autorů. Ostatně vzhledem k povaze zpracovávaného tématu není uniformita ani strukturovanost textu podmínkou a textu by byla spíše na škodu. V některých případech autoři pracují se stejnými dějinnými událostmi a některé informace se tak opakují, avšak je na ně nahlíženo z různých úhlů pohledů a liší se tak i jejich interpretace. To se týká například vztahu a přístupu k zemědělské půdě, která je pro celé sledované období významným motivačním prvkem řady aktérů.

Zásadní pojmy, se kterými hospodářské dějiny pracují, jsou vysvětleny v první části knihy *Ekonomické, institucionální a právní základy* konkrétně v podkapitole *Základní pojmy a diskutované problémy* od Zdeňka Jindry. Nastíněn je jejich vývoj a možné způsoby interpretace. V textu se tak lze setkat například s výkladem výrazu kapitalismus, který se začal používat až po faktickém vzniku tohoto společenského jevu. Pojem je nahlížen nejen z historické, ale i z ekonomické perspektivy a text dále poskytuje pojetí nejvýznamnějších analytiků kapitalismu. Vedle tohoto relativně problematického výrazu jsou však v textu řešeny i uchopitelnější termíny jako je protoindustrializace a často zaměňovaná industrializace s průmyslovou revolucí. Svě místo má v této části textu i přiblížení dalších faktorů, které modernizaci zásadním způsobem provázely. Přesto však

nejde o slovníkový výčet a tedy některé pojmy a problematiky bychom zde hledali marně. Jsou často přítomny v dalších kapitolách. To se týká například i procesu urbanizace, která je vylíčena například v kapitole *Sociální základy, česká města v období industrializace*, v níž je popsána postupná proměna venkovské společnosti na městskou, k čemuž fyzicky začíná docházet od čtyřicátých let 19. století.

Obecněji zaměřená úvodní část reflektující světový vývoj se následně zužuje na charakteristiky a hnací síly hospodářských a sociálních proměn českých zemí v rámci monarchie, díky nimž se z Čech stala druhá nejsilnější průmyslově zaměřená ekonomika Rakousko-Uherska a jeho průmyslové centrum. Z činitelů, které v tomto vývoji sehrály roli, si můžeme jmenovat jen některé. V českém prostředí probíhala kulturně jazyková, politická a hospodářská emancipace buržoazní společnosti, jejíž významnou složkou se stávalo hospodářské měšťanstvo. Zásadním způsobem se proměňovalo také české zemědělství, ve kterém se podstatně projevila změna vlastnických vztahů, která uvolnila pracovní síly, podobně jako finanční prostředky, a podpořila modernizaci zemědělského oboru nejen na poli praktickém, ale také v horizontu technickém a vědeckém. Extenzivní způsob zemědělství byl nahrazen intenzivním a došlo tak k dalšímu zvýšení výnosů velkostatků. Prostředí českých zemí se přesto postupně značným způsobem diferencovalo. Typicky zemědělské oblasti bez

průmyslových center se začaly výrazně opožďovat vůči průmyslově se rozvíjejícím lokalitám. Na konci 19. století se také rychle rozvíjí nová výrobní odvětví, typická pro druhou průmyslovou revoluci. Primárním činitelem je však nadále německý kapitál. Hospodářské střetávání s jinými než českými ekonomikami se postupně vyhrocuje v různých praktikách hospodářského nacionalismu. Jedním z podstatných rysů tohoto vývoje je vytvoření českého bankovního systému, který se v počátcích opíral o drobné strádatele. Tyto a další skutečnosti jsou následně rozebrány v jednotlivých částech knihy.

Struktura jednotlivých kapitol vychází z dlouhodobého zaměření autorů, kterým však rozsah publikace nedovoluje zabíhat do přílišných detailů. Pro hlubší vhled čtenářům a zejména studentům může posloužit tematicky rozčleněná výběrová literatura. Publikace je přínosná nejen pro studenty historie, ale i pro poučenou laickou veřejnost zajímající se o moderní dějiny, případně samotnou industrializaci, která se v posledních letech dostává do popředí zájmu například v souvislosti s institucionálně podporovaným zájmem o technické památky. Studium hospodářských dějin má v českých zemích dlouhou tradici, přesto nenajdeme práci, jež by poskytla čtenáři kontextuální rámec modernizace v tomto rozsahu.

Šárka Mašková Janotová

Ivo Možný in memoriam

V rámci našich úvah nemůže zůstat stranou významný brněnský sociolog Ivo Možný (1932–2016), jehož nedávné úmrtí v pozhnaném věku navozuje otázky nejen filozofické. Především nám na mysl přichází obecná pravda, že člověk je vždycky a ve všem nahraditelný. Platí to však pouze v historickém generelu. Pokud jsme někoho osobně znali a byl nám blízký, jde o ztrátu a mezeru, která zůstává nezacelená.

Do popředí hned vzápětí vystupuje první otázka, zda platí v případě Iva Možného úvahy o lidské významnosti a velikosti. Objektivně vzato – jeho dílo dotýkající se především studia rodiny nese skutečně přinejmenším pečť profesury. Jde mimo jiné o klasické *professionis*, jimž se všem zavázal. Své dílo tvořil odpovědně a opravdově. Opravdovost uplatnil rovněž ve svém životě, a to mimo jiné tak, že žil podle poznané pravdy. Zdá se, že dílo Iva Možného jako celek pretenduje i na to, aby se stalo poselstvím pro příští generace. Je v něm totiž přítomná určitá instrukce, jak se chovat a jednat v nastupující občanské společnosti. Nelze pominout, že sociolog Možný měl vlastní prožitek dějinnosti, když se před rokem 1989 několikrát setkal s purifikačními manýrami vládnoucí moci. Ale přesto v sociální i duchovní oblasti prokázal svou velikost, důstojnost a noblesu.

Dále si můžeme položit otázku (jinak nepřipustných) alternativ „coby kdyby“: Kdyby sociolog Možný ještě žil, čím by překvapil, co by ještě dokázal. Avšak odešel od díla, které bezpochyby mělo kromě sociologického fundamentu takéž náležitou filozofickou hloubku a v neposlední řadě dimenzi sociálně-antropologickou. V této souvislosti je především potřeba připomenout úspěšný esej *Proč tak snadno...*, v prvním vydání z roku 1991 (Praha: Sociologické nakladatelství). Další dvě vydání knihy v druhé polovině devadesátých let pak autor aktualizoval nápaditými předmluvami. Bez ohledu na to, že na nás nyní působí autorova smrt, tento neobvyklý

sociologický esej dodnes neztratil svou naléhavou platnost.

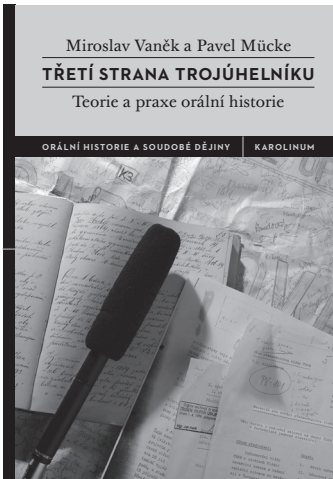
Mezi důležité charakteristiky tvůrčí osobnosti náleží také založení prospěšné instituce; v roce 1998 se Ivo Možný projevil i jako zakladatel Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Zde kolem sebe soustředil výrazné osobnosti a kontinuitu instituce potvrdil také svými četnými, dnes již významnými žáky. Zájemcům o další relevantní faktografii k tomuto tématu lze doporučit kupříkladu text „brněnského“ Petra Mareše [2012].

Ukazuje se, že život člověka určuje více skutečností a souvislostí. Něco se nedá ani ovlivnit – o náplni našich životů rozhodují i vnější činitelé. Někdy je přitom těžké odlišit skutečně závažně působící okolnosti od výmluv a snah o alibi. Lidé mohou říkat, že za nic nemohou, a přesunout tak odpovědnost na někoho (či něco) jiného. Do hry pak vstupují třeba extraorbitantní osud, oběti a obětní beránkové. Ačkoliv máme na vznik vnějších událostí (tzv. velkých dějin) většinou málo vlivu, závisí jen na nás, jak jsme připraveni jim vzdorovat a jak jsme schopni se v jejich rámci prosadit a uplatnit. I co se z nich nakonec stane v našem nitru.

V přítomné době se studují nejenom negativní činitelé lidského bytí, ale též činitelé, respektive aktéři, kteří dokáží povzbuzovat, ochraňovat, pomáhat či podporovat. Někdo je může tak trochu metafyzicky označit například jako útěchu, milosrdenství, zázrak nebo osud. Avšak někdy stačí k povzbuzení pouze setkání s člověkem, který nám usnadní orientaci ve světě. Jindy stejný účel splní prostá účast, uznání spojené s akceptací. Existují setkání, která pro někoho vystačí na celý život. Setkání s Ivem Možným shora naznačená kritéria vrchovatou měrou splňovala.

Bohuslav Šalanda

Mareš, Petr [2012]. Ivo Možný a jeho pět zásluh. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 48 (4): 788–792.

Miroslav Vaněk, Pavel Mücke:

Třetí strana trojúhelníku.

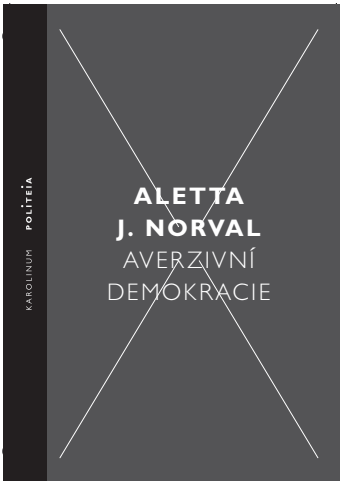
Teorie a praxe orální historie

Praha, Karolinum 2015, brožovaná, 328 str.,

1. vydání, cena: 320 Kč

Název publikace odkazuje na myšlenku amerického historika Michaela Frische, že orální historie je přístupem ke vnímání a pojmání minulosti, který se symbolicky nachází mezi „laickou“ individuální či kolektivní pamětí a „velkými“ politickými dějiny. Kniha nejen široké badatelské obci, ale i zájemcům z řad laické veřejnosti představuje problematiku orální historie v jejích teoretických a praktických perspektivách. Druhé a doplněné vydání tohoto manuálu se snaží podat aktuální pohled na problematiku orální historie jakožto interdisciplinární metody, která významně přispívá k poznání nedávné minulosti, jejíž svědkové a pamětníci doposud žijí. Teoreticky laděná část publikace se věnuje terminologii orální historie, jejímu zrodu a vývoji v českém prostředí i v mezinárodním kontextu, dále pak problematice paměti ve vztahu k orální historii. Praktičtější zaměřená část se zabývá možnostmi a úskalími realizace orálněhistorického výzkumu, dále pak přináší přehled analytických přístupů, zamyšlení nad interpretačními možnostmi orálněhistorických rozhovorů a konečně jsou zde probírány také otázky etiky a legislativy jako nezbytné součásti orální historie.

ISBN 978-80-246-2931-5

Aletta J. Norval: Averzivní demokracie

Praha, Karolinum 2016, brožovaná, 238 str.,

1. vydání, cena: 280 Kč

Události posledních desetiletí od pádů autoritářských režimů východní Evropy přes barevné revoluce, arabské jaro až po současnou krizi demokracie v etablovaných liberálních demokraciích západu oživily zájem o demokratickou teorii a praxi, o demokratickou tradici a o nově se objevující formy participace. Aletta J. Norval se ve své knize zaměřuje právě na tuto souhru mezi dědictvím demokratické tradice a její inovací a nabízí nové pojetí vzniku a formování demokratických požadavků, vztahů mezi občany, demokratické subjektivity a imaginace. Ve svém tázání se obrací k pozdní filozofii Ludvíga Wittgensteina a kriticky se vymezuje vůči dominantním trendům současné demokratické teorie v podobě deliberativní a poststrukturalistické radikální demokracie.

Pro českého čtenáře je kniha navíc zajímavá tím, že vychází ze zkušenosti s jihoafrickým apartheidem a nabízí tak jinou perspektivu vyrovnávání se s autoritářskou minulostí.

ISBN 978-80-246-3138-7